

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres:
Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht.

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XXVIII**

ONDER REDACTIE VAN DR REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN PROF. DR J. C. G. M. JANSEN

1983

VAN GORCUM, ASSEN

ISBN 90 232 2031 5

CIP-gegevens

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg: jaarboek / van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. – Assen: Van Gorcum
Verschijnt jaarlijks. – Voortz. van: Jaarboek / Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. – Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, 1959-1965
Jaarboek XXVIII (1983) / onder red. van Remigius Dieteren en J.C.G.M. Jansen
ISBN 90-232-2031-5
SISO limb-938 UDC 949.294 (058)
Trefw.: Limburg; geschiedenis; jaarboeken.

INHOUD

	blz.
Woord vooraf	VII
P. Servais, 'Kapitalisme' op het platteland: drie case-studies uit de 18e eeuw in de streek van Verviers	1
J. C. G. M. Jansen en W. van de Westeringh, Dat ging over zijn hout	19
J. Brauer en J. Driever, Krantenstrijd in Maastricht, 1944-1949. Is er nog plaats voor Neerlandia?	64
W. Jappe Alberts, Boekbespreking Geschichtlicher Handatlas von Westfalen	92
Jaarverslag 1982 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	95
Bestuur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	135
Begunstigers en contribuanten	136

Ir C. E. P. M. Raedts, ere-voorzitter van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, overleden op 9 april 1983.

WOORD VOORAF

Het achtentwintigste deel van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg is opgedragen aan de nagedachtenis van Ir C. E. P. M. Raedts, ere-voorzitter van het Sociaal Historisch Centrum. Op 9 april 1983 overleed op 85-jarige leeftijd Ir C. E. P. M. Raedts aan de gevolgen van een noodlottig ongeval. Bijna zestig jaar daarvoor was hij in dienst getreden van de Oranje-Nassaumijnen als eerste ingenieur, die zijn mijnbouwkundige studies in Nederland had verricht. Ondanks de aversie, die de Nederlandse mijnen tegen de al te zeer op de koloniale mijnbouw gerichte Nederlandse ingenieursopleiding hadden, maakte hij bij dit bedrijf een schitterende carrière. Vele jaren heeft hij de Oranje-Nassau als directeur gediend.

Raedts was een opmerkelijk man met een grote maatschappelijke belangstelling. Al vóór de tweede wereldoorlog werd hij lid van de gemeenteraad van Heerlen, waarin hij tot 1964 zitting bleef houden. Tweemaal werd hij tot wethouder van deze gemeente gekozen. Voorts was hij geruime tijd lid van de Provinciale Staten van Limburg, de Eerste Kamer der Staten-Generaal en van de Interparlementaire Unie.

Bijzondere belangstelling heeft hij steeds aan de dag gelegd voor het technisch onderwijs. Zo was hij tot 1971 voorzitter van het bestuur van de Vereniging voor Nijverheidsonderwijs te Heerlen en werkte hij mee aan de oprichting van een H.E.A.O.-school in Limburg.

Ook naar de culturele sector ging zijn interesse uit. Een tiental jaren was hij bestuurslid van het Limburgs Symphonie Orkest, van de schouwburg in Heerlen en van de Restauratiestichting Limburg. Het vertrouwen dat hij genoot, wordt wellicht het best gedemonstreerd door het feit, dat hij op 72-jarige leeftijd nog werd uitgenodigd om zitting te nemen in een commissie van goede diensten voor de oplossing van geschillen binnen het bestuur van een jongerenorganisatie in de Oostelijke Mijnstreek.

Zijn historische belangstelling ging veel verder dan alleen het vervullen van bestuurslidmaatschappen, hoewel hij zich ook in dat opzicht grote verdiensten verwierf, o.a. voor het Mijnmuseum en het Sociaal Historisch Centrum. Onze stichting heeft hij als voorzitter gediend van de oprichting in 1949 af tot kort na de viering van het 25-jarig bestaan in 1974, toen hij vanwege het bereiken van de statutaire leeftijdsgrens aftrad. Als voorzitter zettè hij met bijzonder gemak hoofdlijnen uit en gaf hij ruimte bij de uitvoering. Opmerkelijk was dat hij de discussies tijdens de vergaderingen steeds op de inhoud van het werk richtte,

waarbij telkens weer zijn grote belesenheid en historische kennis aan het licht traden. Zijn actieve bijdrage aan de ontwikkeling van het Centrum in een tijd dat het nog heel moeilijk was de noodzaak van het bestaan van zo'n instituut bij de overheid en de bevolking van Limburg te bewijzen, gaf het bestuur aanleiding hem tot ere-voorzitter te benoemen.

Een zeer grote werkzaamheid ontplooidde hij ook als actief historicus. Van zijn hand verschenen talloze artikelen over zeer verschillende onderwerpen, zoals de spoorwegaanleg, de schapenhandel, de waterverzorging, een parochiegemeenschap, de ontwikkeling van het toneel en het concertwezen, de Maashandel, de gemeentelijke organisatie, de strijd om het Maaswater etc. Verreweg de meeste studies handelden echter over de geschiedenis van de mijnbouw. Jarenlang heeft hij hierover bijdragen geschreven in het huisorgaan van de Oranje-Nassau-mijnen. Een aantal aspecten werd uitvoerig beschreven in artikelen, die verschenen in de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. In 1974, toen hij al 76 jaar oud was, slaagde Raedts er in zijn mijnbouw-historische studies samen te vatten in een boek, dat onder de titel 'De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg' verscheen in de reeks Maaslandse Monografieën. In dit boek ging hij indringend in op de samenhang tussen de ontwikkeling van de mijnbouwtechniek en de exploitatie van steenkoolmijnen in Limburg, alsook op het samenvallen van de op- en neergang in de mijnbouw met de economische conjunctuur in Europa en de daaruit voortvloeiende handelsbelemmeringen. Vooral om die redenen zal zijn studie nog jarenlang door ieder, die zich met de geschiedenis van de Limburgse mijnen bezig houdt, moeten worden gebruikt.

In Ir C. E. P. M. Raedts verliest Limburg een maatschappelijk bewogen bestuurder en het Sociaal Historisch Centrum een actief stimulator van historisch-wetenschappelijk onderzoek.

In dit deel van de Studies zijn drie bijdragen opgenomen. Allereerst een artikel van P. Servais, medewerker van de Université Catholique de Louvain-la-Neuve. Dr Servais heeft een aantal bijzonder belangwekkende studies geschreven over de geschiedenis van het oude hertogdom Limburg in de 17e en 18e eeuw, waarin hij de spectaculaire economische opbloei van die streek beschreef en verklaarde. Op verzoek van de redactie heeft hij een aspect van deze geschiedenis, namelijk de toene-

mende betekenis van het geld in de toenmalige Limburgse samenleving, nog eens extra in het licht gesteld.

Een facet uit de geschiedenis van de bosbouw in Limburg wordt behandeld door J. C. G. M. Jansen en W. van de Westeringh. Zij hebben bij hun studie met een tweevoudig doel een samenwerking tussen een historicus en een bodemkundige nagestreefd. Door de nadruk te leggen op het gebruik van de bossen hopen zij een bijdrage te leveren aan meer economisch en sociaal-historisch gerichte studies van de bosbouw in Limburg. Vervolgens is gebleken dat de bodemkundige implicaties van het bosgebruik in het verleden nog altijd doorwerken in de structuur van de bodem. Door de historische achtergronden van dit verschijnsel te belichten, krijgt de geschiedvorsching een praktisch nut.

Tenslotte is een samenvatting van de doctoraalscriptie van Jan Brauer en Jan Driever over de strijd van het dagblad 'De Limburger Koerier' opgenomen. De beide auteurs zijn nagegaan welke moeilijkheden zich sinds 1944 in Maastricht hebben voorgedaan, nadat de Limburger Koerier een verschijningsverbod had gekregen vanwege zijn houding tijdens de oorlog en de personen van deze krant voor het publiceren van het blad Veritas in gebruik waren genomen.

Aan deze drie studies zijn een boekbespreking van de hand van Prof. Dr W. Jappe Alberts en, zoals gebruikelijk, het Jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum over 1982 toegevoegd.

De redactie

'KAPITALISME' OP HET PLATTELAND:
DRIE CASE-STUDIES UIT
DE 18E EEUW IN DE STREEK VAN VERVIERS

Het geld speelde tijdens het Ancien Régime op het platteland praktisch geen rol.¹ Rond dit axioma, dat zeker voor de 17e eeuw gold,² is een beeld ontstaan over de boer van de moderne tijd. De magere inhoud van zijn kleine wollen kous bestond hoofdzakelijk uit kopermunt van geringe waarde; het werd slechts gebruikt voor betalingen aan de fiscale administratie of voor enkele zeldzame handelstransacties. De ruilhandel overheerste; geldgebrek was regel. De weinig volwaardige, klingende muntstukken, verdwaald op het platteland, vloeiden spoedig terug naar de stad, die niet veel beter was bedeed.³

Het stelselmatig toevlucht nemen tot kredieten in welke vorm ook (grondrenten, consumptief krediet enz.), zelfs het op grote schaal creëren van renten, heeft niet geleid tot het dempen van de steeds groter wordende put.

Het groeiende plattelandsproletariaat,⁴ het ontbreken van elke reële mogelijkheid tot economische groei⁵ of technische ontwikkeling vormden slechts twee van de meest opvallende gevolgen van deze toestand.

Afwijkend door zijn grondgebruik — hoofdzakelijk weiden — alsook door de structuur van de landbouw, die het kleine grondbezit bevorderde, weigerde het Land van Herve zich te conformeren aan de algemeen geaccepteerde norm die als kenmerkend wordt beschouwd voor

¹ Meuvret, J., 'Circulation monétaire et utilisation économique de la monnaie dans la France du XVIe et du XVIIe siècle', in: *Etudes d'histoire moderne et contemporaine*, 1947, pp. 15-28, heeft betrekking op deze problematiek, evenals een ander artikel van dezelfde schrijver: 'Circuits d'échanges et travail rural dans la France du XVIIe siècle', in: *Studi in onore di Armando Saperi*, Milan 1957, tome II, pp. 1129-1142.

² Goubert, P., *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, Paris 1960, stelde een soortgelijke toestand vast als door J. Meuvret beschreven.

³ Braudel, F., *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, Paris 1979, t. I, pp. 411-13, ontrafelde de eerste golf van geldarmoede, waaraan veel steden rond de Middellandse Zee schenen te lijden.

⁴ Onlangs verschenen werken van M. Morineau uitten zich ook in die zin. Daartoe kan men zich onder meer oriënteren op de louter economische gedeelten van 'Allergico-cantabile', in: *Annales Economies, Sociétés, Civilisations* (A.E.S.C.), 36, 1981, pp. 636-657.

⁵ Morineau, M., *Les faux-semblants d'un démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle*, Paris 1971, pp. 68-72.

West-Europa in die tijd: gebruik van het geld was er niet zeldzaam. Wanneer een landbouwer een grondstuk of een boerderij kocht, geschiedde de betaling, in tenminste 10 à 15 van de voorkomende gevallen, in baar geld met een goede gangbare waarde.⁶

Alleen al in de Ban van Herve werd in de 18e eeuw ongeveer tien miljoen gulden gebruikt voor het scheppen van renten;⁷ 60% werd onmiddellijk in goede munt geleverd. Bovendien werd dit 'goede' geld, dat in die streek en in die tijd kennelijk helemaal niet zo zeldzaam schijnt te zijn geweest als men wel placht aan te nemen, niet op het platteland gebracht door een of andere groep financiers of door stedelijke handelaren of bezitters: sedert het midden van de 17e eeuw is 80% van de geldschietters van lokale afkomst.⁸ Vanzelfsprekend zijn het niet allemaal landbouwers, maar stuk voor stuk bewoners van het platteland in de engste zin van het woord.⁹

Deze uitzonderlijke situatie roept een reeks vragen op: waarom was dit zo? Hoe heeft deze ontwikkeling zich voltrokken? Tevens vraagt men zich af, wat nu kenmerkend is voor de personen die dit systeem hebben ontwikkeld en er gedeeltelijk ook van profiteren, namelijk de kredietverstrekkers.

Wie behoorden tot die categorie? Waar kwam het geld vandaan, waarover zij beschikten? Hoe beheerden zij hun geld? Hielden ze er een beleggingspolitiek op na? Welk deel van hun bezittingen en van hun vermogen gebruikten zij daarvoor? Al deze punten zouden we hier willen onderzoeken.

⁶ In de Ban van Herve (B.H.) beliep het percentage van het bedrag in baar geld, dat men in de 18e eeuw bij aankoop van een onroerend goed moest betalen, de volgende hoogte:

per 10 jaar	omvang (%)	per 10 jaar	omvang (%)
1700-09	8,59	1750-59	10,42
10-19	14,94	60-69	20,24
20-29	19,22	70-79	29,68
30-39	15,31	80-89	13,48
40-49	11,44		

⁷ Servais, P., '*La rente constituée dans le ban de Herve au XVIIIe siècle*', Bruxelles 1982, p. 106.

⁸ Ruwet, J. en Servais, P., '*La rente foncière au pays de Herve (XVIIe – début XVIIIe siècle)*', in: *Annales de la Fédération archéologique et historique, congrès de Malmédy*, Liège 1976, pp. 99-111.

⁹ Servais, P., op-cit., onder andere pp. 269-272, tracht gedeeltelijk dit mechanisme te bewijzen.

De voor dit onderzoek beschikbare bronnen zijn natuurlijk zeer talrijk en buitengewoon omvangrijk. Allereerst de overbekende en veelgebruikte gegevens, waarvan er ook in de streek waar onze aandacht naar uitgaat, een aantal werd aangetroffen: op regelmatige tijdstippen werden door de plaatselijke of regionale overheden tellingen gehouden met fiscale oogmerken.¹⁰ In de Ban van Herve treft men ze aan in de jaren 1666, 1684 en natuurlijk in 1782.¹¹ Deze documenten sommen per hoofd van een gezin de onroerende goederen op, waarvan niet alleen de aard en de oppervlakte werden geïnventariseerd, maar ook de lasten die op deze goederen drukten. Ook werd vermeld wie inkomsten uit deze goederen verkreeg en tenslotte wat de eigenaar van de in de telling opgenomen goederen ontving. Deze documenten hebben een hoge graad van betrouwbaarheid, tenminste indien men van stonde af aan rekening houdt met de daaraan inherente beperkingen. Men moet rekening houden met de controle, die de opsomming van verschuldigde lasten en hun begunstigen mogelijk maakt, alsook met het eigenbelang van betrokkenen, die de hoogte van hun belastingen zagen verminderen naar rato van de te betalen rente, zelfs nadat de heffingen aangepast waren vanwege ontvangen rente.¹²

Notariële archieven worden sinds lang als bron gebruikt:¹³ hoewel deze vaak heel grote verwachtingen wekten,¹⁴ was de omvang van die archieven vaak reden tot teleurstelling.¹⁵ In ons geval verdienden echter

¹⁰ Men vindt ze o.a. terug voor de gemeenschappen van Cheratte (Archives d'Etat Liège (A.E.L.), Cours de Justice, Cheratte, 78), St. Maartensvoeren (Rijksarchief Hasselt (R.A.H.), Cours de Justice, St. Maartensvoeren, 44), Hombourg (A.E.L., Cours de Justice, Hombourg, 61), Mortier (A.E.L., Cours de Justice, Mortier, 59), enz.

¹¹ A.E.L., Cours de Justice, B.H. 418-419, et Duché de Limbourg, 591-593 en 651.

¹² Ruwet, J. en Servais, P., op-cit., p. 102.

¹³ Hier volgen enkele voorbeelden waarbij gebruik is gemaakt van dezelfde documentatie. Testamenten werden bestudeerd door: Vovelle, M., *'Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle'*, Paris 1973 en Aboucaya, C., *'Le testament lyonnais. De la fin du XVe siècle au milieu du XVIIIe siècle'*, Paris 1961. Huwelijksvereenkomsten door: Daumard, A. en Furet, F., *'Structures et relations sociales à Paris au milieu du XVIIIe siècle'*, Paris 1961. Huurovereenkomsten door: Verrassat-Herren, B. en Le Roy-Ladurie, E., *'La rente foncière autour de Paris au XVIIe siècle'*, in: *A.E.S.C.*, 1968, pp. 541-555. De protocollen zijn ook te beschouwen als bronnen voor het taalgebruik en werden als zodanig veelvuldig gebruikt voor de streek van Luik-Stavelot door Prof. Remacle.

¹⁴ Baehrel, R., *'Une croissance. La Basse Provence rurale, fin du XVIe siècle – 1785. Essai d'économie historique, statistique'*, Paris 1961, p. 63.

¹⁵ Hauser, H., *'Recherches et documents sur l'histoire des prix en France de 1500 à 1800'*, Paris 1936, p. 10.

niet alle documenten evenveel aandacht. In feite waren voor ons onderzoek alleen die documenten van belang, die betrekking hadden op verdelingen, testamenten, benevens inventarissen en verkooplijsten van roerende goederen, die tezamen niet alleen een globaal overzicht opleveren van het aantal bezittingen van een individu, maar ook van de aard van het bezit. De algemene karakterisering van deze documenten is genoegzaam bekend.¹⁶ Het is hier de geijkte plaats om de nadruk te leggen op de bijzondere kenmerken van inventarissen en boedellijsten van roerende goederen.¹⁷ Terwijl het verplicht was bij elke erfenis, waarbij minderjarigen waren betrokken – in de 17e en 18e eeuw een veelvuldig voorkomend verschijnsel – een boedelbeschrijving van roerende goederen op te stellen,¹⁸ was het ook in andere gevallen tamelijk gebruikelijk een dergelijke lijst op te maken, ook al zou men – gezien het aantal overgeleverde lijsten van de laatste soort – niet zo snel overwegen een dergelijke conclusie te trekken.

Het aantal bewaard gebleven documenten uit de 18e eeuw betreffende het Land van Herve in zijn geheel, wordt geraamd op ongeveer 10.000. Dit aantal omvat waarschijnlijk slechts een/derde deel van al de inventarissen die in dit gebied en in de genoemde periode zijn vervaardigd.¹⁹ Er bestaan verschillende soorten boedelbeschrijvingen; men

¹⁶ Zie bijvoorbeeld Servais, P., 'L'activité notariale, indice de vie économique et d'attitude sociales', in: *Annales de la Fédération archéologique et historique de Belgique*, 1974, Sint-Niklaas 1975, pp. 141-144.

¹⁷ De bibliografie omtrent dit onderwerp is de laatste tijd aanmerkelijk omvangrijker geworden. Behalve het werk van Baulant, M., 'Niveaux de vie paysans autour de Meaux en 1700 et 1750', in: *A.E.S.C.*, 1975, pp. 505-518, verdienen de zeer belangrijke inventarisaties vermelding van Van der Woude, A. en Schuurman, A. (ed.), *Prolate Inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*, Wageningen 1980.

¹⁸ Sohet, *Instituts de droit*, Bouillon 1772, boek I, t. 72, p. 12.

¹⁹ De overlevering van inventarissen en verkooplijsten van roerende goederen en hun aantal hangen nauw samen met de mate van aanwezigheid van bewaard gebleven notariële archieven. Voor de Ban van Herve van 1700 tot 1789 telt men er 1.725, te weten een gemiddelde van 19,16 per jaar. Dit gemiddelde evolueert per decennium, namelijk van 5 per jaar tussen 1700 en 1709, tot 26 per jaar tussen 1740 en 1749, ja zelfs tot 30 per jaar tussen 1780 en 1789. In deze drie periodes vertegenwoordigen de inventarissen en verkooplijsten van roerende goederen respectievelijk 1,30%, 3,80% en 4,10% van het totaal der ingeschreven acten. Rekening houdend met een verliespercentage, dat kan worden geschat op $\pm 20\%$, en met het bevolkingscijfer, komt men tot een gemiddelde van 1,5 inventaris en verkooplijst van roerende goederen per 1.000 inwoners. Overeenkomstige cijfers leverden een peiling op in de gemeenschappen van Argenteau, Dalhem, Feneur, Mortier, Richelle, St. André, St. Remy, Trembleur enerzijds en Beyne-Heusey, Chaudfontaine, Chênée, Fléron, Forêt, Magnée, Romsée en Vaux-Chèvremont anderzijds.

treft niet alleen globale inventarisaties aan, maar ook — naar de aard der goederen — zeer gedetailleerde inventarissen. Bij gebrek aan een juiste taxatie door een deskundige volgt, in 80% van de gevallen, openbare verkoping. Op de lijsten van deze verkopingen verschijnen achtereenvolgens alle in de inventaris genoemde posten. Tezamen met de verdelingen, die zich doorgaans beperken tot onroerende goederen en (lijf)rentes (jaargelden) — zowel actieve als passieve — vervolledigen bovengenoemde documenten het beeld van het onderhavige erfgoed,²⁰ ofschoon ze, evenals de verdeling of de tellingen, steeds weer een statisch beeld opleveren.

Dat beeld kan, dank zij de schepenboeken, althans ten dele enigszins dynamisch worden gemaakt. Immers, zowel in het hertogdom Limburg als in het gehele gebied van de Zuidelijke Nederlanden — of het nu onder Spaans of onder Oostenrijks bewind stond — benevens in het prinsbisdom Luik, was registratie bij het gerechtshof voorgeschreven als eerste vereiste, alvorens iemand een erfgoed wettelijk kon verwerven.²¹

Welnu, de wettelijke bepalingen betreffen niet alleen de toewijzing van onroerend goed, maar tevens het 'vaststellen' van hetgeen onder onroerend goed te verstaan is, alsmede de overdracht en de wederverkoop — op welke manier dan ook — van schuldvorderingen op middellange of op lange termijn, met andere woorden de vastgestelde rentepercentages. Een gedegen analyse van deze schepenboeken, dat wil dus zeggen van de administratie van erfgoederen — zowel roerend als onroerend —, maakt het mogelijk onderzoek te doen naar de rente, die per slot van rekening de belangrijkste vorm van krediet was op het platteland.²²

Het verdient aanbeveling het onderzoekterrein zo nauwkeurig mogelijk af te bakenen om niet in een mer à boire te geraken, ook al heeft men tegenwoordig de beschikking over de ongekende mogelijkheden van de moderne informatieverwerking. De analyse van de drie navolgende casus moge daartoe een adstructieve hulp zijn.

De eerste casus — in chronologische volgorde — is ontegenzeggelijk de beroemdste.²³ Simon Debossé werd geboren in 1627 te Chainoux, gele-

²⁰ Voor het gebruik van dit type zie bijvoorbeeld: Deckers, J., 'Fortunes Liégeoises au XVIe siècle', in: *Bulletin d'Institut Archéologique de Liège*, 1973, pp. 87-103.

²¹ 'Coutumes du duché de Limbourg', uitgegeven door Casier, C. en Crahay, L., Bruxelles 1889, p. 98, titel IV, alinea 1.

²² Servais, P., 'La rente constituée', blz. XIII-XVII.

²³ Delatte, I., 'Simon De Bosse (1627-1705)', in: *Bulletin de la Société verviétoise d'archéologie d'histoire*, 1956, pp. 59-68.

gen in de Ban van Herve, als telg van een geslacht van kleine, om niet te zeggen te kleine landbouwers. Zijn vader was gedwongen een nieuwe bron van inkomsten te zoeken om zichzelf en zijn kroostrijke familie van een enigszins behoorlijk bestaan te verzekeren. De lakenhandel bood hem een goede bestaansmogelijkheid. Zijn zoon betrad hetzelfde pad, althans – voorzover bekend – sedert het jaar 1665. De staat van zijn bezittingen uit 1682²⁴ getuigt van het welslagen van al zijn ondernemingen. Deze lijst vermeldt allereerst een huis met hof en stal, benevens twee weilanden, verworven uit de erfenis van Gerard Mathy; het geheel besloeg een oppervlakte van vier bunder, een morgen en vijf kleine roeden, met een opbrengst van naar schatting 45 daalders per bunder.²⁵ Daarnaast bezat hij een weiland ter grootte van één bunder en een kleine tuin ter grootte van tien roeden, ‘die hem toekwamen uit het bezit van zijn echtgenote’. Het inkomen uit dit bezit bedroeg 35 daalders per bunder. Als derde post vermeldt de lijst twee stukken uit de gemene gronden, tezamen één bunder en 190 kleine roeden, die hem een inkomen van 24 daalders per bunder opleverden. De vierde post bestond uit een nieuwe ontginning die zeven bunder en 128 kleine roeden omvatte, gesplitst in drie gedeelten weiland en één gebouw; de inkomsten uit dit bezit beliepen 36 daalders per bunder. De vijfde post tenslotte bestond uit grasland, een weide afkomstig uit gemeenschappelijk bezit en door Debosse verworven uit een openbare verkoping op bevel van de overheid; dit bezit besloeg een oppervlakte van twee bunder en 346 kleine roeden, terwijl het inkomen daaruit 30 daalders per bunder bedroeg. Het totale inkomen uit al deze bezittingen bedroeg naar schatting 636,5 daalders of ongeveer 1.034 gulden. Vanwege een aantal schuldvorderingen moet echter een correctie in dit cijfer worden aangebracht. De eerste categorie vorderingen is passief. In totaal achtien te betalen schulden, tot een totaalbedrag van 208,5 daalders, ongeveer 339 gulden. De tweede categorie schuldvorderingen is actief en beloopt in totaal 22 posten, ofwel 252,75 daalders, hetgeen gelijk staat aan 401 gulden. Het globale inkomen uit onroerende goederen en uit de rentes op schuldvorderingen bedraagt in zijn geheel 1.096 gulden, waarbij de actieve vorderingen meer dan 36,5% van dit bedrag uitmaken, kortom zij zijn van aanzienlijk belang. Zij zijn des te belangrijker omdat men daaraan ook nog die schuldvorderingen moet toevoegen,

²⁴ A.E.L., Cours de Justice, B.H., 419-420-421.

²⁵ Verworven op 30 april 1665, A.E.L., Cours de Justice, B.H., 79, f°309.

die slechts in de vorm van een betalingsverplichting zijn aangegaan²⁶ en die vorderingen die, hoewel rentedragend, niet in onze bronnen voorkomen omdat zij betrekking hebben op goederen, die buiten de Ban van Herve liggen.²⁷ De manier waarop deze goederen zijn verworven, is echter van meer belang dan het bedrag aan geld dat ze opleverden. De acte van 3 september 1692 – één schakel uit een hele keten – is in dit opzicht uitermate verhelderend.²⁸

Alexandre Rahier, meester hoedenmaker en burger van Herve, bekende in dit document een schuld te moeten inlossen ter grootte van 736 gulden en 8,5 stuivers, 'voor aan hem door Simon Debosse verkochte en op krediet geleverde wollen stoffen'. Laatstgenoemde wordt hier aangeduid als 'handelaar uit Chaineux'. Rahier verplichtte zich hem jaarlijks gedurende acht jaar een bedrag van honderd florijnen te betalen en hij zette zijn goederen in als onderpand voor de juiste naleving van dit contract, zonder dat er evenwel sprake is van het betalen van enige rente. Hetzelfde kan men concluderen uit een acte, gedateerd op 1 juli 1694.²⁹ In dit document verklaarde Jean Colla Xhachau, bijgenaamd 'de IJzeren', koopman en burger van Herve, aan Simon Debosse een bedrag van 430 gulden verschuldigd te zijn 'op grond van wisselbrieven en tegen betaling van de onkosten bij vertraging in de betaling'. Hier is al evenmin sprake van het betalen van rente om de schuld aan te zuiveren, maar hier is in elk geval wel de betaling van rente geregeld voor een bedrag dat boven de oorspronkelijke vordering uitgaat en waarin Simon Debosse 144 gulden bijdraagt, een som die weer overeenkomt met de te betalen hogere rentetoeslag en die uitbetaald wordt in Spaanse 'pattacons': in beide gevallen maakt de handelsactiviteit van de betrokkenen het mogelijk om een wettige lokale betalingsregeling te gebruiken, waarbij men niet voortdurend opnieuw geldbedragen hoef-

²⁶ Bijvoorbeeld A.E.L., Cours de Justice, B.H., f° 343 en 344, waarin twee verplichtingen voorkomen: de ene van 560 gulden en 8 stuivers, de andere van 12 daalders. Het scheppen van een rente door de gemeenschap van de Ban van Herve met een kapitaal van 15.680 gulden tegen 6,25% interest komt niet voor in de opgave van 1682, niettegenstaande het belang er van, uitsluitend omdat de inschrijving (die enkel het werkelijk recht opent) eerst plaats vond op 9 juni 1684, terwijl de acte reeds op 9 september 1679, A.E.L., Cours de Justice, B.H., 90, f° 176 V, was gepasseerd.

²⁷ Bijvoorbeeld de overeenkomst die door Delatte werd opgemerkt, op-cit., p. 63.

²⁸ A.E.L., Cours de Justice, B.H., 96, f° 326. Hij voegt er een belangrijk aantal overeenkomsten aan toe, zoals werd opgemerkt door Delatte, op-cit., pp. 61-62.

²⁹ A.E.L., Cours de Justice, B.H., 96, f° 92.

de te betalen, maar kennelijk ook zonder dat het gebruik van klinkende munt ook maar in het minst wordt uitgesloten.³⁰

De stroom van liquide middelen volgt in dit geval dus precies de tegenovergestelde weg dan elders: uit de internationale en interregionale handel vloeit geld naar het platteland en niet andersom. Dat wordt onomstotelijk bewezen door de financiële operaties van Simon Debosse in dat ene kleine gebied, de Ban van Herve! Van 1681 tot 1686 wist hij zijn bezittingen te ontlasten van schuld tot een bedrag van 5.700 gulden. Hij haalde zich een schuld op de hals van 4.353 gulden en gaf ten naaste bij 7.845 gulden uit; daarvan verwierf hij 7.109 gulden in contant geld. Van 1700 tot 1705 beliepen de opbrengsten van soortgelijke operaties respectievelijk 8.086, 14.261 en 10.800 gulden. Er werd hem echter in dezelfde periode slechts een bedrag van 4.868 gulden aan uitstaande vorderingen gerestitueerd. 28.261 gulden, het verschil tussen bovengenoemd bedrag en het totale bedrag van zijn operaties tussen 1700 en 1705, moet dus verworven zijn uit agrarische activiteiten of inkomstenbronnen uit het gebied buiten de Ban van Herve.

Tabel I. *Overzicht van de kredietoperaties van Simon Debosse op de geld- en kapitaalmarkt in de Ban van Herve van 1681 tot 1686 en van 1700 tot 1705 (in Brabantse en Luikse florijnen).*

van 1681 tot 1686				van 1700 tot 1705			
jaar	aflos- singen	verwer- vingen uit ver- kopen	beleg- gingen	jaar	aflos- singen	verwer- vingen uit ver- kopen	beleg- gingen
1681	650	560	480	1700	183	1.938	1.300
1682	3.536	1.424	872	1701	4.557	6.990	800
1683	1.510	52		1702	3.328	3.919	1.500
1684			256	1703		538	400
1685	104	904	6.237	1704		512½	2.600
1686		1.013		1705		364	4.200

³⁰ De acten van 14 september 1695 (B.H., 96, f°261), van 25 juli 1695 (B.H., 96, f°238), van 28 juli 1695 (B.H., 96, f°227), van 9 september 1694 (B.H., 96, f°121), van 4 augustus 1694 (B.H., 96, f°90), en nog vele andere bewijzen dit voldoende. Bovendien voltrekken deze zich volstrekt buiten de eigenlijke handelsverrichtingen van Simon Debosse om en belopen ze een bedrag van 4.118 gulden.

In het hoofdstuk uitgaven treft men slechts aankopen van onroerend goed aan,³¹ benevens het op zich nemen van lasten uit religieuze overwegingen. Wat dit laatste betreft, gaat het om de toelage van twee van zijn dochters en bovendien om een uiterst edelmoedige bijdrage in de totstandkoming van het patrimonium van de pastoor van Chaineux.³²

Ondanks onze welhaast volslagen onbekendheid met de cijfers omtrent de door de onderhavige persoon gevoerde lakenhandel, kan men uit deze elementen, hoe gering in aantal dan ook, tegen de verwachting in een 'model' ontwikkelen. De houding van genoemde handelaar is die van de dorpsnotabele, ten nauwste betrokken bij de lokale gemeenschap. Hij lijkt in niets op een handeldrijvend cosmopoliet, belust op winstbejag. De term 'patriarchaal' is wellicht de beste benaming voor de indruk, die deze man ons van zijn handelen geeft. De levensloop van zijn kinderen³³ en de carrière van zijn kleinzoon Thomas,³⁴ die raadsman werd van de aartsbisschop-elect van Keulen, bevestigen dat beeld trouwens. Als onze hoofdrolspeler daadwerkelijk in het bezit van een belangrijk kapitaal is gekomen, als hij – klaarblijkelijk – dat kapitaal zoveel mogelijk winstgevend wilde beleggen, dan is zijn handelwijze in geen geval te kenschetsen als louter winstbejag. Zijn drijfveren zijn zonder twijfel nog geïnspireerd door het feodale stelsel en de daarbij behorende idealen. Het gaat hier zelfs om de meest traditionele feodale vorm: de heer en zijn onderdanen binnen een lokale gemeenschap verenigd, in een hecht samenwerkingsverband, ondanks alle twistpunten die niet alleen individuen afzonderlijk, maar zelfs hele groepen uit elkaar kunnen drijven.³⁵ In dit licht moet men de handelwijze van de onderhavige persoon beschouwen en bijgevolg mag men concluderen dat de kapitalistische mentaliteit, zoals men die gewoonlijk pleegt te omschrijven, hem volkomen vreemd moet zijn geweest.

³¹ Onder andere opgemerkt door Delatte, op-cit., p. 64.

³² De acten van 12 augustus 1701 en 23 maart 1703, waarbij o.a. Laurent Penay, weduwe Thomas Penay en Jean Guillaume Liégeois intervenieerden.

³³ Delatte, I., op-cit., p. 64. Het is met name belangrijk op te merken dat, alhoewel gevestigd te Trembleur, Henry Debosse, de enige zoon die een gezin heeft gesticht, nog verschillende malen actief is op de geldmarkt in de Ban van Herve voor bedragen die betrekkelijk belangrijk zijn.

³⁴ Delatte, I., op-cit., p. 64.

³⁵ Deze duidelijke houding van Simon Debosse, het kenmerk dat ondubbelzinnig blijkt uit ontleding van zijn handelingen en zijn keuze, draagt er toe bij een belangrijke vraag te stellen: was het dorp, onder het Ancien Régime, een maatschappij zonder klassen? Waren de twisten, die deze samenleving deden wankelen, verwant aan de klassenstrijd ofwel waren zij volledig inherent aan het bijna eensgezind aanhangen van een feodaal-patriarchaal model?

Veel minder bekend, en op totaal ander niveau, is het geval Antoine Gerardi, priester en kapelaan van de parochie van Charneux, waarover bij toeval goede documenten voorhanden zijn. Hij is geboren te Charneux op 12 juni 1680³⁶ en aldaar gestorven op 15 oktober 1740.³⁷ Hij liet ons achtereenvolgens de volgende documenten na: twee testamenten,³⁸ een inventaris van zijn liquide middelen,³⁹ een inventaris van zijn inkomsten,⁴⁰ een derde inventaris van zijn roerende goederen,⁴¹ een eerste globale verdeling,⁴² een nieuwe inventaris van zijn renten en van zijn roerende goederen,⁴³ een nieuwe verdeling⁴⁴ en tenslotte een onderverdeling van zijn renten.⁴⁵ Al deze gegevens, die betrekking hebben op zijn materiële welvaart aan het einde van zijn leven, kunnen zowel gerelateerd worden aan de financiële positie van zijn vader,⁴⁶ als aan gegevens uit de schepenboeken van de Ban van Herve. Deze laatste boden ons de mogelijkheid om het spoor terug te volgen en conclusies te trekken uit ongeveer 115 aktes, die op een of andere wijze betrekking hebben op de geldmarkt.

Allereerst werd ons onmiddellijk duidelijk, dat Gerardi's vader weliswaar een tijdgenoot was van Simon Debosse, maar zijn zaken op fundamenteel andere wijze beheerde. Noël Gerardi bezat immers slechts een huis en een brouwerij met een weide ter grootte van een bunder. De inkomsten daaruit werden geschat op 40 daalders. Hij bezat voorts 22 kleine roeden groentetuin, die alles bijeen het inkomen verhogen met 2,2 daalders. De over deze bescheiden bezittingen te betalen hypotheekrente bedroeg, in drie posten verdeeld, in totaal 54 daalders, kortom een som die het theoretisch geschatte inkomen ver te boven gaat. Daartegenover staat een rente, te ontvangen over 53 posten, tot een totaalbedrag van 432,75 daalders.⁴⁷ Het totaal beschikbaar netto-inkomen beliep derhalve 420,75 daalders, ofwel ten naaste bij 683,7 gulden. Nog geen zestig jaar nadien, aan de vooravond van zijn over-

³⁶ A.E.L., Tabellen van de gemeenteregisters van Charneux, Geboorten.

³⁷ Ibid., Overlijdens.

³⁸ A.E.L., Notariaat, Halleux, M., 14 januari en 30 januari 1740.

³⁹ Ibid., 17 oktober 1740.

⁴⁰ Ibid., 18 oktober 1740.

⁴¹ Ibid., 19 oktober 1740.

⁴² Ibid., Guillot, H. G. J., 22 oktober 1740.

⁴³ Ibid., 4 juni 1742.

⁴⁴ Ibid., 1 april 1742.

⁴⁵ Ibid., 6 april 1742.

⁴⁶ A.E.L., Cours de Justice, Ban de Herve, 420.

⁴⁷ Ibid.

lijden, bezat zijn zoon aan inkomsten, alleen al uit renteopbrengst, meer dan 1.600 gulden,⁴⁸ verdeeld over 75 posten, d.w.z. acht maal het minimumbedrag dat vereist was in het bisdom Luik om priester te kunnen worden. Overigens moeten de executeurs-testamentaires van de kapeiaan van Charneux van de ene verbazing in de andere zijn gevallen bij het opstellen van de boedelbeschrijving van bezittingen in het huis van de overledene. Niet alleen het aantal, maar ook de kwaliteit van het roerend bezit van de overledene was meer dan in het oog lopend. De waarde alleen al van deze goederen, die openbaar werden verkocht enige dagen nadat de inventaris was opgesteld, werd geschat op 407 gulden en 12 stuivers, ongetwijfeld nadat de erfgenamen onderling eerst de stukken, die hen het meest bevielen, hadden verdeeld.⁴⁹ Dat is echter niet het belangrijkste. Van veel groter importantie was een collectie doosjes, beurzen en zakjes, die men aantrof op verschillende plaatsen in het huis. Deze bevatten ongeveer 5.620 gulden en 12 stuivers in baar geld en daaronder waren de gouden en zilveren munten uiteraard het voornaamste.⁵⁰ Het eerste doosje bevatte een Louis d'Or en zilvergeld, tezamen 816 gulden en 16¼ stuivers. Een volgend doosje bevatte – in gouden en in zilveren munten – 407 gulden en 3¾ stuivers, terwijl een derde doosje, gespecificeerd naar muntsoort, 44½ gouden soeverijnen bevatte, benevens 11 Spaanse pistolen, 5 guinies, 8 Louis d'Or, 2 dubbele gouden dukaten, 1 Malteser kruis, 1 'vertugadin', in totaal een waarde vertegenwoordigend van 1.658 gulden. Een beurs bevatte nog eens 37 Franse schilden en 11½ schellingen, in totaal 160 gulden en 8¾ stuivers en een tweede beurs bevatte 340 schilden met Spaans kruis, met een totale waarde van 1.360 gulden, en zo verder.

De transacties van Gerardi op de geldmarkt zijn eveneens zeer opvallend (tabel II). Binnen dertig jaar, van 1710 tot 1740, leende Antoine Gerardi ongeveer 22.796 gulden uit, kocht hij vorderingen voor een totaalbedrag van 3.143,5 gulden en loste hij schulden op zijn onroerende goederen af tot een bedrag van 2.780 gulden. Zijn investeringen beliepen dus het aanzienlijke bedrag van 28.719 gulden, terwijl in dezelfde periode zijn schuldeisers hem slechts een bedrag van 6.322 gulden aan aflossingen op schulden terugbetaalden. Hij haastte zich overigens om dat bedrag opnieuw te investeren.

Het totale bedrag aan investeringen – ook al benadert dit nauwelijks het investeringsbedrag van Simon Debosse – is er niet minder aan-

⁴⁸ A.E.L., Notariaat, Halleux, M., 18 oktober 1740.

⁴⁹ Ibid., 19 oktober 1740.

⁵⁰ Ibid., 17 oktober 1740.

Tabel II. *Transacties op de geldmarkt in de Ban van Herve van Antoine Gerardi en Denis Moreau (aantallen en omvang per jaar).*

Antoine Gerardi					
jaar	aflossing	stichting	aankoop	herbelegging	verkoop
1700					
1701					
1702					
1703					
1704					
1705					
1706					
1707					
1708					
1709	1 (146)				
1710	3 (1.680)			1 (500)	
1711	1 (147)	1 (800)			
1712					
1713		1 (200)			
1714				1 (400)	
1715	1 (537)	2 (400)		2 (1.000)	
1716		2 (600)			
1717		2 (600)		1 (156)	1 (300)
1718		2 (800)		1 (300)	
1719		1 (200)		1 (45)	
1720		1 (400)			
1721					
1722		3 (1.000)		1 (91)	
1723		1 (400)			
1724		1 (500)			
1725					
1726		2 (700)			
1727		3 (800)			
1728		3 (1.000)		1 (563)	
1729		3 (1.200)			
1730		4 (1.100)			
1731		4 (900)		1 (800)	
1732		3 (956)		1 (400)	
1733		8 (2.160)			
1734		10 (3.100)		1 (1.200)	
1735				1 (112 $\frac{3}{4}$)	
1736		3 (800)			
1737		2 (400)		1 (400)	
1738		8 (2.000)			
1739		5 (1.140)		1 (400)	
1740		3 (600)			1 (200)
1741					
1742					
1743					
1744					
1745					
1746					
1747					
1748					
totaal	2.780	22.796		6.367,75	500

Denis Moreau

aflossing	stichting	aankoop	herbelegging	verkoop
1 (468)		1 (369)	1 (1.456)	
1 (734)		1 (104)		
		1 (390)		
2 (663)	1 (520)	2 (507)	1 (208)	2 (2.028)
		1 (624)	1 (520)	
	2 (572)	3 (221)	2 (728)	
1 (156)		2 (1.110½)	2 (969)	1 (312)
		2 (65)	1 (104)	
1 (208)		2 (416)	1 (286)	
3 (1.456)		1 (260)		
1 (156)		3 (546)	4 (1.456)	
1 (104)		3 (706)		
1 (520)	1 (600)	6 (533)		1 (138)
1 (104)		5 (988)	1 (104)	
2 (364)		5 (749)		1 (260)
		1 (260)	3 (650)	
1 (104)	1 (260)	2 (874)		
2 (188)	2 (600)	2 (1.784)		
	2 (478)	2 (500)	1 (325)	
1 (260)		5 (1.273½)	2 (704)	1 (266)
	3 (536)	6 (975)		
1 (910)			1 (143)	
		4 (745½)	2 (182)	
	4 (1.150)	2 (435)	1 (522½)	1 (91)
		5 (2.562½)	2 (338)	1 (598)
		10 (2.884)	1 (78)	1 (200)
		2 (297½)	1 (208)	1 (520)
1 (100)			2 (464)	1 (239)
	2 (960)		4 (628)	2 (676)
	1 (156)	2 (260)	2 (274)	
	1 (160)	6 (1.404¾)		
	4 (903)	5 (1.417)	1 (546)	
	1 (1.000)	2 (473½)		
	1 (100)	2 (596)	1 (78)	
2 (1.076)	2 (225)	4 (759)	2 (591¼)	
		1 (338)	2 (188½)	
	5 (1.205)			
	6 (1.476)	2 (169)		1 (2.074)
2 (817¼)	1 (173¼)		3 (702)	1 (1.155)
				1 (244)
	3 (620)	1 (100)		2 (344)
	1 (800)	1 (153)	1 (182)	1 (1.640)
4 (1.516)	1 (520)	2 (304)	2 (1.260)	
	1 (156)	1 (377)	2 (364)	
			2 (580)	
9.904,25	13.364,25	28.016,75	14.939,75	10.785

zienlijk om. Antoine Gerardi onderscheidt zich niet echt van anderen in de manier waarop hij prioriteit geeft aan de verschillende financiële operaties. Evenals Simon Debosse probeerde hij in eerste instantie zoveel mogelijk zijn onroerende goederen schuldvrij te maken en pas daarna investeerde hij door hetgeen uit zijn inkomsten overbleef uit te lenen. In aantal en omvang zijn zijn operaties echter niet te vergelijken met die van de koopman uit Chaineux. Ten aanzien van de omvang valt allereerst het volgende op te merken: de kapelaan van Charneux beperkt zich tot leningen, die weliswaar niet als onbetekenend mogen worden afgedaan, maar doorgaans slechts van beperkte omvang zijn. Het gemiddelde is precies 292 gulden per acte en – ook al treft men soms een kapitaal van 800 gulden aan dat in een rente wordt gestoken – over het geheel genomen fluctueren de bedragen tussen 250 en 400 gulden.

Ten tweede mag men ten aanzien van de frequentie van zijn operaties het volgende concluderen: pas vijftien jaar na het eerste optreden op de geldmarkt middels een kredietverlening, bereiken zijn activiteiten een jaarlijks gemiddelde van drie operaties. Dit gemiddelde wordt nadien gewoonlijk en soms zeer aanzienlijk overschreden. Men heeft hier bepaald niet te doen met een geldhandelaar bij uitstek, maar veeleer met een rentenier in de eigenlijke zin van dat woord. Er zijn echter twee factoren van overeenkomst tussen de onderhavige personen: zowel voor Debosse als voor de kapelaan van Charneux geldt, dat zij voor hun leningen overwegend harde valuta aanwenden. Bovendien bestond het grootste deel van de erfenis van laatstgenoemde uit roerende goederen, ook al werd een lening ten tijde van het Ancien Régime beschouwd als een onroerend goed.⁵¹

Mag Debosse – van de onderhavige drie casus – de bekendste zijn en Gerardi de best gedocumenteerde, Denis Moreau is ongetwijfeld de minst bekende casus van dit drietal. Hij is waarschijnlijk geboren tussen 1660 en 1670⁵² en woonde eveneens in Charneux. Zijn eerste optreden in de geschiedenis vond plaats op 12 september 1686,⁵³ toen zijn moeder, de weduwe Servais Mathy Moreau, voor hem de toegang tot het

⁵¹ A.E.L., Notariaat, Halleux, M. De ongeveer 40.000 gulden waaruit deze bestond, zijn onder te verdelen in 40% voor de onroerende goederen en 60% voor de actieve schuldvorderingen.

⁵² Waarschijnlijk geboren te Charneux. Zijn geboortacte werd nochtans niet teruggevonden in de registers van de pastorie en werd ook niet ingeschreven in de geboortetabellen, opgesteld in de 19e eeuw.

⁵³ A.E.L., Cours de Justice, Ban de Herve, 91, f°211.

priesterambt opende door middel van een schenking van 118 daalders rente, ten laste van de goederen die haar kinderen bezaten te Bebronne, een gehucht in de gemeente Charneux, maar waarvan haar het vruchtgebruik toebehoorde. Bij haar dood in 1748 viel Denis Moreau een gedeelte van haar bezittingen ten deel,⁵⁴ evenals ongeveer 266 actes betreffende operaties op de geldmarkt, die ons zijn overgeleverd dank zij de schepenboeken van de Ban van Herve. Zij maken het mogelijk ten dele de warwinkel van zijn financiële transacties te ontrafelen.

Onmiddellijk ontdekt men enige merkwaardigheden ten opzichte van de andere twee bestudeerde casus. Allereerst valt op dat het in dit geval gaat om weinig aanzienlijke bedragen per transactie: een duidelijke overeenkomst met Antoine Gerardi. Vervolgens is er een opmerkelijke frequentie in de stortingen in baar geld, die de basis vormen van de onderscheidene transacties. Tenslotte valt op dat met name roerende goederen het grootste deel van de erfenis uitmaken. De globale geschatte waarde van de hele erfenis — waarin alle categorieën zijn begrepen — bedraagt ongeveer 35.000 gulden. Meer dan twee/derde daarvan bestaat uit verschillende soorten actieve schuldvorderingen. Daarentegen benadrukken andere aspecten van zijn economische activiteit weer de originaliteit van deze casus. Als voornaamste onderdeel zou ik het gedeelte willen aanmerken, dat bestemd was om de renten af te kopen, die waren ontstaan als gevolg van het belasten van goederen. Deze activiteit kan men immers niet alleen constateren aan het begin van zijn carrière, maar hij zet die ook nog nadien voort — weliswaar met een wisselende frequentie — praktisch tot aan zijn dood, hetgeen niet het geval was bij Debosse en al evenmin bij Gerardi. Bijgevolg moet men deze casus waarschijnlijk een min of meer afwijkend belang toekennen. Het is niet gezegd dat hij minder begunstigd zou zijn door de fortuin dan de andere twee, maar zijn situatie was misschien minder comfortabel dan die van zijn lotgenoot en confrère, de kapelaan van Charneux. Overigens geven andere voorkeuren in zijn optreden op de geldmarkt een indicatie in dezelfde richting. Dit keer gaat het veelal niet om het verstrekken van nieuwe leningen, maar — zonder enige twijfel — om de aankoop van reeds bestaande vorderingen. Er is een eenvoudige doch overtuigende reden voor deze herhaaldelijk terugkerende operaties: de behoefte van de kredietverstreckende rentenier om snel te beschikken over liquide middelen dwingt deze zijn titels te verkopen onder de nominale waarde en biedt bijgevolg een uitstekende moge-

⁵⁴ A.E.L., Notariaat, Guillot, H. G. J., 4 januari 1748.

lijkheid goede zaken te doen met degenen die oog hebben voor dit soort kansen. Wat betreft de omvang van de transacties mag men het geval Moreau vergelijken met – misschien komt hij soms zelfs lager uit – dat van Antoine Gerardi, terwijl de gemiddelde jaarlijkse frequentie van zijn financiële operaties veel hoger ligt. Dat wil niet zeggen dat dit geval bijgevolg exact het geval Debosse evenaart, maar het toont aan dat Moreau zonder twijfel nog aan bijkomende moeilijkheden het hoofd heeft moeten bieden.

Hoeveel overeenkomsten en verschillen er ook mogen zijn, deze drie inwoners van Herve uit de 17e en 18e eeuw – een gezinshoofd en twee priesters – hebben, elk op eigen wijze, gemeenschappelijke kenmerken, en hoewel uiteraard de kans bestaat dat dit teveel een anecdotisch, zo niet familie-hagiografisch verhaal zou kunnen worden, kan men nauwelijks anders dan deze drie casus toch binnen het geheel van de kredietverlening plaatsen. Immers, hoezeer zij zich ook in een uitzonderingspositie bevinden, hoezeer de fortuin hen lijkt te begunstigen, zij het dan ook in diverse gradaties, hun geschiedenis spreekt eigenlijk slechts voor deze drie afzonderlijk. Nagenoeg 80% van de gezinshoofden in de Ban van Herve ontvangt aan het einde van de 17e eeuw renten,⁵⁵ maar slechts bij weinigen gaat het om dermate hoge bedragen als bij onze drie ‘kapitalisten’ (tabel III).

Men kan de drie hoofdpersonen slechts ‘kapitalisten’ noemen, voor zover men met deze term wil aanduiden: het bezit van kapitaal – de één weliswaar meer dan de ander – in de betekenis van ‘baar’ geld van een waarde vaste kwaliteit. Men kan derhalve een nuance aanbrenge in de algemeen verbreide theorie, dat geld slechts sporadisch voorkwam op het platteland ten tijde van het Ancien Régime. Wellicht mag men deze theorie voortaan als achterhaald beschouwen. De regionale economische omstandigheden zijn ongetwijfeld verantwoordelijk voor deze ongebruikelijke situatie. De rol van een uitsluitend op het bezit van weilanden gebaseerde agrarische samenleving – gericht op een verder weg gelegen regionale afzetmarkt – gepaard aan een plattelandsindustrie (met name textielnijverheid), die produceerde voor de grote internationale handel, is zonder enige twijfel van belang geweest voor het ontstaan van bovengenoemde uitzonderlijke situatie. Trouwens, naar aanleiding hiervan kan men zich afvragen of deze situatie ook in een andere periode en op andere plaatsen voorkwam. Brengen soortgelijke

⁵⁵ Ruwet, J. en Servais, P., op-cit., pp. 109-111.

Tabel III. *Globale en gemiddelde waarden van rente-inkomsten van eigenaars van onroerende goederen in de Ban van Herve in 1682 (gerekend in florijnen van Brabant en Luik).*

klassen per oppervlakte	Battice			Chaineux			Thimister		
	aantal eigenaars	ontvangen renten	gemiddelde rente	aantal eigenaars	ontvangen renten	gemiddelde rente	aantal eigenaars	ontvangen renten	gemiddelde rente
0 tot 200 kl.r.	90	160¾	1,78	110	1.556¾	14,15	83	1.371	16,51
200 kl.r. tot 1 bunder	63	2.259¾	35,86	35	1.093	31,22	53	2.048	38,64
1 tot 2 bunder	83	6.088	73,34	54	4.219	78,12	56	3.864	69,00
2 tot 3 bunder	58	5.393¾	92,98	36	3.875¾	107,64	28	3.564	127,28
3 tot 4 bunder	47	8.843¾	188,15	41	8.143¾	198,61	44	6.917	157,20
4 tot 5 bunder	24	4.574¾	190,60	34	8.063¾	237,15	28	6.756	241,28
5 tot 10 bunder	65	17.817¾	274,11	83	26.000¾	313,25	74	22.188	299,83
10 bunder en meer	20	5.671½	283,57	15	7.219	481,26	22	8.167	371,22

gemeenschappen elders of in een andere tijd dezelfde effecten teweeg? Deze kwestie is met name van belang in het kader van de discussies omtrent het begrip 'proto-industrialisatie'.⁵⁶

Als men deze lieden echter als 'kapitalisten' wil betitelen, dan moet men dat in de engste betekenis van deze term opvatten. Immers, behalve het bezit van zeer aanzienlijke sommen gelds, kan men hen in geen dele de traditionele eigenschappen van kapitalisten toedichten, zoals daar zijn: de zin voor risico, handelsgeest, de zin voor het onderkennen van potentiële nieuwe winstgevende bronnen, de essentiële kenmerken van de kapitalistische mentaliteit, zoals die zich in het begin van de 18e eeuw aan ons manifesteerde en in de loop van de 19e eeuw definitief haar beslag zou krijgen. Het kenmerkende in de familiegeschiedenis van Simon Debosse – wij hebben dat reeds eerder gereleveerd – is met name het 'patriarchale' en de 'gemeenschapszin'; een levenswijze die veeleer is aan te merken als heerlijk of feodaal dan als burgerlijk-kapitalistisch. Het geld dat zijn handelstransacties opbrachten, werd niet opnieuw in andere zaken geïnvesteerd, maar werd aangewend in het eigen dorp, als het ware 'belegd' in grond.

Het 'kasteel Debosse' won dientengevolge aan belang in deze gemeenschap. Deze kenmerkende mentaliteit komt – in verschillende gradaties – ook voor zowel bij Antoine Gerardi als bij Denis Moreau en alle eigenaren en boeren op het plateau van Herve. Elk voor zich is 'heer en meester' en leeft van de opbrengsten van zijn eigen bezit. Voor een ieder is het een erezaak niet alleen een veilig eigen dak boven het hoofd te verwerven, maar dit ook zo goed mogelijk te conserveren, benevens een stukje bij beetje vergaarde lap grond, waarvan men kan leven. Een ieder probeert dat te bereiken of koestert althans de hoop dat ooit te bereiken!

⁵⁶ Cfr. Kriedte, P., Medick, H. en Schlumbohm, J., *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, Göttingen 1978.

DAT GING OVER ZIJN HOUT*

OVERMATIG GEBRUIK VAN BOSSEN IN HET ZUIDEN VAN LIMBURG VAN DE HOGE MIDDELEEUWEN TOT IN DE 20E EEUW.

Over de landbouw in Zuid-Limburg, in feite landbouw op lössgronden, zijn in de laatste jaren enkele studies gepubliceerd.¹ Sommige studies reiken in de tijd vrij ver terug, andere hebben betrekking op recente tijden.

Over de geschiedenis van de bossen is nauwelijks iets verschenen. Een studie, waarin de uitgifte van bossen ten behoeve van ontginningen ter sprake komt, zal eerlang verschijnen.² De bestaande literatuur geeft weinig aanknopingspunten. Uitsluitend in rechtshistorische publicaties is terloops het een en ander medegedeeld over de gebruiksrechten van bossen.³ In deze publicaties heeft het accent gelegen op juridische aspecten; voorzover daarin over het beheer van bossen werd gehandeld, werd steeds de nadruk gelegd op lokale eigenaardige gebruiken. Er werd geen aandacht besteed aan de invloed van sociale en economische omstandigheden op het bosbeheer. Zelfs wanneer uit een dorp meerdere teksten zijn overgeleverd uit verschillende perioden, die inhoudelijk sterk verschillen, heeft men zich nooit de vraag gesteld of er een evolutie in het gebruik van bossen heeft plaats gevonden. Het rechtshistorisch onderzoek, dat zich met bosrechten bezig hield, kende slechts het bosrecht tout court tijdens de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Dat heeft er toe geleid dat nauwelijks aandacht werd besteed aan het agrarisch gebruik van bossen. Dat geldt in mindere mate ook voor

* Zuidnederlandse zegswijze: dat ging alle perken te buiten.

¹ J. F. R. Philips, J. C. G. M. Jansen en Th. J. A. H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, Assen 1965; J. C. G. M. Jansen, *Landbouw rond Maastricht*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (S.S.E.G.L.)* XIII, 1968, p. 1-99; H. O. J. H. Bauduin en J. C. G. M. Jansen, *Aspecten van de Limburgse Landbouwgeschiedenis*, in: *S.S.E.G.L.* XIV, 1968, p. 1-102; J. C. G. M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging 1250-1800*, Assen 1979.

² Nijmeegse dissertatie van J. L. H. Hartmann, waarvan de werktitel luidt: 'De ontginningsgeschiedenis van een middeleeuws dorp'.

³ Jos Habets, *Limburgse wijsdommen, dorpscosten en gewoonten, bevattende voornamelijk bank-, laat- en bosrechten*, 's Gravenhage 1891; K. J. Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze*, Bussum 1977.

het historisch-geografisch werk van W. Krings, die wel de ontwikkeling in het gebruik van gemene gronden heeft onderzocht, maar nauwelijks aandacht aan bossen besteedde.⁴ Zijn boek handelde overigens alleen over de zandgronden in Midden-Limburg en het noordelijk deel van het Rijnland en niet over de lössgronden. Door onderzoek vanuit een heel andere wetenschap dan de historie, werd omtrent het gebruik van bossen meer duidelijk. Uit recent bodemkundig onderzoek van Van de Westeringh bleek, dat er een duidelijk verschil bestaat tussen lössgronden, die als cultuurgronden gebruikt zijn en gebruikt worden en soortgelijke lössgronden die onder oud bos liggen.⁵ Enerzijds bleek dat sommige steilranden in Zuid-Limburg nooit ontbost en tot cultuurgrond ontgonnen kunnen zijn, anderzijds dat de lössgronden onder oud bos op steilranden vaak in hoge mate waren verzuurd, terwijl de cultuurgronden dit niet waren. Dank zij de publicatie van een aantal oorspronkelijke bronnen in de hiervoor vermelde literatuur, krijgen we echter toch een globale indruk van de samenhang tussen de economische geschiedenis van Zuid-Limburg en het gebruik van de bossen, heidevelden en schraallanden⁶ in de Middeleeuwen. In de tijd van het hofstelsel van de 9e tot de 12e eeuw had de landbouw een min of meer collectief karakter. De grondeigenaar, of hij nu een dorp, een hof of een allodium bezat, liet zijn hele bezit exploiteren door de familia, de mensen die aan de grond waren gebonden. Vervreemde hij zijn bezit, dan ging dit in zijn totaliteit in andere handen over met bewoners, akkers, onbebouwde grond, weiland, bossen, molens enz. Zo schonk Otto I in 966 goederen in een aantal dorpen, waaronder Voeren en Cartils, aan de Domkerk in Aken en droeg koning Hendrik III in 1040 zijn goederen in Itteren, Vaals, Epen en Valkenburg aan zijn nicht Irmingardis in eigendom over. Otto droeg de goederen over 'met alles wat tot die plaatsen behoort: hoeven, gebouwen, horigen, bebouwde en onbebouwde akkers, wijngaarden, waterlopen, molens, viswaters, velden, bossen, weiden, toegangen en alle gebruiksrechten'. Hendrik's relaas is uitvoeriger; hij omschreef het bezit als 'al wat tot die

⁴ W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maasgebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Assen 1976.

⁵ W. van de Westeringh, Radebrikgronden in löss onder oud bos in Zuid-Limburg, in: *Natuurhistorisch Maandblad* 70, nr. 10, 1981, p. 165-170.

⁶ W. van de Westeringh, Schraallanden in Zuid-Limburg; reactie op het artikel 'Heidevelden in Zuid-Limburg', in: *Natuurhistorisch Maandblad* 69, nr. 11, 1980, p. 218-221; H. Hillegers, Heidevelden in Zuid-Limburg, in: *Natuurhistorisch Maandblad* 69, nr. 9, 1980, p. 170-182.

goederen behoort, d.w.z. de horigen van beiderlei kunne, de altaren, gebouwen, kerken, tienden, akkers, weiden, bebouwde en onbebouwde gronden, de tot die dorpen behorende gehuchten, velden, kampen, bossen, jachtgebieden, wateren, waterlopen, maalstenen, molens, viswateren, wegen, landwegen, toegangen en uitgangen, bewezen en onbewezen rechten met alle nut, wat er ooit uit kan voortspruiten'. Behalve deze twee uitvoerige teksten werden tijdens een beperkt onderzoek nog zevenenzestig oorkonden gevonden,⁷ waarin het bijeenhoren van gebouwen, mensen, landerijen, weiland, bossen etc. uitdrukkelijk wordt vastgelegd. Voorzover zij betrekking hebben op lössgronden stammen al deze oorkonden uit de periode 850 tot 1242. Daarna is er voor de zandgronden van de abdij Thorn nog een tweetal vermeldingen uit de tweede helft van de 13e eeuw aangetroffen.

Omstreeks 1250 komt het hofstelsel op de lössgronden niet meer voor. Sedertdien werden de akkers verpacht en door landbouwers zelfstandig geëxploiteerd. De hier aangehaalde veranderingen in de exploitatie van landbouwbedrijven hadden geen consequenties voor de landbouwtechniek. Zowel in de periode, waarin het hofstelsel in zwang was, als daarna werd door de boeren een gesloten bedrijfsvoering toegepast, waarbij akkerbouw en veeteelt elkaar aanvulden en versterkten. Om het gesloten landbouwsysteem te kunnen handhaven, werd aan de boeren toegestaan — al dan niet tegen vergoeding — van de gemene gronden en de bossen gebruik te maken.⁸ Naast een aantal verplichtingen, stammend uit de tijd van het hofstelsel, zoals herendiensten en tienden, bleef derhalve ook een aantal rechten uit dezelfde tijd voortbestaan, te weten gebruiksrechten op bossen en woeste gronden. Vanzelfsprekend moesten daarvoor regelingen worden getroffen. Nu de heer de bossen en gemene gronden door anderen liet uitbaten, moest op een of andere manier worden vastgelegd, wie er gebruik van mocht maken, welke

⁷ Daartoe zijn geanalyseerd: S. P. Ernst, *Histoire du Limbourg*, t. VI, Liège 1847; J. Pacquay, *Carrulaire de la Collégiale Notre-Dame à Tongres jusqu'au XVème siècle*, Tongres 1909; G. D. Franquinet, *Beredeneerde inventaris van de oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade en de vrouwenkloosters Marienthal en Sinnich*, Maastricht 1869; J. Habets, *De archieven van het kapittel der Hoogadellijke Rijksabdij Thorn*, dl. I, 's Gravenhage 1889; G. D. Franquinet, *Beredeneerde inventaris van oorkonden en bescheiden van het kapittel van O.L. Vrouwekerk te Maastricht*, Maastricht 1870; J. Grauwels, *Regestenlijst der oorkonden van de landkommanderij Oudenbiezen en onderhorige kommanderijen*, dl. I, Brussel 1966; J. A. K. Haas, *Chronologische lijst van de charters gedateerd voor 1301*, Maastricht 1972.

⁸ M. Yans, *Histoire économique du Duché de Limbourg sous la Maison de Bourgogne*, Bruxelles 1938, p. 50-52.

rechten iedere gebruiker had en hoe de bossen in goede staat konden worden gehouden. In onze streken werden dergelijke problemen opgelost door de bossen en markegronden tot 1800 deel te laten uitmaken van het collectief grondbezit. In tegenstelling tot de akkers zijn zij nooit onder de gebruikers verdeeld. Het schijnt dat ten aanzien van bossen en gemene gronden een collectief grondbezit uit prehistorische tijden gehandhaafd bleef.⁹ Op sommige plaatsen werd het gebruik van deze onverdeelde gronden in de Middeleeuwen geregeld door middel van 'Genossenschaften'; elders werden collectieve rechten toegekend aan de inwoners van een dorp. In weer andere gevallen koos men voor stedelijk eigendom of voor een beheer als domeingood. In dat soort gevallen berustte de eigendom bij een gemeente, een politiek lichaam, de landsheer of de staat.¹⁰ Deze verandering bracht een hele reeks problemen met zich mee.

De omstandigheid, dat de meeste bossen en woeste gronden op minder rijke gronden waren gelegen, zou bijzondere consequenties krijgen. Het bos bleef namelijk het langst gehandhaafd daar waar de grond te arm of te stenig was of de hellingen te steil waren om min of meer permanent als akkerland in cultuur te worden gebracht. Woeste gronden of schraallanden werden extensief gebruikt; zij vormden eigenlijk een overgang tussen cultuurland en semi-natuurlijke bossen.¹¹

Het ontstaan van de collectieve rechten op de bossen leidde niet altijd tot een goed beheer van de bossen en gemene gronden. In talloze gevallen werden de bossen veel te intensief benut. Zoiets heeft zich vooral in Zuid-Limburg voorgedaan. De belangrijkste oorzaken van overmatig gebruik schijnen de volgende te zijn geweest.

Na het verdwijnen van het hofstelsel stijgt de opbrengst van de landbouwexploitatie sterk. De overgang van het hofstelsel naar een pachtstelsel werd soms zelfs uitdrukkelijk gemotiveerd door een verwijzing naar de noodzaak de inkomsten te vergroten.¹² Vergroting van de pro-

⁹ K. J. Th. Janssen de Limpens, De Swalmer Gemeenten, in: *Libellus Festivus*, Roermond 1964, p. 121.

¹⁰ Krings, o.c., p. 7-12.

¹¹ Van de Westeringh, Schraallanden, o.c.; W. van de Westeringh, Enkele aspecten van het historisch landgebruik rondom Margraten, in: *Een bijdrage tot de historie van Margraten*, Margraten 1983, p. 31-53.

¹² Zo bijvoorbeeld Abt Willem van Rijckel, cfr. H. Pirenne, *Le livre de Guillaume de Rijckel: Polyptique et comptes de l'abbaye de Saint-Trond au milieu du XIIIe siècle*, Bruxelles 1896, passim.

ductiviteit kon nauwelijks plaats vinden door uitbreiding van het areaal bouwland. Al op het eind van de Middeleeuwen was er een groot verschil in landgebruik tussen de zandgronden in Noord-Limburg en de lössgronden in het zuiden van de provincie. Op de zandgronden was tot in de 19e eeuw slechts 15-25% van de bodem in cultuur gebracht. De woeste gronden, zoals heidevelden, moerassen, venen en bossen namen nog 75 à 85% van de oppervlakte in beslag. In de lössgebieden lag die verhouding juist andersom. Meer dan drie/vierde van de grond was in cultuur gebracht. Slechts 15 à 30% was bedekt met bossen en heide. De ongunstige verhouding tussen akkerland aan de ene kant en bossen en woeste gronden aan de andere kant leidde tot hevige druk op de bossen en woeste gronden in Limburg. Ontginning van een klein deel van het bos- en heidebestand zorgde nauwelijks voor vergroting van het totale areaal bouwgrond. De vergroting van de productiviteit moest vooral worden bereikt door verbetering van de bemesting of door vaker en dieper te ploegen. Het opbrengen van meer mest had relatief grote gevolgen, omdat de natuurlijke bodemvruchtbaarheid van lössgronden groter is dan die van zandgronden, maar kleiner dan die van kleigronden. Verbetering van de bewerking van het land door meer en dieper ploegen droeg allereerst bij tot vergroting van de concurrentie tussen het cultuurgewas en het onkruid. Diep ploegen was primair een vorm van onkruidbestrijding! Door de gemakkelijker bewerikbaarheid van lössgronden, vergeleken met kleigronden, kon deze vorm van productiviteitsverbetering gemakkelijk worden toegepast, tot schade van de bossen. Wilde men een hogere productie bereiken, dan was het immers noodzakelijk meer vee op de gemene gronden en in de bossen te weiden, wat intensiever gebruik van bossen en gemene gronden tot gevolg had. Een andere oorzaak, waardoor de gemene gronden en bossen intensiever werden gebruikt, was de volgende. De grotere zelfstandigheid van de grondgebruikers had er toe geleid, dat de boeren zich ook gingen toeleggen op vetweiderij. Dit betekende dat gedurende een deel van het jaar runderen en varkens, die als jongvee werden ingekocht, in de bossen werden geweid tot zij slachtrijp waren. Ook hebben de boeren zich in het oude hertogdom Limburg al vroeg verzet tegen het z.g. 'stoppelrecht', het gebruik vee te laten grazen op akkers, waarop geen granen groeiden.

In veel gevallen was het stoppelen tot begin april toegelaten. De teelt van wintergranen was dan moeilijk, omdat deze in het najaar worden gezaaid. Wintergraan heeft een koudeperiode nodig om korrels te kunnen vormen. Om meer wintergranen te kunnen telen, moest het vee

van de akkers worden geweerd. De beesten moesten elders weiden. Ook daardoor ontstond zwaardere druk op de bossen en broeklanden.

Vervolgens waren er de grote ontginningen door monniken. In de 13e eeuw hebben Cisterciënserabdijen grote ontginningen tot stand gebracht. Zo heeft de abdij Godsdal bij Aubel in deze tijd het hele plateau van Herve in cultuur gebracht. Andere abdijen volgden deze beleidslijn. Zo begonnen de Cisterciënsers uit Breust met ontginningen bij Breusterbosch en St. Geertruid¹³ en heeft de abdij St. Truiden na 1249 in het kader van de reorganisatie van de exploitatie van haar landbouwgronden uitgestrekte bosgebieden in Belgisch-Limburg ontgonnen. Door deze activiteiten verminderde uiteraard de hoeveelheid beboste grond.¹⁴

Tenslotte noemen wij een praktisch aspect. Het recht op gemeenschappelijk gebruik van de bossen bleek vaak niet erg duidelijk vastgelegd. Hoeveel stuks vee mocht een boer in de bossen weiden? Hoeveel hout mocht hij gebruiken? Het is begrijpelijk dat heel wat grondgebruikers meer rechten claimden dan hen eigenlijk toekwamen. In de dagen van het hofstelsel nam de grondeigenaar zelf een beslissing in dergelijke kwesties. Nu moest hij dat in overleg met de gebruikers doen. Die waren echter zelf belanghebbend, zodat het lastig werd tot overeenstemming te komen.

Door al deze oorzaken is het gebruik der bossen steeds intensiever geworden. Hoe de gebruiksrechten zich hebben ontwikkeld en in hoeverre de gebruikers van bossen en gemene gronden over de schreef zijn gegaan, zal in deze studie worden onderzocht. Daarbij zal vooral gebruik worden gemaakt van de reglementen op het gebruik van bossen, die langzamerhand ontstonden. Hoewel deze reglementen van dorp tot dorp verschilden, is het mogelijk daaraan een beeld van de veranderingen in het gebruik van de bossen te ontleen.

In deze bosrechten wordt immers precies gezegd waaruit de gemeenschappelijke rechten op het gebruik van bossen bestonden. De belangrijkste rechten kunnen als volgt worden omschreven:

1. Timmerhout. De inwoners van de meeste dorpen hadden het recht om hout voor de bouw van hun woningen uit het gemeenschappelijk bos te halen.

¹³ Mededeling van Drs Hartmann.

¹⁴ F. Goblet d'Alviella, *Histoire des Bois et Forêts de Belgique*, t. I, Paris 1927, p. 178-179.

2. Brandhout. Overal werd grote aandacht besteed aan de noodzaak om in de winter voldoende verwarming in de huizen te hebben. Daarvoor mochten de rechthebbenden hout uit het bos halen.
3. Eikelrecht. In heel veel bossen stonden eiken en beuken. Die bossen leverden telkenjare een behoorlijke hoeveelheid eikels en beukennoten op, die geschikt waren als varkensvoer. De inwoners van de dorpen, die deel hadden aan het bos, mochten hun varkens het bos in drijven voor de vetweiderij.
4. Weiderecht. Behalve de varkens werden heel vaak ook koeien en schapen en soms ook paarden in het bos geweid.
5. Plaggen steken. In sommige gebieden werd veel gebruik gemaakt van heideplaggen, afgemaaide brem en gevallen bladeren uit de bossen voor de bereiding van mest of als strooisel in de stallen. Zulke gewoonten bestonden vooral op plaatsen, waar heidevelden of schraallanden aanwezig waren. Heidevelden kwamen vooral voor op de arme zandgronden, bijvoorbeeld de Brunsummer heide. Schraalland bestond veel meer uit grassen, kruiden en struiken. Het ontstond in Zuid-Limburg op de plaatsen die een geringere bodemvruchtbaarheid hadden dan bijvoorbeeld de lössgronden.¹⁵ Toponymen met heide in Zuid-Limburg¹⁶ worden aangetroffen op plaatsen die, bodemkundig gezien, als relatief arm dan wel als schraalland kunnen worden getypeerd.
6. Industrieel gebruik. Sommige vormen van plattelandsnijverheid waren afhankelijk van de aanvoer van hout. Uitbreiding van dit soort nijverheid kon schadelijk zijn voor het bos.

¹⁵ Van de Westeringh, Schraallanden, o.c.

¹⁶ Hillegers, Heidevelden, o.c.

7. Ontginningen.	Gedurende bepaalde perioden werden vrij grote hoeveelheden grond uitgegeven ter ontginning, zodat het areaal bos kleiner werd.
8. Acties tot herstel van het bos.	Er is niet alleen gestreefd naar voorkoming van vernietiging van het bos, maar tevens ook naar een recuperatie door het poten van bomen.
9. Recht van bijenhouderij.	De bestuiving van diverse gewassen moest plaats vinden door bijen. Het was derhalve van belang dat er op de heide bijenvolken mochten verblijven.

De toepassing van al deze rechten is in de loop der tijden gewijzigd. Aan de hand van deze veranderingen is de toenemende druk op de bossen en het overmatig gebruik van deze bossen goed te volgen. Wij zullen elk van deze rechten daarom afzonderlijk bespreken.

1. *Timmerhout*

Waar het onze streken betreft, stamt de enige aanduiding van het recht om timmerhout te kappen, althans in de tijd dat het hofstelsel nog min of meer functioneerde, uit Burtscheid. Daar werd in 1121 bepaald dat de abdij en de voogd van Burtscheid beiden werden gerechtigd hout voor de bouw van huizen uit het bos te halen. Mocht een van beiden hout willen verkopen of buitenlands willen vervoeren, dan moesten zij het daar samen over eens worden. In 1261 werden deze bepalingen aangepast aan de nieuwe situatie: achtereenvolgens waren rechthebbend de abdij en de voogd, vervolgens de schepenen en de akkerlieden, gevolgd door de zg. 'Huveneren'. Tenslotte mochten de keuters hun timmerhout halen. Over verkoop en export moesten voortaan drie partijen tot overeenstemming komen: de abdij, de voogd en de lokale gemeenschap.¹⁷

In het huidige Nederlands-Limburg werd voor het eerst over timmerhout gesproken in een overeenkomst die kort na het verlaten van het hofstelsel werd aangegaan door de heer van Valkenburg en de heer van Dieteren over het gebruik van de bossen van Susteren, waarop beiden rechten claimden. In 1260 kwamen zij overeen dat de Valkenburger

¹⁷ D. Flach, *Untersuchungen zur Verfassung und Verwaltung des Aachener Reichsgutes*, Göttingen 1976, p. 192-193.

hout uit het bos mocht schenken voor de bouw van huizen binnen het rechtsgebied van Susteren. Niemand kon hem daarin hinderen. Buiten het rechtsgebied van Susteren was hij daartoe niet gemachtigd zonder voorafgaande toestemming van de heer van Dieteren.¹⁸

Een passage in een bijna gelijktijdig opgestelde oorkonde betreffende Echt kan eenzelfde betekenis hebben gehad, want zij kent aan de heer van Gelre het recht toe hout uit het bos weg te geven, zonder dat iemand daartegen mag protesteren.¹⁹ Omstreeks 1380 is dit onderdeel in een nieuwe overeenkomst, die in Echt over het bos wordt gesloten, duidelijker geregeld: wie timmerhout nodig had, moest eerst toestemming vragen. Kreeg hij deze, dan mocht hij het hout zonder meer nemen; werd de toestemming geweigerd, dan mocht hij het benodigde hout toch gaan halen, maar moest een vergoeding worden betaald.²⁰

Het is duidelijk dat de zaak bij zo'n regeling uit de hand moest lopen. De geldzucht van de overheid berokkende hier, evenals in de oude hertogdommen Limburg en Gelre, grote schade aan de bossen. In het eerstgenoemde gebied probeerde de hertog van Brabant in het begin van de 15e eeuw zoveel mogelijk inkomsten uit de bossen te trekken. Een leerzaam voorbeeld treft men aan in Walhorn en Henri-Chapelle, waar de behoefte aan hout was gestegen door de opkomst van de nijverheid, en het hout zelfs bij opbod werd verkocht. Dagelijks werden er eiken en beuken gekapt, zodat de opbrengst van de houtverkoop snel steeg. Het bos werd echter een grote woestenij. In 1469 werden de kaprechten beperkt en sedertdien was in de contracten vastgelegd dat nog slechts één houw per jaar was toegestaan.²¹

Ook de hertog van Gelre trachtte zijn lege schatkist te vullen door de verkoop van hout uit het Reichswald, dat tussen Kleef en Nijmegen is gelegen. Het aantal telgen dat moest blijven staan of opnieuw ingeplant moest worden, werd in de loop der jaren steeds kleiner.²²

In Echt moest men omstreeks dezelfde tijd ook een stap terug doen. Een bezwaarschrift uit 1477 vermeldde, dat het bos sedert enige tijd en vooral in de jaren 1476 en 1477 door overmatige kap was vernield. Er werden drastische maatregelen genomen: er mocht niet langer eikehout

¹⁸ Habets, o.c., p. 305, c. 6.

¹⁹ E. Roebroek, De gemeente van Echt, in: *Verslagen en Mededelingen Oud Nederlands Recht* XIII, nr. 1, p. 92-93.

²⁰ Habets, o.c., p. 353.

²¹ Yans, o.c., p. 40-46 en p. 55-56.

²² R. Wartena, Vier eeuwen bosbeheer in Gelderland 1400-1800, in: *Tijdschrift Koninklijke Nederlandse Heide Mij* 79, 1968, p. 33-40, 94-100, 182-191 en 256-269.

worden gekapt zonder toestemming. Op elke houtkap diende toezicht te worden uitgeoefend door boswachters. Wie timmerhout had gekregen, moest aantonen dat hij het binnen zes weken bij de bouw van zijn huis had verwerkt. Het afval van het timmerhout mocht niet langer buitenlands worden verkocht, ook niet door de drost zelf.²³

Soortgelijke beperkingen werden in deze tijd ook in de omgeving van Gulik voorgeschreven. In het Koslarbusch mocht sedert 1483 niet meer worden gekapt zonder toestemming en zonder dat controle werd uitgeoefend. Uitsluitend in de maand mei was er geen kapverbod.²⁴

Zelfs bovengenoemde maatregelen bleken niet altijd voldoende. In 1539 moest in Echt worden bepaald, dat telkens gedurende acht jaar een/derde deel van het bos ongebruikt moest blijven liggen.²⁵

Ook elders in het huidige Zuid-Limburg werden in de 16e eeuw tamelijk rigoureuze maatregelen getroffen om verdwijning van hardhout uit de bossen tegen te gaan. In Vijlen werd in 1539 bepaald dat alleen zij, die voor het eerst bouwden, nog voor hout in aanmerking kwamen. Wie zijn vakwerkhuis wilde uitbreiden, moest op andere wijze in zijn behoefte aan timmerhout voorzien.²⁶ Wittem ging nog een stap verder. Daar werd in 1562 een bepaling uitgevaardigd, die de recuperatie van het bos ten doel had: een ieder die hout kreeg, moest jaarlijks op de heide een jonge eik planten en zodanig onderhouden, dat het vee er geen schade aan kon berokkenen.²⁷ Het gebruik van boomstammen voor andere doeleinden dan de bouw van huizen werd hier en daar streng verboden. Met name verzetten enkele dorpsbesturen zich tegen het benutten van hout uit het bos voor palen als afrastering van landerijen.²⁸

Naarmate de tijd voortschreed en het steeds duidelijker werd dat alle getroffen maatregelen vrijwel zonder effect bleven, werden de dorpsbesturen rigoureuzer in hun besluiten. In 1636 werd in Ryckholt vrijwel elke vorm van bosgebruik onmogelijk gemaakt; onder meer werd totaal verboden in het bos of aan de rand er van hout te kappen, waardoor het bos kleiner zou worden.²⁹ Overal schermde men met zware boetes, het eerst op de Graetheide, oorspronkelijk Graetbosch genaamd, een zeer

²³ K. J. Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*, Utrecht 1965, p. 289-290.

²⁴ J. Grimm, *Weisthümer*, Bd. III, Darmstadt 1957, p. 855 (= fotomechanische herdruk van de uitgave van 1842).

²⁵ Habets, o.c., p. 377.

²⁶ Habets, o.c., p. 298.

²⁷ Habets, o.c., p. 52.

²⁸ Janssen de Limpens, *Overmaze*, o.c., p. 457.

²⁹ Habets, o.c., p. 75.

groot bos in de buurt van Sittard, waar de achteruitgang van het bos zelfs uit de naamgeving blijkt.³⁰ Overtreders werden, indien zij meermalen werden betrapt, vaak bedreigd met uitsluiting uit het bos, een straf die zelfs erger was dan de doodstraf. Immers, uitsluiting uit het bos betekende niet alleen dat geen timmerhout meer beschikbaar was, maar ook geen brandhout voor de winter en dat het landbouwbedrijf niet meer naar behoren kon worden voortgezet, omdat het vee niet meer kon worden geweid. Door uitsluiting uit het bos werd derhalve het hele gezin veroordeeld tot de dood door hongersnood en koude. Desondanks bleef het aantal overtredingen formidabel hoog. In 1794 waren er in het hertogdom Limburg nog 3.500 onafgedane zaken betreffende schending van het bosrecht.³¹

Deze scherpe repressie heeft ongetwijfeld te maken met de ernstige gevolgen van houtroof voor het bos en de bodem. De consequenties van de afvoer van timmerhout, dat is levend hard hout, uit het bos zijn voor bodemvruchtbaarheid anders dan wanneer dun hout of dood hout wordt afgevoerd. In het algemeen betekent afvoer van welk hout dan ook een verlies aan voedingsstoffen voor planten en bomen. Men mag waarschijnlijk wel concluderen, dat het overmatig gebruik van het hout uit de bossen heeft geleid tot de verzuring en verarming van de lössgronden onder oud bos.³²

Een loofbos heeft een grotere behoefte aan calcium dan landbouwgewassen.³³ In de landbouw wordt calcium niet als een voedingselement beschouwd. Bemesting met calcium, zoals door het vroegere 'mergelen' in Zuid-Limburg, bevordert vooral een juiste zuurgraad of pH en een goede bodemstructuur. Andere voedingselementen zoals kalium, fosfor en stikstof worden door landbouwgewassen opgenomen en aan de grond onttrokken. Zij worden door de boeren met kunstmest of stalmest weer aangevuld en aan de grond toegevoegd. De afvoer van dit soort stoffen uit bossen verloopt heel anders, omdat kalk een voedingselement is voor bomen en struiken.

Hetgeen wordt afgevoerd en voedingsstoffen bevat, veroorzaakt een zekere verlaging van de bodemvruchtbaarheidstoestand en leidt tot 'verarming' van de grond of 'uitboeren'. Er is niet alleen verschil tussen

³⁰ Rijksarchief Limburg (R.A.L.), Archief Proosdij Meerssen, nr 17492.

³¹ Goblet, o.c., I, p. 366.

³² Van de Westeringh, Radebrikgronden, o.c.

³³ D. W. Cole and M. Rapp, Elemental cycling in forest ecosystems, in: Reichle (Ed.), *Dynamic properties of forest ecosystems*, I.B.P. vol. 23, 1981, p. 341-409; zie ook Handboek Akkerbouw.

gronden vanwege het gebruik als bos of als cultuurland, ook de verschillende gebruikswijzen van bos veroorzaken uiteenlopende gevolgen. De totale biomassa van een bos met jong hout of hakhout verschilt van een bos met oud hout, dat wil zeggen dikke bomen.³⁴ Maar ook verschilt de biomassa van hout en bast van de stam, van de takken of van dood staand hout. Verder is er nog verschil in de elementaire samenstelling van loof- en naaldhout.³⁵ De wijze waarop het bos werd geëxploiteerd, heeft dan ook verschillende consequenties. Het kappen en het als timmerhout afvoeren van dikke bomen, die er tientallen jaren over gedaan hebben om allerlei voedingsstoffen uit de grond op te nemen, heeft tot gevolg dat deze voedingsstoffen voor een groot deel voorgoed verloren gaan voor het bos, vooral als er weinig afval in het bos achterblijft. Voor dood hout – sprokkelhout – en jong hout – hakhout – ligt dit anders, maar daar komen we later op terug.

De ernstige gevolgen van de toenemende afvoer van timmerhout en het geringe effect van de zware repressie leidden er toe dat de landsheren het bosbeheer niet langer aan de lagere overheden overlieten. Het hoogste gezag heeft zich bijgevolg sedert het midden van de 15e eeuw met de bospolitiek bemoeid. Karel V formaliseerde in 1554 de plaatselijke reglementen in de hertogdommen Brabant en Limburg. De Luikse prinsbisschop Georges van Oostenrijk vaardigde in 1551 een algemeen reglement uit voor het toezicht op het bosbeheer.³⁶ Voor het Hertogewald werden, vanwege zijn omvang, aparte edicten uitgevaardigd. Overtreders werden niet gearresteerd, maar terstond gedaagd voor het bosgerecht in hun eigen land: de Limburgers voor de Tolkamer in Limbourg, de Luikenaren voor de Chambre des Finances te Luik.³⁷ De straffen bestonden in het algemeen uit geldboeten; recidivisten kwamen eerst vier uur aan de schandpaal en werden vervolgens gedurende twee maanden op water en brood gezet. Hadden zij dan nog niet geleerd, dan volgde vijf jaar verbanning. Kolenhandelaren, die in het bos houtskool brandden en lieden die met buskruit bomen rooiden, kwamen, meermalen betrapt, aan de galg.³⁸

Veel effect hebben al deze maatregelen kennelijk niet gesorteerd. Roebroeck onderzocht wat er in de 17e en 18e eeuw nog aan hout uit het

³⁴ D. L. De Angelis, R. H. Gardner and H. H. Shugart, Productivity of forest ecosystems studied during I.B.P.: the woodlands data set, in: Reichle, o.c., p. 567-672.

³⁵ Cole and Rapp, o.c.

³⁶ Goblet, o.c., I, p. 331.

³⁷ Goblet, o.c., I, p. 348-349.

³⁸ Goblet, o.c., I, p. 357-358.

Echterbos werd gehaald. Hij stelde vast, dat tussen 1672 en 1702 slechts één keer hout uit het bos werd verkocht. Na de houw liet men het bos tenminste dertig jaar de tijd om te herstellen. In 1684 brak evenwel een bosbrand uit, terwijl de rest van het bos werd vernield door de bevolking van Echt. De gevolgen waren zo desastreus, dat nog tussen 1750 en 1799 geen enkele maal hout kon worden verkocht.³⁹ Uit de domeinrekeningen van 's Hertogenrade is gebleken dat ook in het zuidoosten van Limburg de bossen in de 18e eeuw vrijwel waren vernield. Tussen 1734 en 1762 was er slechts zelden enige opbrengst uit de verkoop van hout. Nooit was die hoger dan 45 gulden per jaar.⁴⁰

Ogenschijnlijk was de toestand van de staatsbossen in het oude hertogdom Limburg en in het land van Dalem aanmerkelijk beter. Nog in de 18e eeuw brachten deze bossen telkenjare een aanzienlijk bedrag op.⁴¹ De spectaculaire stijging van de opbrengst van de houtverkoop van ongeveer 7.500 gulden in het begin van de 18e eeuw tot bijna 50.000 gulden omstreeks 1790 toont aan dat de Oostenrijkse regering meer belangstelling had voor stijging van de overheidsinkomsten dan voor een goed bosbeheer.⁴² Naar het schijnt waren de regelingen uit het einde van de 15e eeuw in het hertogdom nog geruime tijd van kracht gebleven. Zij bepaalden dat elke burger van Limburg toestemming kon krijgen om bouwhout uit het Hertogenwoud te halen tegen betaling van een flinke vergoeding. Dit recht is in de loop der tijden uitgebreid. Aanvankelijk hadden alleen de inwoners van Balen en Limbourg recht op het bos. Sedert de 16e eeuw geldt dezelfde regeling in ieder geval ook voor de inwoners van Henri-Chapelle. Yans meent zelfs dat alle inwoners van het hertogdom uiteindelijk dit privilege verkregen.⁴³ Alleen voor de bouw van huurhuizen schijnt men tot in de 16e eeuw geen gebruik van de bossen te hebben mogen maken.⁴⁴ In de 17e en 18e eeuw werd gekapt zonder kapplan. De generositeit van het Brusselse bestuur jegens fabrikanten, die herhaaldelijk om extra quota hard hout vroegen, deed veel schade aan het bos.⁴⁵ In de meeste staatsbossen van Zuid-Limburg werden in 1748 door de Fransen alle eiken en beuken gekapt.

³⁹ Roebroeck, De gemeynte van Echt, o.c., p. 81.

⁴⁰ Algemeen Rijksarchief (A.R.A.) Brussel, Archives des Chambres des Comptes, nr 5785-5814, Comptes des Pays de Fauquemont, Daelhem et Rolduc.

⁴¹ A.R.A. Brussel, Archives des Chambres des Comptes, nr 5785-5814, t.a.v. Daelhem en 2560-2563, Rekeningen v.h. hertogdom 1726-1730.

⁴² Goblet, o.c., IV, p. 345.

⁴³ Yans, o.c., p. 57.

⁴⁴ I. Delatte, *Les classes rurales dans la principauté de Liège*, Liège 1945, p. 118.

⁴⁵ Goblet, o.c., II, p. 199.

Omstreeks 1770 was er alleen in het Hertogenwald nog een reserve aan oude eiken ter grootte van ongeveer 250 ha.⁴⁶ Ook tijdens de Luikse revolutie van 1789 ontstond veel schade aan de bossen.⁴⁷ De schade aan de bossen mag echter niet alleen worden toegeschreven aan oorlogsomstandigheden. In de tweede helft van de 18e eeuw werden heel wat planken uit de Ardennen uitgevoerd naar Holland, Frankrijk, Luxemburg en Namen.⁴⁸

2. *Brandhout*

Voor het beleid ten aanzien van de verstrekking van brandhout heeft als uitgangspunt gegolden, dat iedereen over voldoende hout moest kunnen beschikken om zijn huis in de winter te verwarmen. In de 13e eeuw werd dit recht nog betrekkelijk algemeen geformuleerd: alle bosgerechtigden mochten vrij zoveel liggend dood hout meenemen als zij voor het verwarmen van hun huis nodig hadden.

De gevolgen voor de bodemvruchtbaarheid van het weghalen van dood hout uit het bos zijn anders dan bij levend hout. Bij het afsterven van hout vindt een gedeeltelijke verplaatsing van voedingsstoffen plaats naar andere, levende delen van de boom. Er worden daarom, als dood hout uit het bos wordt verwijderd, in het algemeen minder voedingsstoffen afgevoerd dan bij de afvoer van levend hout.⁴⁹ De afvoer van jong, levend hout (hakhout) is ernstiger dan van dood hout of sprokkelhout. Voor het direct gebruik als brandhout is dood, droog hout, mits niet te oud en vermolmd, overigens meer geschikt dan vers en vochtig hout.

Ook van dit verschijnsel hadden de Middeleeuwse bewoners van Zuid-Limburg een opmerkelijk helder besef. De dorpsbesturen verzetten zich daarom vooral tegen het verwijderen van levend hout uit het bos. Het kappen van waterscheuten en dood hout is al in de 13e eeuw aan banden gelegd. Soms mocht het dode hout van eik en beuk niet worden meegenomen.⁵⁰ De waterscheuten mochten in Susteren alleen worden gekapt om de kar, hoofdzakelijk beladen met liggend dood hout, te vullen. Verkoop van brandhout was verboden. Geleidelijk moesten verdergaande beperkingen worden doorgevoerd. In sommige dorpen werd tegen het eind van de 15e eeuw of in het begin van de 16e eeuw het

⁴⁶ Goblet, o.c., II, p. 200-201.

⁴⁷ Goblet, o.c., II, p. 223-224.

⁴⁸ Goblet, o.c., IV, p. 315.

⁴⁹ Cole and Rapp, o.c.; De Angelis, Gardner and Shugart, o.c.

⁵⁰ Goblet, o.c., I, p. 238.

halen van hout uit het bos nog slechts gedurende enkele dagen per week of tijdens een bepaalde periode van het jaar toegestaan. Dat gebeurde onder meer in Echt,⁵¹ Vijlen,⁵² Wittem,⁵³ Aubel,⁵⁴ Gulik⁵⁵ en Eys.⁵⁶ Elders werd een verbod uitgevaardigd om op zon- en feestdagen hout te halen. Op die dagen was nauwelijks controle mogelijk.⁵⁷ In Wittem en Bocholtz wilde men 's nachts niemand in het bos zien.⁵⁸ Soms was dit soort maatregelen niet toereikend en ging men over tot verdeling van het beschikbare hout. In het zuidoosten van de huidige provincie Limburg was dat al in de 16e eeuw noodzakelijk vanwege de schaarste van het brandhout, die door meerdere oorzaken was ontstaan. Behalve aan een veelsoortige benutting van het hout uit het bos, dient men te denken aan de ongunstige verhouding tussen het areaal bossen in vergelijking met de oppervlakte cultuurgrond in Zuid-Limburg. De druk op het bos was daarom groot, zeker bij een groeiende bevolking.

In Vijlen werden omstreeks 1539 twee z.g. 'gijffsmannen' aangesteld. Zij verdeelden het bos in evenveel kavels als er rechthebbenden waren en wezen ieder tussen Allerheiligen en Kerstmis middels een verloting een kavel toe.⁵⁹ In Bocholtz schijnt een soortgelijke regeling te hebben bestaan: daar werd tenminste in 1566 besloten de behandeling van klachten over misbruiken in het bos tegelijk met de verloting van de kavels te behandelen, aldus Habets.⁶⁰ Men kon dan de overtreders meteen bestraffen door hen ofwel uit te sluiten van de verloting, zodat zij de volgende winter zonder hout zaten, ofwel door het bedrag van de boetes van het aandeel voor het komende jaar af te houden. In Wittem had men een andere vorm van verdeling gekozen. Daar kreeg iedere grondeigenaar een vaste hoeveelheid hout. Wie een leengoed exploiteerde of kon aantonen dat hij meer dan negen bunder onder de ploeg had, kreeg de dubbele portie. Kennelijk waren de porties aanvankelijk te ruim bemeten. Na een jaar of zeven experimenteren met bovengenoemde regeling moesten alle porties met een/derde worden verminderd. In dezelfde oorkonde werd op het nemen van te veel hout een heel

⁵¹ Janssen de Limpens, Overkwartier, o.c., p. 286.

⁵² Habets, o.c., p. 296.

⁵³ Habets, o.c., p. 142.

⁵⁴ Janssen de Limpens, Limburg en Overmaze, o.c., p. 240.

⁵⁵ Grimm, o.c., III, p. 485-486.

⁵⁶ Habets, o.c., p. 17-18.

⁵⁷ R.A.L., Archief Proosdij Meerssen, nr 17492.

⁵⁸ Janssen de Limpens, Limburg en Overmaze, o.c., p. 52 en Habets, o.c., p. 138.

⁵⁹ Habets, o.c., p. 296-297.

⁶⁰ Habets, o.c., p. 135.

strengere straf gesteld, namelijk uitsluiting voor zeven jaar.⁶¹ Daarentegen was in Vijlen hout over. Wie extra brandhout nodig had, kon het tegen een vergoeding krijgen, mits hij het jonge hout dat nog geen zes jaar oud was, met rust liet.⁶²

Soms hadden bepaalde maatschappelijke groepen bijzondere rechten. In Limbourg mochten de schepenen vrijelijk hout halen;⁶³ op de Graetheide was een deel van het bos gereserveerd voor de huisbrand van de heer van Born.⁶⁴ In Echt had de hertog van Gelder een soortgelijk voorrecht. In het oude hertogdom Limburg mochten de kasteleindrossaard, de houtvester en de boswachters, de meier van Limburg, de ontvanger van het hertogdom, enkele edelen en een drietal pastoors vrij hout kappen.⁶⁵ In Wittem diende een flinke hoeveelheid hout bij de plaatselijke heer thuis te worden afgeleverd.⁶⁶ Dergelijke voorrechten konden blijkbaar ook verloren gaan. In Burtscheid mochten de abdis en de voogd in 1221 vrij kappen. Veertig jaar later moesten zij hun recht op hout delen met de andere ingezetenen, zij het dat zij zich nog als eersten konden voorzien. Sedert 1510 had de voogd geen rechten meer en moest de abdis haar rechten delen met de overige bewoners van het landje.⁶⁷ Enkele uitzonderingen daargelaten, schijnt tot het einde van de 16e eeuw zonder overmatig grote problemen te zijn voorzien in de behoefte aan brandhout van de Limburgers uit de bossen in de onmiddellijke omgeving van hun woonplaats. Daarna zijn ernstige moeilijkheden ontstaan. In het prinsbisdom Luik en in het hertogdom Limburg werd overal geklaagd, dat de best bereikbare delen van de bossen door overmatige kap niet voldoende konden recupereren. In verband hiermee dient er op te worden gewezen, dat niet alle boomsoorten geschikt zijn om als hakhout geëxploiteerd te worden. We kennen eikehakhout, haagbeukehakhout enz. Meestal werd zulk hakhout speciaal geplant om voldoende en regelmatig over hout te kunnen beschikken. In een gemengd bos met allerlei houtsoorten en van allerlei leeftijden is zulks niet te verwezenlijken.

Daarenboven heeft een te intensief gebruik tot gevolg dat de natuurlijke verjonging van het bos door zaaien en opgroeien van de zaailing tot

⁶¹ Habets, o.c., p. 50-51.

⁶² Habets, o.c., p. 298.

⁶³ Janssen de Limpens, Limburg en Overmaze, o.c., p. 50.

⁶⁴ R.A.L., Archief Proosdij Meerssen, nr 17492.

⁶⁵ Yans, o.c., p. 67.

⁶⁶ Habets, o.c., p. 48.

⁶⁷ Flach, o.c., p. 192-193.

boom sterk wordt beperkt, omdat de zaadproductie door het herhaaldelijk kappen van het jonge hout laag is.

Tenslotte dient gewezen op een ernstig misbruik. Het was jarenlang gebruik geweest extra brandhout te laten halen uit bospercelen die door brand waren aangetast. Om meer hout te krijgen, werd in de 18e eeuw op zo grote schaal moedwillig brand gesticht in de staatsbossen van het hertogdom Limburg en het graafschap Dalem, dat de buitengewone verkoop van hout uit door brand beschadigde gedeelten van het bos omstreeks 1780 moest worden gestaakt. Deze maatregel maakte tenminste gedurende enkele jaren een einde aan het voortdurend uitbreken van bosbranden.⁶⁸

3. *Eikelrecht*

Het voeren van varkens met eikels kan een gunstig effect hebben op de groei van deze dieren. Eikels hebben een hoog ruwvetgehalte, dat door zijn energetische waarde een betere groei veroorzaakt. Bovendien bevatten eikels veel looizuur, dat een stoppende werking heeft en diarree voorkomt. Voeding met eikels levert een zeer compacte mest op.⁶⁹ Het voeren van eikels was daarom een heel welkome aanvulling op het schrale rantsoen dat het varken vroeger kreeg. De varkens groeiden snel, bleven gezond en kostten weinig. Het vlees van met eikels gevoede varkens heeft bijzondere kwaliteiten. Dodonaeus schrijft in 1554 in zijn *Cruydtboeck* dat het spek van met eikels gevoede dieren hard en stevig is,⁷⁰ waardoor het zich bijzonder goed leent voor conservering door middel van roken.⁷¹ De smaak van het varkensvlees verandert door het bosmenu. Sedert het begin van de 13e eeuw tot 1936 hebben talrijke auteurs er op gewezen dat de gerookte hammen van met eikels gevoederde varkens een bijzondere delicatessa zijn.⁷²

Eenzijdige eikelvoeding heeft wel tot gevolg dat de dieren te weinig eiwitten krijgen. In de Zuidlimburgse bossen was het menu van de varkens in de Middeleeuwen gevarieerder, omdat er behalve eikels veel beukenootjes waren, die een zeer hoog eiwitgehalte hebben en een hoog gehalte aan onverzadigde vetzuren, dat ook een gunstig effect heeft op

⁶⁸ Goblet, o.c., II, p. 212-213.

⁶⁹ G. J. M. van Kempen en A. H. M. Grimbergen, *Jaarverslag C.L.O.-Instituut voor de Veevoeding 'De Schothorst'*, Lelystad 1973, p. 71-76.

⁷⁰ E. Dodonaeus, *Cruydt-boeck*, Leiden 1618, p. 1291.

⁷¹ C. L. ten Cate, *Wan God mast gift, Bilder aus der Geschichte der Schweinezucht im Walde*, Wageningen 1972, p. 216.

⁷² Ten Cate, o.c., passim.

de kwaliteit en de smaak van het spek.⁷³ Men moet echter oppassen de dieren niet te veel beukenoten te voeren omdat dan het vlees veel van zijn kwaliteit verliest. Bovendien verschilt de voedingswaarde wanneer eikels en beukenootjes in het bos vers worden gegeten en wanneer zij al dan niet gekookt, gedroogd en eventueel ontschaald op stal worden gevoederd.⁷⁴

Het was evenwel bijzonder moeilijk een verantwoorde samenstelling van het dieet te verkrijgen, omdat zowel eiken als beuken slechts om de paar jaar een overvloedige oogst geven: het ene jaar lag het bos vol eikels, het andere jaar waren er veel beukenoten. Soms schoten beide tekort.⁷⁵

Het staat vast dat sedert het midden van de 15e eeuw steeds minder varkens in de bossen werden geweid. Dat kan zijn veroorzaakt doordat er steeds minder eikels en beukenoten waren. Dit was de reden, dat in Duitsland al sedert 1300 er op werd toegezien dat bij de kap van eiken en beuken met omzichtigheid te werk werd gegaan. Immers, de eik produceert pas volop als hij dertig jaar oud is; de beuk levert pas op vijftigjarige leeftijd een overvloedige oogst.⁷⁶ Hakhout of jong hout kan derhalve slechts een geringe bijdrage aan de vetmesterij van varkens in het bos leveren, terwijl het, zoals wij zagen, ook de natuurlijke regeneratie van het bos belemmert.

De sedert 1450 langzaam teruglopende kwaliteit van de bossen heeft er wellicht toe geleid, dat er te weinig bosvruchten waren, terwijl het ook mogelijk is dat men voortaan de varkens op jeugdiger leeftijd slachtte dan voorheen. Jonge varkens kan men moeilijk in bossen weiden, omdat zij het looizuur in de eikels niet verdragen en last krijgen van vergiftigingen.⁷⁷

De aantrekkelijkheid van het weiden van varkens in de bossen leidde al heel vroeg tot moeilijkheden. In een oorkonde, gedateerd 1171,⁷⁸ maar

⁷³ M. Becker und K. Nehring, *Handbuch der Futtermittel*, 2. Band, Hamburg und Berlin 1965, p. 251-254, 273-277.

⁷⁴ Becker und Nehring, o.c.

⁷⁵ G. Lauprecht, Buchen- und Eichensamenjahre in Vergleich mit der Witterung, in: *Zeitschrift für Forst- und Jagdwirtschaft* Bd. 7, 1895, p. 246; A. Schwappach, Die Samenproduktion der wichtigsten Waldholzarten in Preussen, in: *Zeitschrift für Forst- und Jagdwirtschaft* Bd. 27, 1895, p. 147.

⁷⁶ A. Dengler, *Waldbau aus ökologischer Grundlage*, Berlin 1935, p. 207-210.

⁷⁷ Ten Cate, o.c., p. 217-220.

⁷⁸ S. P. Ernst, *Histoire de Limbourg*, t. VI, Liège 1847, p. 147-148.

wellicht eerst enkele decennia later opgesteld,⁷⁹ heeft de hertog van Limburg, Hendrik III, bepaald dat het klooster Rolduc in de bossen van Reifferscheid honderd varkens mocht weiden zonder tienden te betalen, maar zodra zij meer varkens het bos indreven, moesten zij daarvoor de gebruikelijke rechten betalen. Ook in Aken bestonden in deze jaren dergelijke beperkende bepalingen. Sedert 1227 mochten de kanunniken van het kapittel van St. Marie ieder vijf varkens de stedelijke bossen indrijven. De proost had hetzelfde recht voor tien varkens.⁸⁰

Dreigde omstreeks 1200, dat wil zeggen in de periode waarin het hofstelsel langzaam werd verlaten, al overbeweiding? Angst daarvoor klinkt ook door in bepalingen die in 1260 in Susteren werden uitgevaardigd. In beginsel, zo heette het daar, mochten alleen varkens die ook tijdens de winter werden gehouden, in het bos weiden.⁸¹ Het is mogelijk dat de beperking van het aantal varkens, dat gratis mocht worden geweid, voortkwam uit het feit dat het weiden van varkens soms tot de regalia werd gerekend. Aanleiding tot die veronderstelling geeft een van de oudste passages uit de *Annales Rodenses* uit 1107, waarin wordt vermeld dat de graaf van Saffenburg aan de stichter van de abdij de tienden van zijn hof te Speckhusen gaf met alle andere inkomsten die hij uit dit allodium bezat met uitzondering van de inkomsten uit varkens en gevogelte.⁸² De inkomsten uit vogelvangst behoorden in ieder geval tot de regale rechten, die in die streken door de koning in beheer waren gegeven aan de Comes Nemoris, de z.g. Woudgraaf.⁸³ Flach veronderstelt dat onderscheid moet worden gemaakt tussen bossen die behoorden tot de hoeven of die communaal werden bestuurd, waarop de bewerker van de hoeve of de ingezetenen van het dorp automatisch rechten hadden en bossen die behoorden tot het landsheerlijke domein, waarvoor moest worden betaald.⁸⁴ Deze hypothese maakt het inderdaad mogelijk de voorkeursrechten van een aantal landheren uit de 12e eeuw en de eerste helft van de 13e eeuw te verklaren. Zo werd van het bos Meinweiden bij Herzogenrath in 1107 meegedeeld dat het geld voor de varkens, die daar overal eikels aten, aan de graaf van Saffenburg zou

⁷⁹ O. Oppermann, *Rheinische Urkundenstudien* I, Utrecht 1922, p. 295-331; P. C. Boeren, *De oudste Oorkonden van het klooster Rolduc en de Annales Rodenses*, 's Gravenhage 1949.

⁸⁰ Flach, o.c., p. 186.

⁸¹ Habets, o.c., p. 306.

⁸² R.A.L., *Annales Rodenses*, fol. 3 vso.

⁸³ H. Kaspers, *Comitatus Nemoris. Die Waldgrafschaft zwischen Maas und Rhein*, Düren 1957.

⁸⁴ Flach, o.c., p. 187.

blijven toekomen, ook nadat hij een bij dat bos gelegen hoeve aan het klooster Rolduc had overgedragen. Alleen de varkens van het klooster mochten zonder betaling het bos worden ingedreven.⁸⁵ In 1260 kende men in Susteren nog het z.g. Vedeme-recht. Volgens dit recht mocht de bezitter van het hof van Diedereren eerst zijn varkens zes weken in het bos vet laten weiden. Vervolgens mocht zijn boswachter nog zes weken lang eikels rapen, die konden worden bewaard tot het volgende seizoen, wanneer er waarschijnlijk geen eikeloogst zou zijn.⁸⁶ Korte tijd later werden echter de ingezetenen ook toegelaten, zij het dat er nog beperkende bepalingen waren. Zo mochten in Burtscheid de abdis en de voorgd eerder in het bos dan de dorpelingen.⁸⁷ Ook in Echt werd in de 13e eeuw evenals in Reifferscheid gekozen voor een geldelijke vergoeding, die door de schout namens de landsheer moest worden geïnd, en waaraan ook de naam vedeme werd gegeven. In de 14e eeuw werd een nieuwe stap gedaan; sedert 1370 mochten de Echtenaren hun oudere varkens vrij in de bossen laten lopen.⁸⁸

In de stamlanden van het oude hertogdom Limburg werd in deze tijd een streng onderscheid gemaakt tussen varkens, die al een winter op de boerderij hadden doorgebracht en elders aangekochte varkens. Alleen de eersten waren 'porcs nourrechs'. Zij mochten in de uitgestrekte bossen van het Hertogenwald vrij weiden. Voor de bijgekochte varkens, die niet bij de boer hadden overwinterd, moest een vergoeding worden betaald, zodra zij in het bos eikels aten.⁸⁹ Ondanks deze maatregelen bleek zelfs het uitgestrekte Hertogenwald niet groot genoeg om aan de behoefte aan eikels te voldoen. Dank zij de bewaarde domeinrekeningen van het hertogdom Limburg weten wij vrij nauwkeurig hoeveel varkens in de 15e eeuw tot het bos werden toegelaten.

Tabel I. *Varkens in het Hertogenwald 1408-1482.*⁹⁰

periode	jaren, waarin varkens werden toegelaten (percentage)	eigen varkens per jaar met toelating aantallen	aangekochte varkens per jaar met toelating aantallen	eigen varkens per jaar (index)	aangekochte varkens per jaar (index)	totaal toelatingen per jaar (index)
1408-1418	0.36	1.322	857	100	100	100
1430-1450	0.52	448	215	49	36	44
1451-1482	0.33	310	104	21	11	17

Het was onmogelijk elk jaar varkens in het bos te laten weiden. Slechts één op de twee of één op de drie jaar waren er zoveel eikels en beukenoten, dat het mogelijk was varkens daar te weiden. Dit kan mede veroorzaakt zijn, omdat door het kappen van grote zaden- en vruchtdragende bomen en de belemmering van voldoende natuurlijke regeneratie of het nalaten van herinplant, het aandeel van eike- en beukebomen in de bossen afnam.

Het aantal varkens, dat mocht worden gehoed, daalde gestaag. In het tweede kwart van de 15e eeuw werd nog slechts de helft van de fokvarkens toegelaten, die in het begin van de eeuw voedsel in het bos hadden gevonden. In het derde kwart daalde het aantal nog verder. Nu mochten nog slechts 21 'eigen varkens' in het bos weiden van elke honderd die bij het begin van de eeuw waren toegelaten. Bijgekochte varkens kwamen na het midden van de 15e eeuw nog slechts zelden in het bos. Terwijl in 11 van de 32 jaren eigen dieren werden toegelaten, mochten slechts in 8 van die 32 jaren ook aangekochte varkens in het bos komen. Hun aantal was te verwaarlozen.

De moeilijkheden die in het oude hertogdom zo duidelijk naar voren kwamen, schijnen ook in noordelijker gelegen streken te zijn voorgekomen. In Echt werd in 1477 het aantal varkens, dat tot het bos werd toegelaten, verder beperkt. Elke akkerman, die een paard bezat, mocht zes varkens laten weiden, zodra de burgemeesters meenden dat de oogst rijk was. De keuters mochten slechts drie varkens in het bos brengen. Als de burgemeesters van Echt tot de conclusie kwamen dat de eikel-oogst teleurstellend was, konden zij het aantal toe te laten varkens naar evenredigheid verminderen. Om een goede controle mogelijk te maken, moesten alle varkens worden gebrandmerkt.⁹¹ Deze regels werden in 1539 nog verscherpt, vooral voor diegenen die buiten Echt woonden, maar desondanks rechten op het Echterbos hadden.⁹²

Nog strenger waren de regels in Aubel, waar de inwoners hun varkens pas mochten weiden als die van de landsheer goed doorvoed waren⁹³ en

⁸⁵ Annales Rodenses, fol. 4vo.

⁸⁶ Habets, o.c., p. 306.

⁸⁷ Flach, o.c., p. 192.

⁸⁸ Roebroeck, De gemeynte, o.c., p. 92-93; Habets, o.c., p. 352.

⁸⁹ Yans, o.c., p. 58-63.

⁹⁰ Ontleend aan Yans, o.c., p. 63.

⁹¹ Janssen de Limpens, Overkwartier, o.c., p. 288.

⁹² Habets, o.c., p. 379.

⁹³ Janssen de Limpens, Limburg en Overmaze, o.c., p. 240.

in Bocholtz, waar alleen onder leiding van een varkenshoeder mocht worden geweid.⁹⁴

In de meeste reglementen uit de 16e en 17e eeuw komen helemaal geen bepalingen meer voor over eikelrecht. De reden daarvan wordt duidelijk als men de rekeningen van de domeinopbrengsten bekijkt, die wij voor een groot deel van de 18e eeuw terugvonden. Daaruit bleek dat noch in Echt, noch in 's Hertogenrade, noch in Dalem, noch in het Hertogenwald nog varkens tegen vergoeding werden geweid. In alle rekeningen staat de opbrengst van de eikeloogst als nihil vermeld. De prinsbisschop van Luik, Ferdinand van Beieren, deed in 1624 zelfs formeel afstand van zijn rechten op inkomsten uit de eikeloogst in het bos van Theux. Hij droeg zijn rechten over aan de inwoners van het dorp.⁹⁵ Er zijn drie verklaringen mogelijk: ofwel waren er niet voldoende volwassen beuken en eiken meer in de bossen, ofwel werden de varkens in later eeuwen zo jong geslacht, dat zij het voedsel uit de bossen niet meer verdroegen, ofwel zijn de rechten van de landsheren op de eikels geleidelijk in handen van de lokale gemeenschappen gekomen. Al in de 16e eeuw waren de heren niet meer in staat maatregelen te nemen tegen schade aan bossen door varkens.⁹⁶ De werkelijkheid ligt waarschijnlijk ergens in het midden. In ieder geval kwamen de varkens nog slechts zelden in de bossen en aten zij de weinige eikels zonder kosten op.

Overigens is het weiden van varkens, dat in het winterhalfjaar plaatsvond, minder schadelijk voor de houtopstand dan het weiden van vee in het zomerhalfjaar. Dan worden ook jonge twijgjes en malse bladeren opgegeten, of de bast gemakkelijker beschadigd. Het is niet bekend of het wroeten in de grond door varkens gunstig dan wel schadelijk was voor het kiemen van overgebleven eikels en beukenootjes of voor de groei van jonge zaailingen.

4. *Weiden van grootvee*

Het weiden van vee in de bossen is een heel oud recht. In een enkel geval schijnt er aanvankelijk voor betaald te zijn. In het Luikerland werd hier en daar een cijns geheven op de weidegang. In 1267 moesten de inwoners van Meer bij St. Truiden een vergoeding betalen voor weiderechten.⁹⁷ In de meeste gevallen was het weiderecht verbonden aan grond-

⁹⁴ Habets, o.c., p. 137.

⁹⁵ Goblet, o.c., I, p. 303.

⁹⁶ Goblet, o.c., IV, p. 142.

⁹⁷ Goblet, o.c., I, p. 227.

bezit of aan het wonen binnen een gemeenschap, die bossen beheerde. In 1171 werd in een oorkonde, uitgevaardigd ten gunste van de abdij Rolduc, bepaald: de abdij zal 'heel het bos hebben voor de voeding der dieren, runderen, geiten, schapen en paarden, zonder dat iemand zich daartegen mag verzetten'. Nog in de 15e eeuw was het weiderecht voor grootvee nauwelijks aan beperkingen onderworpen. In het Hertogewald werden slechts de vreemdelingen geweerd, behalve wanneer het om handelaren uit Sprimont of Stavelot ging. Die mochten op doortocht hun vee één dag in het bos laten weiden. Wel begon men onderscheid te maken tussen rechthebbenden uit het hertogdom die dichtbij woonden en diegenen, die verder weg woonden. De laatsten betaalden een hogere vergoeding. Een veel belangrijker onderscheid had betrekking op het vee, dat gedurende de winter op stal bleef en het vee dat ten behoeve van vetweiderij in het voorjaar werd aangekocht om in het najaar te worden geslacht. Behalve in een vijftal oorlogsjaren, waarin de veiligheid van het vee niet kon worden gegarandeerd, werd de gehele 15e eeuw zowel het eigen vee als het slachtvee tot het Hertogewald toegelaten. De cijfers wijzen evenwel uit, dat de druk op het bos is toegenomen. Vooral het aantal stuks eigen vee nam sterk toe. Tussen 1408 en 1417 werden gemiddeld elk jaar 195 runderen in het bos geweid. Van 1431 tot 1464 waren er dat gemiddeld 253 en van 1467 tot en met 1480 niet minder dan 309. De stijging heeft 58% bedragen. Het aantal ossen voor vetweiderij nam aanvankelijk ook toe van 135 per jaar voor 1418 tot 205 gemiddeld gedurende de periode 1431-1464. Daarna werd dit aantal weer ingekrompen tot 146 gedurende de jaren 1467-1480. Wellicht mag men in de beperking van het aantal stuks rundvee, bestemd voor de slacht, een aanwijzing voor overmatig gebruik van het bos zien.⁹⁸

De belangrijkste schade die door (over)beweiding door vee met uitzondering van varkens ontstaat, is niet alleen de directe vraat aan jonge malse loten, knoppen en bladeren, maar – indirect – ook de stagnatie in of zelfs het ontbreken van hergroei of verjonging, d.w.z. regeneratie, van het bos. Kiemplantjes en jonge bomen kunnen niet tot volle wasdom komen, waardoor de regeneratie van het bos, als eenmaal volwassen bomen zijn geveld, tot stilstand komt. Het inpoten van jonge bomen en het sparen van jonge telgen heeft alleen effect, als het bos letterlijk met rust wordt gelaten, zodat dit jonge hout kan opgroeien en daardoor zijn aantrekkelijkheid voor vraat door het vee verliest.

⁹⁸ Yans, o.c., p. 57-58 en 64-66.

Sedert het midden van de 16e eeuw konden alleen nog door de landheren effectief maatregelen worden uitgevaardigd om deze schade aan de bossen door overmatig weiden van vee te voorkomen. De prinsbisschoppen van Luik vaardigden in 1551, 1570, 1581, 1708 en 1725 vergeefs voorschriften uit, die ten doel hadden het weiden tegen te gaan van paarden, waardoor het jonge groen werd beschadigd. Een reglement uit 1727, dat het weiden in bossen van hoornvee jonger dan zeven jaar verbood, kon niet eens worden gepubliceerd door verzet van de bevolking.⁹⁹ Aan het eind van de 18e eeuw kwam zeer veel ongeoorloofd weiden voor in de Limburgse en Luikse bossen.¹⁰⁰ In hoeverre de communale bosbesturen wel succes hadden met het invoeren van beperkende bepalingen is niet duidelijk. Wel staat vast dat zij vele malen hebben geprobeerd overbeweiding tegen te gaan. In de 16e eeuw werd in nagenoeg alle dorpen plotseling een aantal bepalingen ingevoerd, dat het recht op weidegang in de bossen inperkte. Deze beperkingen hadden voor alles ten doel het jonge hout te beschermen. Zo bepaalde men in 1531 in Wittem dat het vee niet mocht worden geweid in bossen jonger dan vijf jaar.¹⁰¹ In 1536 is over hetzelfde punt een kwestie ontstaan op de Graetheide. Voor het weiden van schapen was een speciale sector aangewezen. De inwoners van Obbicht moesten door het jonge hout om deze schaaeweide te bereiken. Daartegen rees verzet. De beschikbare documentatie vermeldt echter niet hoe het conflict werd opgelost.¹⁰² In Echt en omgeving ontstonden in deze jaren nog andere conflicten over het weiden van vee. In 1527 werd aan de deelgerechtigden van Waldfeucht, Havert en Saeffelen toegestaan hun vee in het Echterbos te weiden, mits het jonge hout, dat nog geen drie jaar oud was, werd gespaard en het vee werd gehoed door een veehoeder. In 1535 werden vier conflicten over de weidegang beslecht, doordat Echt met een groot aantal omliggende dorpen tot afspraken en delingen kwam. In elk van deze gevallen werd gekozen voor een nadere afpaling van de gronden, waarop ieder mocht weiden en niet voor een functionele scheiding.¹⁰³

In Vijlen werd een soortgelijke aangelegenheid in 1539 geregeld. Men zocht er aansluiting bij de regeling die acht jaar eerder in Wittem was afgekondigd om het jonge hout te sparen. Op het weiden in éénjarig

⁹⁹ Goblet, o.c., IV, p. 142-143.

¹⁰⁰ Goblet, o.c., II, p. 210.

¹⁰¹ Habets, o.c., p. 52.

¹⁰² R.A.L., Archief Proosdij Meerssen, nr 17492.

¹⁰³ Habets, o.c., p. 362-377.

hout werd een zware boete gezet. Ook het drijven van koeien en schapen in twee- en driejarig hout werd bestraft, zij het met een lagere boete.¹⁰⁴ Een soortgelijke regeling werd in Henri-Chapelle in 1563 uitgevaardigd. Het bos was daar veel groter, zodat men voor een meer positieve formulering kon kiezen: het dorpsbestuur stond toe runderen en paarden te weiden in hout dat sedert drie jaar niet meer was gekapt.¹⁰⁵ Veel strenger was de regeling die in Simpelveld en Bocholtz in 1566 werd getroffen. Het bos moest zes jaar oud zijn, voordat het vee er in mocht weiden. Bovendien mocht niemand vee in het bos drijven dat hij gedurende de winter niet op stal had gehad. Volstrekt verboden werd het z.g. stoppelen, waarbij koeien en schapen graasden op de akkers nadat de oogst was binnengehaald. Ook werd uitdrukkelijk vastgelegd dat het vruchtgebruik van akkers en weiden volledig werd gereserveerd door de bewerker van die landerijen.¹⁰⁶ In Eys-Wittem werden in 1574 soortgelijke samenhangende regels afgekondigd voor het weiden van vee. Ook daar werd schade aan andermans landerijen en weiden bestraft, het stoppelrecht nauwkeuriger omschreven en het bos gespaard. In Eys was men strenger dan in het nabijgelegen Simpelveld. Weiden in het bos werd helemaal verboden; schade, ontstaan bij het drijven van vee door andermans velden, bestraft.¹⁰⁷

Het eindpunt in deze ontwikkeling werd bereikt in 1636, toen in Ryckholt werd bepaald dat het houden van vee in het bos volledig was verboden en dat het niet was toegestaan vee tot schade van derden op te drijven of over andermans velden te laten lopen. Duidelijker dan in de twee voorafgaande wijsdommen komt in de bepalingen die in Ryckholt werden uitgevaardigd tot uitdrukking, waarom sedert 1530 de weide-rechten in het bos en op de velden, waarvan het graan was geoogst, werden beperkt. Onmiddellijk op de bepalingen betreffende de weidegang volgt in de Ryckholtse wijsdom immers een bepaling over het vernielen van hagen, omheiningen en hekken die rond de akkers en weiden waren aangebracht.¹⁰⁸ Hier wordt duidelijk gezinspeeld op een veranderde wijze van bedrijfsvoering in de landbouw.

Omstreeks het midden van de 15e eeuw was in het oude hertogdom Limburg gewezen op de noodzaak de akkers en weiden beter te beschermen tegen rondtrekkend vee door het planten van levende hagen

¹⁰⁴ Habets, o.c., p. 299.

¹⁰⁵ Janssen de Limpens, Limburg en Overmaze, o.c., p. 159.

¹⁰⁶ Habets, o.c., p. 135-138.

¹⁰⁷ Habets, o.c., p. 17-18.

¹⁰⁸ Habets, o.c., p. 75-76.

of het plaatsen van omheiningen. Sedert het begin van de 16e eeuw worden daadwerkelijk de akkers en weilanden met hagen en omheiningen afgesloten en wordt de doorgang van het vee langs de straten door middel van het plaatsen van hekken, de z.g. 'valderen', onmogelijk gemaakt.¹⁰⁹ In de landen van Overmaze schijnt deze ontwikkeling vrijwel terzelfdertijd te hebben plaats gevonden. De oudste vermelding van valderen stamt uit het eerste kwart van de 16e eeuw. Uit een reeks dorpen wordt dan gemeld, dat het vee niet meer op de door particulieren geëxploiteerde akkers en weiden mag komen.¹¹⁰ Het stoppelrecht gaat in deze tijd teloor.¹¹¹ Van 1560 af worden in het hertogdom Limburg steeds vaker maatregelen getroffen om te voorkomen dat toch nog door het vee schade aan de velden wordt berokkend. Uit het midden van de 17e eeuw stamt een aantal heel strenge bepalingen daaromtrent.¹¹²

De verdrijving van het vee van velden en weiden heeft voor de landbouw ingrijpende consequenties gehad. Nu tussen half augustus en begin april de koeien niet meer op de pasgemaaide of braakliggende gronden mochten weiden, werd het mogelijk meer wintergranen te zaaien en een hogere opbrengst per akker te behalen. In Zuid-Limburg komt deze opbrengstverhoging tot uitdrukking in de opbrengstcijfers.¹¹³ Terzelfdertijd is ook het veebestand toegenomen. Er was nu meer stro en hooi, waardoor de stalvoeding kon worden verbeterd. In het oude hertogdom begon de toename van het veebestand al in de tweede helft van de 15e eeuw.¹¹⁴ Zij werd in de 16e eeuw voortgezet.¹¹⁵ Dientengevolge nam de druk op de bossen toe. Steeds meer vee moest enige tijd worden geweid. Het risico van overbeweiding nam toe. De bossen vergden meer zorg. Het werd nodig het jonge hout te sparen en bepaalde delen van het bos voor het vee gesloten te verklaren. Later moest worden besloten alleen nog vee toe te laten dat in de eigen stallen had overwinterd of, zoals in Ryckholt, het hele bos voor het vee af te sluiten. Het effect van deze maatregelen blijft twijfelachtig, omdat

¹⁰⁹ J. Ruwet, *L'agriculture et les classes rurales au Pays de Herve sous l'Ancien Régime*, Liège 1943, p. 201-202.

¹¹⁰ R. C. Hekker, *De dorpen*, in: *Dorp en Stad in Limburg*, Zutphen 1981, p. 24-25.

¹¹¹ I. Delatte, *Les classes rurales dans la principauté de Liège au XVIIIe siècle*, Liège 1945, p. 129.

¹¹² Ruwet, o.c., p. 203-204.

¹¹³ J. C. G. M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*, Assen 1979, p. 291-292.

¹¹⁴ Yans, o.c., p. 64-66.

¹¹⁵ Ruwet, o.c., p. 54-55.

vooral de kleine boeren voor de weidegang van hun vee helemaal op de bossen waren aangewezen. De hier opgesomde veranderingen in de openstelling van de bossen voor het vee hingen nauw samen met veranderingen in de structuur van de landbouw, die typerend zijn voor de 16e eeuw.

Desondanks moet er op worden gewezen dat het plaatselijk in Europa nog lang gebruik is geweest vers blad, los of aan takjes, van de bomen te halen om aan het vee te voeren. Vooral lindeblad zou hiervoor geschikt zijn geweest. Vermoedelijk voerde men reeds in de Bandkeramische tijd (ruim 4000 jaar v.Chr.) lindeblad aan het vee.¹¹⁶ Door alle mogelijke wijzen van gebruik van het bos is de verandering in de samenstelling van het hout, dat wil zeggen het aantal en de soorten bomen, in het bos reeds lang bezig. Aanvankelijk was deze verandering nog gering, later veel groter. De samenstelling van een 'natuur'bos in de tegenwoordige tijd is dan ook meestal heel anders dan van het oorspronkelijke oerbos.¹¹⁷ Er zijn soorten verdwenen en er zijn nieuwe soorten bij gekomen.

5. *Plaggen steken en strooiselroof*

De befaamde Rijnlandse agronoom Conrad Heresbach, die bijzonder goed met de lokale toestand op de hoogte was, schreef in 1570: 'Op zandige heidegronden brengen de mensen kluiten aarde en heideplaggen bijeen, strooien daar mest en gier over en laten ze rijpen. Als de graspollen zacht en rot zijn, strooien ze het uit over hun armetierige gronden'. Hij suggereert een samenhang tussen schapenhouderij en plaggenbemesting.¹¹⁸

Mede daarom hebben Pape,¹¹⁹ die geïnteresseerd was in karakteristieke oudzandlandbouwgronden, en Krings,¹²⁰ die het gebruik van gemene gronden bestudeerde, aangenomen dat plaggenbemesting slechts algemeen was in de noordelijke delen der Nederlanden en ten zuiden van de

¹¹⁶ H. Hausrath, *Pflanzengeographische Wandlungen der deutschen Landschaft*, Leipzig und Berlin 1911, p. 138-141, 153-157, 178-183; C. C. Bakels, *Four linear-bandkeramik settlements and their environment*, Leiden 1978, p. 77-78, 246-248.

¹¹⁷ V. Westhoff e.a., *Wilde Planten*, deel I, 1970, p. 60-113, deel III, 1973, p. 284-345; L. J. Pons, Enige aspecten van de bodemgesteldheid in Zuid-Limburg in verband met de plantengroei, in: *Natuurhistorisch Maandblad* 62, 1973, p. 135-143.

¹¹⁸ W. Abel, *Konrad Heresbach. Vier Bücher über Landwirtschaft*, Bd. I, Von Landbau, Meisenheim 1970, p. 34b-35a.

¹¹⁹ J. C. Pape, Plaggen soils in the Netherlands, in: *Geoderma* 4, 1970, p. 229-235.

¹²⁰ W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maasgebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Assen 1976, p. 17.

lijn Duisburg-Krefeld-Venlo en vervolgens langs de westzijde van de Maas tot boven Maastricht niet of nauwelijks is voorgekomen. Die conclusie is in het algemeen gesproken juist. Er dient echter onderscheid te worden gemaakt tussen de zandgebieden en de lössstreken. In de zandgebieden was vaak slechts ongeveer 15-25% cultuurland en bestond het overblijvende areaal vooral uit bos en woeste grond.¹²¹ In de lössgebieden daarentegen bestond slechts een geringe oppervlakte uit bos en woeste grond. Daarenboven was er een verschil in natuurlijke bodemvruchtbaarheid en daarmee aan mestbehoefte. De Nederlandse zandgronden zijn arm tot zeer arm, de lössgronden zijn relatief rijker en bezitten bovendien een uitstekende vochtvoorziening.¹²² Lössgronden zijn daarom, zeker gezien de lage opbrengsten in vroegere eeuwen, minder mestbehoefstig geweest dan zandgronden. Zandgronden hebben bij een permanent gebruik als bouwland een absolute behoefte aan de toevoeging van meststoffen. In de lössstreken werd er vanwege de grote oppervlakte bouwland ook betrekkelijk veel stro geproduceerd, dat kon dienen als veevoer, voor het strooien van de stallen en dus voor het bereiden van stalmest. De behoefte aan plaggen, bladstrooisel e.d. was daarom in de lössgebieden anders dan in de zandgebieden, waar veel materiaal van buiten het cultuurland moest komen.¹²³ Een groot deel van de mest die in Zuid-Limburg werd bereid, bleef 'dicht bij huis' en is niet benut voor de bemesting van het bouwland, maar voor de bemesting van de beweide hoogstamboomgaarden, de huis- en fruitweiden.¹²⁴ De toestemming tot het steken van plaggen en het roven van strooisel is daarom in vroeger eeuwen afhankelijk geweest van de lokale omstandigheden. In een vonnis van het hoofdgerecht te Roermond, dat rond 1480 moet worden gedateerd, stond dat niet iedereen zonder meer bevoegd was om plaggen te steken.¹²⁵ Onmiddellijk ten zuiden van Roermond lag echter een gebied, waar het plaggen steken altijd in zwang is geweest. In Echt werd in 1370 bepaald, dat niemand kon

¹²¹ W. van de Westeringh, De ontwikkeling van het agrarisch cultuurlandschap in een zandgebied, in: *Cultuurtechnisch Tijdschrift* 18, 1979, p. 199-210.

¹²² Van de Westeringh, Margraten, o.c.

¹²³ J. Domhof, Strooiselwinning voor potstallen in verband met de profielopbouw van heide- en oude bouwlandgronden, in: *Boor en Spade* VI, 1953, p. 192-203.

¹²⁴ W. van de Westeringh, Hoogstamboomgaarden in Zuid-Limburg; historie, ligging, bodemgebruik en landschappelijke waarde, in: *Natuurhistorische Maandblad* 64, 1975, p. 91-99; *De Fruitteelt* 65, 1975, p. 928-931.

¹²⁵ K. J. Th. Janssen de Limpens, *Geldersche wijssensissen van het hoofdgerecht te Roermond*, Utrecht 1953, p. 331-332.

worden beboet wegens het steken van turf of plaggen.¹²⁶ In 1535 werd overeengekomen, dat de inwoners van Beesel, Belfeld, Karken, Kaldenkirchen en Echt plaggen mochten steken in een nauwkeurig afgebakend gebied.

Het maaien van heide was alleen toegestaan in het gebied, waar de landsheerlijkheid aan de hertog van Gulik behoorde. In het zuidwesten van Echt, op de grens met Susteren en Ophoven, was het niet toegestaan plaggen te steken of rijshout te snijden in het broekland.¹²⁷ In 1527 werd een verdere beperking aangebracht. Men mocht alleen heide maaien waar geen hout stond, om schade aan kiemplanten en jonge bomen te voorkomen. Het halen van plaggen uit het bos was derhalve verboden.¹²⁸ Roebroeck meent te weten, dat nog in 1852 de gemene gronden van Echt werden gebruikt voor het maaien van heide.¹²⁹

Hoewel het plaggen steken bedoeld was om organisch materiaal als strooisel of plaggen te verkrijgen, werden vaak ook grond en planten, soms met wortels en al, meegenomen. Door de aanwezigheid van grond in de plaggen of het strooisel treffen we nu in de zandgebieden zogenaamde oudzandbouwlonden¹³⁰ of enkeerdgronden aan.¹³¹

De bossen werden niet alleen beroofd van voedingsstoffen, die nog in het gevallen blad of het bladstrooisel en in de bovenste humeuze laag van de grond aanwezig waren, maar ook van kleine planten die de regeneratie van het bos hadden kunnen bevorderen. Strooiselroof en plaggen steken waren daarom voor de arme zandgronden zeer nadelig. Het bosgebied fungeerde alleen ten gunste van de kleine oppervlakte bouwland. Maar ook van de lössgronden werden door dit gebruik voedingsstoffen afgevoerd.

In het lössgebied zijn verwijzingen naar plaggen steken of heide maaien zeldzaam. Slechts in het uiterste zuidoosten van Limburg schijnt het te zijn voorgekomen. In Wittem werd in 1550 medegedeeld dat de inwoners van Epen gewoon waren plaggen te steken op de Epener- en Mechelerheide. Zij waren zelfs verplicht een deel van de plaggen naar

¹²⁶ Habets, o.c., p. 352.

¹²⁷ Habets, o.c., p. 361-371.

¹²⁸ Habets, o.c., p. 374.

¹²⁹ Roebroeck, *De gemeente van Echt*, o.c., p. 89.

¹³⁰ J. C. Pape, Enige gegevens over oude bouwlonden, in: *Boor en Spade* XV, 1966, p. 86-93; W. van de Westeringh, Bodemkundig onderzoek aan oudzandbouwlonden in Noord-Limburg, in: *Landbouwkundig Tijdschrift* 85, 1973, p. 195-200.

¹³¹ H. de Bakker en J. Schelling, *Systeem van bodemclassificatie voor Nederland*, Wageningen 1966, p. 143-146; H. de Bakker en A. W. Edelman-Vlam, *De Nederlandse bodem in kleur*, Wageningen 1976, p. 71-78.

het kasteel van Wittem te brengen ten behoeve van hun landsheer.¹³² Een andere tekst uit hetzelfde jaar meldt dat tot de herendiensten, waartoe de inwoners van Wittem en Nijswiller verplicht waren, ook het steken van plaggen voor verbetering van de afwatering behoorde.¹³³ In geen enkel ander Zuidlimburgs wijsdom wordt melding gemaakt van plaggen steken. Daaruit mag niet zonder meer worden afgeleid dat dit gebruik in het geheel niet heeft bestaan. In 1786 bijvoorbeeld werd geklaagd over de nefaste gevolgen voor het bos van de kap van gras en hei voor de bereiding van strooisel buiten de moerasgebieden van de Hautes Fagnes in het Hertogenwald.¹³⁴ Niettemin zou men kunnen stellen, dat de bossen in het grootste deel van Zuid-Limburg nooit werden bedreigd door heide maaien, plaggen steken of strooiselroof. De oorzaak daarvan is van landbouwkundige aard. Vermoedelijk van de 16e eeuw af, zeker sedert 1670, is in Zuid-Limburg in de akkerbouw een productiewijze in zwang geweest, die leidde tot een sterke stijging van de beschikbare hoeveelheid stro. Dientengevolge beschikte men in deze streken over meer dan voldoende stro voor de mestbereiding.¹³⁵ De behoefte aan plaggen en strooisel is in Zuid-Limburg bijgevolg waarschijnlijk meestal niet erg groot geweest. De armen hebben niettemin nog tot in de vorige eeuw strooisel uit de bossen van Zuid-Limburg gehaald. In het verslag over de toestand van de landbouw in Nederland door de Landbouwcommissie van 1886 wordt bij de typegemeente Voerendaal opgemerkt: 'dat op de pachthoven en bij de kleine boeren uitsluitend stro voor de mestbereiding gebruikt wordt. De arbeiders echter verzamelen in de herfst bladstrooisel en maken daar mest van'. Deze was echter van mindere kwaliteit. Mest uit stro bereid was een vereiste voor de klei (= löss) in Zuid-Limburg.¹³⁶ Er is wel steeds veel vraag geweest naar brem, dat in sommige dorpen massaal werd gebruikt voor de fabricage van bezems. Dit brengt ons echter bij het volgende gebruiksrecht.

6. *Industrieel gebruik*

Voor sommige vormen van plattelandsnijverheid was veel hout nodig. Vooral in de 18e eeuw heeft dit aanleiding gegeven tot heel wat moei-

¹³² Habets, o.c., p. 48.

¹³³ Habets, o.c., p. 48.

¹³⁴ Goblet, o.c., II, p. 23.

¹³⁵ J. C. G. M. Jansen, Naar een groene landbouwgeschiedenis, ms., archief SHC.

¹³⁶ *Toestand van den Landbouw in Nederland*, Den Haag 1890, deel III, gemeente XCIV, p. 10.

lijkheden, omdat de plattelandsnijverheid zich in die tijd sterk verbreidde, vooral in de streek begrensd door de steden Aken en Verviers en het dorp Monschau. In dit gebied lagen de meeste domeinbossen van de hertog van Brabant, waaronder het Hertogenwald. Uit deze bossen haalden de inwoners van Raeren en Nieuwdorp klein hout voor de bereiding van de houtskool die zij in hun potterijen nodig hadden. De looiers van Malmédy en Stavelot hadden zoveel eikeschors nodig voor hun looierijen dat zij het slechts met moeite konden verkrijgen. Ook de textielindustrie had veel hout nodig. Alleen al de ververs van Eupen verbruikten elk jaar het hout van 125 ha. bos. De koperslagers en ijzergieters van Limbourg en Monschau waren afhankelijk van houtskool voor het smelten der metalen.¹³⁷

De belangrijkste tak van nijverheid, die afhankelijk was van het aanbod van hout, is waarschijnlijk de steenkoolmijnbouw geweest. Overigens moet deze behoefte niet worden overschat. De mijnbouw is lange tijd tamelijk primitief gebleven. De bouw van mijngangen is pas in de tweede helft van de 17e eeuw begonnen. Tot diep in de 18e eeuw hadden alleen de Kalmei-mijnen bij Moresnet ten oosten van Eupen een zodanige omvang, dat aanzienlijke hoeveelheden hout nodig waren. Zij werden goeddeels aan het Hertogenwald onttrokken. De hertog van Limburg hief een speciaal recht op het verzamelen van mijnhout. De opbrengst van dit recht was in de eerste decennia van de 18e eeuw gering.¹³⁸ De abdij Rolduc, de grootste mijnbouwer in Nederlands Zuid-Limburg, beschikte over eigen bossen. Hoewel niet vaststaat, dat zij daaruit haar totale behoefte aan mijnhout kon dekken, heeft de vraag naar dit soort hout tot kort voor het einde van het Ancien Régime niet geleid tot speciale, beschermende maatregelen in de omliggende bosgebieden.

Er waren echter ook al vóór de 18e eeuw klachten omtrent het gebruik van hout voor industriële doeleinden, zij het dat het meestal ging over kleinschalige activiteiten. De dorpsbesturen in Nederlands-Limburg verweerden zich in hun reglementen tegen de bezemfabricage die, naar het schijnt, in de 16e eeuw in het zuidoosten van deze provincie heeft gebloeid. In een overeenkomst uit de jaren 1524-1531 werd bepaald, dat de inwoners van Wittem slechts voor eigen gebruik brem mochten slaan. Verkoop van brem kwam hen te staan op verbeurte van hun recht

¹³⁷ Goblet, o.c., II, p. 200 en 205; IV, p. 310.

¹³⁸ A.R.A. Brussel, Archives des Chambres des Comptes, Domeinrekeningen van Limburg, o.c., 1724-1733.

op hout gedurende zeven jaar. Dezelfde straf liep men op als men bezemstelen of rijshout buitenshuis verkocht.¹³⁹

In het nabijgelegen Vijlen woonden destijds kennelijk veel bezemmakers. In 1539 werd bepaald, dat de bezemmakers niet in het rijshout mochten komen. Evenmin mochten zij in het jonge hout, dat nog geen drie jaar oud was, kappen, op verbeurte van hun houtrecht. Een zware boete werd gesteld op het hakken van bezemstelen. In 1600 werd overeengekomen dat voortaan nog maar éénmaal per jaar brem mocht worden gesneden.¹⁴⁰ Ook in Simpelveld en Bocholtz zag de lokale overheid zich genoodzaakt maatregelen te treffen om te voorkomen dat de bezemmakers het jonge hout vernielden. In 1566 werd er vastgelegd dat bezemstelen niet mochten worden gesneden in bosschages, waarin minder dan zes jaar geleden koeien hadden gelopen.¹⁴¹

Dat zich in het zuidoosten van Zuid-Limburg in Vijlen en Vaals een bezemindustrie ontwikkelde, is – bodemkundig gezien – niet vreemd. Daar komt onder andere het z.g. vuursteeneluvium¹⁴² voor, waardoor de bodem een van de voor de landbouw minst geschikte gronden van het zuiden van Zuid-Limburg was. Zulke gronden zijn marginaal voor het gebruik als cultuurland. Zij kunnen alleen als ‘dries’land worden gebruikt. Een overmatig gebruik van hout uit bossen op vuursteeneluvium zal vlug leiden tot een sterk vervallen bos. Op de open plekken kan zich gemakkelijk heide (*Calluna vulgaris*), brem (*Sarothamnus vulgaris*),¹⁴³ ‘ginster’ (*gaspeldoorn*, *Ulex europaeus*) en heidebrem (*Genista spec.*) ontwikkelen. Dergelijke planten kunnen zich bij een extensief gebruik van de bodem ook gemakkelijk handhaven tegenover andere planten in de concurrentie om voedingselementen en vocht. Het is een typisch voorbeeld van schraalland,¹⁴⁴ waar ook toponymen met -heide of -dries worden gevonden.¹⁴⁵

Omdat de grond hier toch niet zo arm was als veel zandgronden in bijvoorbeeld Brabant en op de Veluwe, kon zich de groter en hoger opgroeiende brem waarschijnlijk gemakkelijker handhaven dan de heideplanten. Op arme zandgronden echter kon zich de heide massaal

¹³⁹ Habets, o.c., p. 51.

¹⁴⁰ Habets, o.c., p. 278-279 en 298.

¹⁴¹ Habets, o.c., p. 137.

¹⁴² J. M. M. van den Broek, *De Bodem van Limburg*, Wageningen 1966, p. 123.

¹⁴³ Westhoff e.a., o.c., deel III, p. 289-291, 314, 334-335.

¹⁴⁴ Van de Westeringh, *Schraallanden*, o.c.

¹⁴⁵ Hillegers, o.c.

ontwikkelen en ontstonden heidevelden. In die streken werden dan ook bezems van heide gemaakt.

Na 1600 horen we in deze streken niets meer van overlast door bezemmakers in de omgeving van Vaals. Dit kan verband houden met het ontbreken van gedrukte bronnen voor deze periode, maar ook met de opkomst van andere plattelandsnijverheid in de omgeving van Vaals, te weten metaal- en textielnijverheid. Zij boden waarschijnlijk uitzicht op een beter en regelmatiger inkomen dan de bezemmakerij. Dank zij de medewerking die zij altijd van het Oostenrijkse bestuur kreeg, kon dit soort industrieën een ware chaos in de bossen laten ontstaan, zonder dat iemand zich er tegen verzette. Wij geven daarvan een aantal voorbeelden. In 1741 kocht een zekere Henri Thimus, de zoon van een groot lakenfabrikant, het vorstmeesterschap van het Hertogenwald. Hij bleef in functie tot 1777. Volgens Goblet d'Alviella heeft hij al die tijd de belangen van de fabrikanten beter gediend dan die van het bos.¹⁴⁶ In 1760 vroegen elf lakenfabrikanten en ververs uit Eupen vijftientig hectaren bos extra te mogen kappen, omdat de industrie leed door gebrek aan hout. Dit was een voorwendsel. Voor hun bedrijven hadden deze fabrikanten slechts 325 kubieke meter hout nodig, terwijl er uit de normale kap 1.500 kubieke meter beschikbaar was. Door de extra kap wilden zij de prijs laten zakken, die tengevolge van de groeiende industriële behoeften de laatste jaren was gestegen. Niettemin stond de Rekenkamer de extra kap toe om de industrie te stimuleren. In 1764 vroegen de pottenbakkers met een soortgelijke motivering 20 à 25 ha. extra te mogen kappen. In 1765 verzochten de koperslagers uit Stolberg honderd eiken te mogen kappen om een molen te kunnen bouwen. Opnieuw werd het bosbelang achtergesteld bij het belang van de industrie. In 1760 kreeg de ijzergieter Charlier zestig ha. bos toegewezen omdat hij een hoogoven ging opzetten. In 1761 vroeg hij om een stuk van 1.156 morgen acht à tien jaar lang te mogen kappen voor de productie van houtskool. Dit keer weigerde de Raad van Financiën echter toestemming te geven. Het argument was echter niet van bosbouwkundige aard. De Raad verkocht zelf houtskool en vreesde de concurrentie van Charlier.¹⁴⁷

7. Ontginningen

Op zichzelf kunnen ook ontginningen nadelig zijn voor de bossen. Zij kunnen het beboste areaal zelf verminderen of, wanneer de ontginnin-

¹⁴⁶ Goblet, o.c., II, p. 82-84.

¹⁴⁷ Goblet, o.c., I, p. 445-447.

gen plaats vinden op heide- of broekgronden, de druk op de bossen vergroten en overbeweiding tot gevolg hebben. In de bosgeschiedenis van Zuid-Limburg na de Middeleeuwen hebben de ontginningen maar een geringe rol gespeeld. Algemeen¹⁴⁸ is men van mening dat de ontginningsactiviteiten in onze streken in het begin van de 14e eeuw werden afgebroken. Er waren in Zuid-Limburg immers nog maar weinig gronden die konden worden ontgonnen. Wat aan woeste gronden was overgebleven, was bovendien van geringe kwaliteit. In de omgeving van Sittard werden weliswaar nog veel schraallanden aangetroffen, maar voor de landbouw waren zij marginaal.¹⁴⁹ Ook de bossen, of de schamele resten daarvan, op de steilranden langs het Maas- en Geuldal waren onaantrekkelijk voor ontginners. De gronden waren beurtelings te steil, te arm of te stenig. De gevolgen van de ontginningen werkten nog lang door, nadat de ontginningsactiviteiten zelf waren gestaakt, doordat op de hellingen, die als cultuurland in gebruik waren genomen, erosie optrad.¹⁵⁰ Dit gebeurde vooral als de gronden als akkerland werden gebruikt. Vooral löss is erg erosiegevoelig. Tengevolge van erosie vond er onderaan de hellingen en in de droge dalen weer afzetting van gronddeeltjes, z.g. colluvium, plaats.¹⁵¹ De ontginning van de lössgronden en de daardoor optredende erosie hadden eveneens invloed op het regiem van rivieren en beken, zoals Geul en Gulp. Veel erosiemateriaal kwam in de rivieren, die het elders in de dalen weer afzetten.¹⁵² Op sommige steilranden zijn evenwel soms lössgronden aangetroffen die niet waren geërodeerd.¹⁵³ Dit is alleen mogelijk als daar steeds bos of een bosachtige begroeiing aanwezig is gebleven. Want op zulke steile hellingen met een hellingshoek tot wel 25% zou zeker erosie zijn opgetreden als ze tot cultuurland waren ontgonnen. In landbouwgebieden

¹⁴⁸ W. J. Droessen, *De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning*, Roermond 1927; H. Aubin, *Agrargeschichte*, in: *Geschichte des Rheinlandes* II, Essen 1922, p. 115-148; Krings, *Allmenden*, o.c., p. 20-22.

¹⁴⁹ Van de Westeringh, *Schraallanden*, o.c.

¹⁵⁰ W. van de Westeringh et al., *Soil conditions, soil carbonates and former vegetation the Geul valley from Gulpen to Meerssen (South Limburg, The Netherlands)*, in: *Mededelingen Landbouwhogeschool Wageningen* 80-8, 1980; Van de Westeringh, *Margraten*, o.c.

¹⁵¹ Van den Broek, o.c., p. 22, 24-25, 34, 107-117; *Bodemkaart van Nederland*, schaal 1:50.000, blad 59 + 60, Wageningen 1970, p. 38, 41-43, 61-76, 97-101.

¹⁵² Van de Westeringh et al., o.c.; W. van de Westeringh, *Een bodemkartering in het Gulpdal tussen Waterop en Groenendaal*, in: *Natuurhistorisch Maandblad* 69, nr 12, 1980, p. 247-256.

¹⁵³ Van de Westeringh, *Radebrikgronden*, o.c.

worden immers op zulke hellingen, maar ook al op veel minder steile hellingen, sterk geërodeerde lössgronden gevonden.

Pas tegen het einde van de 17e eeuw zijn de ontginningen hervat. Tot diep in de 18e eeuw werden slechts betrekkelijk kleine oppervlakten woeste grond in cultuur gebracht. Ruwet meent dat er in dat tijdvak slechts conflicten zijn ontstaan over de gelden, die werden geheven bij verlening van ontginningsrecht, niet over het beginsel van ontginning zelf.¹⁵⁴ Delatte stelt vast dat eerst in het laatste kwart van de 18e eeuw actie werd gevoerd tot behoud van bossen en gemene gronden, nadat de prinsbisschop van Luik pogingen had ondernomen op grote schaal onontgonnen land ten eigen bate te verkopen.¹⁵⁵ Krings toont aan dat in de Nieuwe Tijd in de Nederrijn de omstandigheden, waarin de steden verkeerden, van doorslaggevende betekenis zijn geweest voor de ontginningsactiviteiten.¹⁵⁶ In onze eigen omgeving valt over ontginningen weinig te melden. In de stukken betreffende Echt wordt slechts tweemaal op ontginningen gezinspeeld. Een eerste maal in het midden van de 13e eeuw, in een document dat is opgesteld voordat de ontginningsdrift uit de Middeleeuwen was weggeëbd. Tussen 1253 en 1274 werd bepaald dat de inkomsten uit de ontginningen helemaal ten goede kwamen aan de dorpelingen van Echt.¹⁵⁷ In 1535 werd er nog eens over een ontginning gesproken, die in de omgeving van Nieuwstad had plaats gevonden. Ook toen betrof het conflict de opbrengsten van de ontginning. De tiendheffing van het nieuwe stuk land werd aan Nieuwstad toegewezen.¹⁵⁸ Van verzet tegen de ontginningen zelf was eerst sprake in 1649 tijdens een procedure tussen de Gulikse en de Valkenburgse dorpen die recht hadden op de Graetheide.¹⁵⁹ Bij die gelegenheid verzetten de Valkenburgse dorpen zich tegen een Guliks voorstel enige bunder land te verkopen ter ontginning. Na ampele discussie kwamen partijen zelfs overeen een weide, die in Berg aan de Maas ten behoeve van de koster was aangelegd, te vernielen.

Tegen het einde van de 18e eeuw werden in het hertogdom Limburg diverse plannen gelanceerd om de ontginningen op grote schaal aan te vatten. De advocaat De la Saulx schreef rond 1775 diverse memoranda over de mogelijkheid in het Hertogenwald een nieuw dorp te stichten en

¹⁵⁴ Ruwet, o.c., p. 193.

¹⁵⁵ Delatte, o.c., p. 120.

¹⁵⁶ Krings, o.c., p. 29-30.

¹⁵⁷ Roebroek, De gemeente, o.c., p. 93.

¹⁵⁸ Habets, o.c., p. 363.

¹⁵⁹ R.A.L., Archief Proosdij Meeressen, nr 17492.

op gunstige voorwaarden landbouwers voor deze kolonie aan te trekken. Toen men hem voorstelde het avontuur op eigen kosten te starten, trok hij zich echter terug. De textielabrikant Biolley uit Verviers wilde op de onontgonnen terreinen tussen de Vesdre, de Gileppe en de grenzen van Gulik, Stavelot, Malmédy en Luxemburg twee nieuwe graafschappen met complete dorpen stichten. Verder dan een naam voor zijn nieuwe heerlijkheden bracht hij het niet. Zekere Raisin stelde in 1780 voor 6.000 ha. hoogveen in de oostelijke Ardennen te ontginnen en er een stokerij, een landbouwschool en een veeartsenijkundige school te vestigen. De graaf De Price wilde in 1782 in dezelfde streek 5.000 ha. ontginnen. Alleen aan de droogmaking van de veengebieden is gewerkt. Tussen 1779 en 1794 zijn allerlei zeer concrete plannen uitgewerkt voor de ontginning van het Lange Ven.¹⁶⁰ Van 1350 tot 1800 hebben de bossen in Zuid-Limburg vrijwel zeker nauwelijks te lijden gehad door ontginningen. Dat was ook daarna niet het geval. Ook tijdens de grote ontginningen van de 19e eeuw bleven de bossen gespaard, zoals valt af te leiden uit de ligging van de bossen op de kaarten van Ferraris (1771-1778)¹⁶¹ en Tranchot (ca. 1810).¹⁶² De meeste bossen die omstreeks 1800 aanwezig waren, lagen op steilranden en bestaan nu nog, soms in slechts weinig gewijzigde vorm en omvang. Tot in het begin van de 20e eeuw was de ontginningsactiviteit in belangrijke mate op herbebossing gericht. Tussen 1833 en 1900 is de oppervlakte bos in Limburg meer dan verdubbeld.¹⁶³

8. *Herstel van het bos*

In het kader van ons onderzoek dient niet alleen te worden gekeken naar aantasting van het bos. De mogelijkheid bestaat dat bossen systematisch werden hersteld. Het recht om bomen te mogen poten op de heide is waarschijnlijk al heel oud. Krings verhaalt dat in het prinsbisdom Keulen een dergelijk recht werd ontleend aan een bisschoppelijk privilege uit 1379, ofschoon hij niet meer kon achterhalen of een dergelijke oorkonde inderdaad was uitgevaardigd.¹⁶⁴ In ieder geval was het

¹⁶⁰ Goblet, o.c., II, p. 218-222.

¹⁶¹ J. de Ferraris (1771-78), *Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden*, met bijbehorende historische, chronologische en economische mémoires. Heruitgave Brussel 1976, speciale uitgave van Nederlands Limburg door de Stichting Maaslandse Monografieën.

¹⁶² J. J. Tranchot (1803-20), *Topografische kaarten van Zuid-Limburg*. Heruitgave Landesvermessungsamt Nordrhein-Westfalen, Bonn 1967.

¹⁶³ Droessen, o.c., p. 149.

¹⁶⁴ Krings, o.c., p. 15.

pootrecht in de tweede helft van de 15e eeuw in de omgeving van Roermond bekend. Het hoofdgerecht heeft dit recht impliciet erkend in een vonnis, waarin het uitspreekt dat bomen op de gemeente slechts zo mogen worden gepoot, dat zij anderen niet hinderen, wanneer zij van hun erf op de openbare weg willen komen.¹⁶⁵

De hier vermelde aanplant had betrekking op knotbare bomen, zoals wilgen en essen. Ook in latere vermeldingen van boomaanplant werd veelal over deze houtsoorten gesproken, bijvoorbeeld in een bepaling uit 1562 in Clermont, waarin hagen en knotbare bomen worden genoemd¹⁶⁶ en een soortgelijke, vier jaar jongere bepaling uit Bocholtz.¹⁶⁷ In beide gevallen werden de knotbare bomen uitdrukkelijk in verband gebracht met de omheining van bouw- en weiland, dat grenst aan de gemene gronden. Ook hagen werden vooral geplant waar vee werd geweid zonder toezicht van een hoeder, dus rond de hoogstamboomgaarden in huis- en fruitweiden en om de echte weilanden in en langs de beekdalen. De kaart van Ferraris laat dit goed zien.¹⁶⁸ Voor het uitgestrekte bouwland had dit geen zin. Ook nu nog is het bouwland op de grote lössplateau's ogenschijnlijk niet ingedeeld. De boeren weten waar hun akkers liggen en hoe groot ze zijn. Stenen of kadasterpaaltjes markeren de hoeken van de percelen.

Afpaling van de weilanden vond in 1605 ook in het ambt Montfort plaats, waar eenvoudig werd opgemerkt dat diegene, die knotbare bomen of hagen langs zijn erfscheiding zet, zijn buurman niet mag hinderen, terwijl tevens verlof wordt gegeven bomen te planten op de heide, waaraan niemand schade mag toebrengen. Op deze gemeente had de landbouwer die zijn bomen rooit ook een herpootrecht.¹⁶⁹ Onduidelijker is de bepaling uit 1550 in Klimmen, die stelde dat hij, die bomen plant op de gemeente, niet verder dan zestien voet buiten zijn erf mocht gaan.¹⁷⁰

Het schijnt dat het hier steeds om dezelfde aangelegenheid gaat. Een 18e-eeuwse kaart uit de buurt van Kempen-Krefeld maakt duidelijk dat gewoonlijk een smalle bosrand van knotbare bomen langs de wei werd geplant. De bomen waren privébezit. De grond kon door de gemeenschap als weidegrond worden gebruikt¹⁷¹ en bleef derhalve collectief

¹⁶⁵ Janssen de Limpens, Wijssenissen, o.c., nr 219, p. 261-2.

¹⁶⁶ Janssen de Limpens, Limburg en Overmaze, o.c., p. 147.

¹⁶⁷ Habets, o.c., p. 136-137.

¹⁶⁸ De Ferraris, o.c.; Van de Westeringh, Margraten, o.c.

¹⁶⁹ Janssen de Limpens, Overkwartier, o.c., p. 185-187.

¹⁷⁰ Janssen de Limpens, Limburg en Overmaze, o.c., p. 51.

¹⁷¹ Krings, o.c., p. 15-16.

eigendom. Wellicht vinden we hier iets terug van het gebruik zelf voor voldoende tenen te zorgen, die benodigd waren voor het onderhoud van vakwerkhuisen en dakbedekkingen in stro. In het midden van de 16e eeuw is de gewoonte ontstaan deze hagen van knotbare bomen niet alleen of niet steeds langs de hei te planten, maar ze ook als afscheiding van de velden te benutten. Deze verandering kan nadere reglementering nodig hebben gemaakt.

In wezen leidde dit soort activiteiten niet tot herstel van de oude bossen; hoogstens werd er het verdwijnen van bossen enigermate door beperkt. De enige bepaling, die werkelijk herstel van bossen ten doel had, werd in 1562 te Wittern uitgevaardigd. Bepaald werd dat ieder die hout kreeg, jaarlijks een eik op de heide moest planten en naar behoren onderhouden.¹⁷² Uit zo'n incidenteel voorschrift mag men echter niet concluderen, dat er tijdens de Nieuwe Tijd ernstig is gestreefd naar wederaanplant van gerooide bossen of naar uitbreiding van het bestaande bosareaal. Het is aannemelijk dat ook in Zuid-Limburg, zij het in volstrekt onvoldoende mate, pogingen zijn gedaan om de achteruitgang van het bos te beïnvloeden. In dit verband is al gesproken over het sparen van levenskrachtige jonge telgen. Dit waren jonge bomen die ter plekke uit zaad ontkiemd en opgegroeid waren. Aanplant in het bos van jonge bomen was een doelbewuste maatregel om de regeneratie van het bos in een gunstige richting te leiden. In de rekeningen van de waldgraaf van het Reichswald bij Nijmegen zijn vooral in de 15e eeuw bepalingen te vinden die de houtkopers verplichten een aantal jonge bomen in te planten.¹⁷³

Een andere maatregel, die wel toegepast werd om het bos gelegenheid te geven zich te herstellen, was het bos 'in vrede' te leggen, met rust te laten, zodat geen verkoop van hout kon plaatsvinden en geen vee in het bos werd geweid.¹⁷⁴

Ook werden er incidenteel pogingen gedaan om door herinplant op grote schaal het areaal bos te vernieuwen of te vergroten. Een zekere Dr Mathias Melanius wilde in het midden van de 16e eeuw in het Reichswald jaarlijks 1.500 eiken, benevens elzen, berken, beuken en abelen planten, ieder op de voor deze boomsoort meest geëigende plaats.¹⁷⁵ Men mag aannemen, dat de meeste inspanningen nauwelijks gedurende lange tijd effect hebben gesorteerd.

¹⁷² Habets, o.c., p. 52.

¹⁷³ Wartena, o.c., p. 36-38.

¹⁷⁴ Wartena, o.c., p. 183-185.

¹⁷⁵ Wartena, o.c., p. 185-191, 256-267.

Een bewuste poging tot herstel van de bossen is pas in de 19e eeuw het geval geweest, nadat bosbouw een rendabele investering was geworden. In de 18e eeuw was dit nog niet het geval. De opbrengst van bosexploitatie werd in die tijd geraamd op slechts dertig procent van de opbrengst bij ontginning of gebruik voor veenderijen.¹⁷⁶ Daarom kan hier slechts melding worden gemaakt van één uitzondering op de algemene regel dat herbebossing werd nagelaten.

In de domeinbossen in het hertogdom Limburg werd van 1760 af gestreefd naar herbebossing. Aanvankelijk gebeurde dit door het planten van loofbomen op open plekken. Dit leverde nogal wat moeilijkheden op. In 1771 meldde de auditeur Beelen aan de Raad van Financiën dat niemand in Limburg enig idee had van bosbouw. Hij moest Vlamingen laten komen om bomen te planten en het bos te verbeteren.¹⁷⁷ Intussen hadden de houtvesters er al een paar maal op gewezen dat herbeplanting van het Hertogenwald een onbegonnen zaak was. Zij schatten dat zeker 4.000 ha. opnieuw zouden moeten worden beplant en adviseerden over te gaan tot bezaaien zonder enige bewerking. Rond 1770 werden inderdaad sparren en dennen ingezaaid. Het benodigde zaad had de Raad van Financiën laten inkopen op jaarmarkten van Leipzig en Frankfurt. De enige zorg die de houtvesters nodig achtten, was het maken van een afscheiding van het bezaaide gebied met dood hout, zodat het vee de opkomende sparren en dennen niet kon vernielen. De zaaiactie werd een groot succes, vooral op een hoogte van ongeveer 400 meter. Het daar in 1770 ingezaaide bos is tot 1916 blijven staan. Op nog groter hoogte mislukte het inzaaien echter.¹⁷⁸

In 1774 achtte men de tijd rijp om de activiteiten ten behoeve van het onderhoud van het bos verder uit te breiden. Men vatte het plan op een pépinière op te richten. Hoewel niet zeker is of die inrichting ook tot stand kwam, staat vast dat sedert dat jaar regelmatig onderhoudswerkzaamheden werden uitgevoerd. Waarschijnlijk hebben in deze jaren de trilpopulier en de berk hun intrede in het bos gedaan.¹⁷⁹

In navolging van deze verbeteringen in de Limburgse domeinbossen besloot de Luikse regering in 1772 over te gaan tot herbeplanting van communale bossen.¹⁸⁰ Deze maatregelen hebben overigens de verdergaande ontbossing geen halt toe kunnen roepen.

¹⁷⁶ Goblet, o.c., II, p. 216.

¹⁷⁷ Goblet, o.c., IV, p. 277.

¹⁷⁸ Goblet, o.c., II, p. 6-7.

¹⁷⁹ Goblet, o.c., I, p. 413.

¹⁸⁰ Goblet, o.c., IV, p. 112.

9. *Bijenteelt*

Voor de landbouw is de bijenteelt van buitengewoon grote betekenis geweest. De bevruchting van de meeste gewassen verlangde de aanwezigheid van bijenvolken, die goeddeels in het bos werden gehouden. In het Rijnland zijn er in de loop der tijden rondom die bijenhouderij in de bossen nogal wat problemen ontstaan. In Limburg is dit veel minder het geval geweest. Alleen in Susteren zijn bepalingen bekend omtrent de bijenteelt. In 1260 werd daar voorgescreven dat de heer het recht had een boom te kappen, waarin de boswachters een bijennest hadden gevonden, en de bijen er uit te halen. De takken en eventuele bijenvolkeren, die zich tussen de takken verscholen hielden, waren voor de boswachters.¹⁸¹ De plaatselijke heer hield de bijenteelt nog min of meer aan zich. Later zou dit niet meer het geval zijn. De bemoeienissen met de bijenteelt beperkten zich dan veelal tot de bepaling dat in het bos geen vuur mocht worden gebruikt, waaruit men wellicht zou mogen afleiden dat het uitroken van bijenvolkeren verboden was, dan wel dat het de bijen door de rook niet moeilijk gemaakt mocht worden om honing uit de bloesem van bomen, struiken en kruiden te halen.

Conclusie

Vrijwel aanstonds na de verdwijning van het hofstelsel heeft het onevenwichtige gebruik van de bossen in het Limburgse een aanvang genomen.

De snelle bevolkingstoename die zich sedert het midden van de 12e eeuw heeft voltrokken en de algemene stijging van de welvaart hebben er toe bijgedragen dat er steeds meer brandhout en bouwhout nodig waren. De vernieuwing van het landbouwsysteem, waarbij de gronden steeds minder door de landadel zelf werden geëxploiteerd, maar daarentegen in pacht werden uitgegeven, heeft nogal wat moeilijkheden opgeleverd. Een verantwoorde exploitatie van een landbouwbedrijf was niet mogelijk zonder dat de boeren ook van het bos gebruik mochten maken. In het begin van de 11e eeuw werden de bosrechten vaak tegen vergoeding uitgegeven. Dit gebeurde onder andere in Ahrweiler waar de ministeriaal Embrico de dorpingen het achtste deel van hun haver liet betalen voor het gebruik van het bos zonder dat zij erfelijk aanspraak op dat recht konden maken.¹⁸² Elders werden vergoedingen gevraagd voor het recht vee in het bos te laten weiden of varkens eikels

¹⁸¹ Habets, o.c., p. 305, c. 23.

¹⁸² Annales Rodenses, fol. 4r.

te laten zoeken. Ook kwam het voor dat bepaalde rechten, zoals die op de bijenteelt, gereserveerd bleven voor de heer of dat de heren een voorkeursrecht op het gebruik van het bos claimden. Deze toestand bleef tot in het derde kwart van de 13e eeuw voortbestaan. Daarna kwamen de bosrechten doorgaans aan de communes met uitzondering van een enkel zeer groot bos dat als domeingoed bleef beheerd. Maar ook over dat domeingoed konden de omwonenden beschikken om er het hout te halen, dat zij zelf nodig hadden of om er hun eigen vee te laten weiden. In streken, waar de veeteelt vroegtijdig toenam, degradeerde het bos snel tot heide. Dat is op het einde van de 14e eeuw al het geval geweest in Goch, waar de wolnijverheid tot een sterke uitbreiding van de schapenteelt had geleid.¹⁸³ Sedert het midden van de 15e eeuw worden er meer klachten gehoord over 'demolitie' van de bossen. Het Hertogenwald lag er in 1446 allertreurigst bij.¹⁸⁴ In 1476 en 1477 was het Echterbos in deplorable staat.¹⁸⁵ Uit de 16e eeuw stammen berichten over totale vernieling van de bossen van Erkelenz en Balen.¹⁸⁶ Enkele kaarten betreffende het Ravensbosch in de omgeving van Valkenburg bevestigen deze berichten.¹⁸⁷ Op deze kaartbladen uit 1518 en 1529 is de leeftijd van de bosbeplanting aangegeven. Zowel op de oudste als op de jongste kaart blijkt een oppervlakte van ongeveer 70 ha. beteeld te zijn met hout dat slechts twee à drie jaar oud is. In het overige gedeelte staan aanduidingen, die er op wijzen dat het hout daar vier tot negen jaar oud is. Omdat deze leeftijdsaanduidingen vóór en na betrekking hebben op hetzelfde deel van het bos, staat vast, dat er in het eerste kwart van de 16e eeuw alleen nog jong opgaand hout en hakhout groeide. Slechts één perceel van 3 ha. moet daarvan worden uitgezonderd. Daar kwam in 1518 nog 'grand bois' voor. In 1529 was ook dit laatste stuk met oud bos verdwenen. Het mag dan ook niet al te veel verwondering wekken dat de Spaanse koning in 1663 het gedeelte van 135 bunder uit dit bos, dat hem was toegewezen, liet rooien, al was de houding van de Staten-Generaal prijzenswaardiger. Zij besloten de aan hen toegevallen 129 bunder te 'conserveren'.¹⁸⁸

¹⁸³ Krings, o.c., p. 22.

¹⁸⁴ Yans, o.c., p. 56.

¹⁸⁵ Zie hiervoor, pag. 31.

¹⁸⁶ Krings, o.c., p. 23 en Janssen de Limpens, Limburg en Overmaze, o.c., p. 139.

¹⁸⁷ R.A.L., Kaartenverzameling 140-1 en 2; cfr. M. Donkersloot-De Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750*, Groningen 1981, p. 127 ad nr 642, waar jammer genoeg een onjuist nummer uit de verzameling van het Rijksarchief wordt opgegeven.

¹⁸⁸ J. A. K. Haas, De conferentie van Aken in 1663, in: *Van der Nyerssen Upwaert*, Maastricht 1981, p. 195.

Op het moment, dat de 'enclosures' in het Limburgse begonnen, was de toestand van de bossen kennelijk al slecht. Door de individualisering van de landbouw, waarbij de velden met hagen en hekken werden omgeven, terwijl de weidegang in het braakland, het stoppelveld en in de bouwvoor werd bemoeilijkt, nam de druk op de bossen verder toe. De runderen, schapen en paarden werden nog meer dan voorheen geweid in houtopstanden, vooral als er weinig woeste gronden of schraallanden en 'desolate' gronden¹⁸⁹ waren, waar al dan niet onder toezicht van een herder extensief werd geweid. Er is geen twijfel mogelijk: deze ontwikkeling is buitengewoon schadelijk geweest voor de bossen. In alle dorpen werden maatregelen getroffen om versnelde degeneratie van de bossen te voorkomen. Dit is evenwel lang niet overal gelukt. Waarschijnlijk heeft het Habsburgse centralisatiestreven daarop een negatieve invloed uitgeoefend. Sedert het begin van de 16e eeuw hebben Karel V en zijn opvolgers, spoedig gevolgd door de bisschoppen van Luik, talrijke reglementen uitgevaardigd die ten doel hadden het bosbeheer te verbeteren. Dergelijke maatregelen hebben heel weinig effect gesorteerd. Het optreden van de landsheer vervreemde de dorpingen nog verder van hun bos, waar zij tevoren tenminste enige zorg voor droegen. De boswachter die nu een staatsambtenaar werd, zagen zij niet langer als een van hen: het aantal bosdelicten werd onwaarschijnlijk groot. De Graetheide is rond het midden van de 17e eeuw volledig en definitief gedegenerereerd van een oorspronkelijk boslandenschap ('Graetbosch') tot een heidelandschap ('Graetheide').¹⁹⁰ De tussen 1450 en 1620 getroffen maatregelen hebben niet tot recuperatie van de bossen geleid, maar slechts tot het behoud van enkele restanten. Ook de domeinbossen in het hertogdom Limburg en het graafschap Dalem hebben in de 17e en 18e eeuw veel geleden. Hoe ernstig daar is huisgehouden, kunnen we opmaken uit tamelijk nauwkeurige gegevens, die over die bossen bewaard zijn gebleven. Tussen 1621 en 1631 is het Hertogenwoud voor het eerst opgemeten. Het bos omvatte 16.000 ha. In 1761 werd het bos opnieuw gemeten. Er bleken ruim 1.400 ha. te zijn verdwenen. Omstreeks 1625 waren er in het Hertogenwoud ongeveer 6.200 ha. groot bos en bijna 6.000 ha. opgaand hout, de rest was moeras. In 1771 was er nog slechts een kleine 8.000 ha. bos over. Meer dan 4.000 ha. waren vervallen tot heide of moerasland.¹⁹¹ Van de bossen die tussen 1611 en 1616 door Albertus en Isabella waren aangekocht, had

¹⁸⁹ Van de Westeringh, Margraten, o.c.

¹⁹⁰ Krings, o.c., p. 32-34; Habets, o.c., p. 382.

¹⁹¹ Goblet, o.c., II, p. 198 en 203.

Vorst in anderhalve eeuw 40% van zijn oppervlakte verloren; Kleine Landwering was 57% kleiner geworden, Grote Landwering 27%; Preuss was gereduceerd tot een/derde van zijn oorspronkelijke grootte. Groot Bovenhout had slechts 18% van zijn oppervlakte verloren.¹⁹²

Hoe sterk het overmatig gebruik van de bossen aan het eind van de 18e eeuw was, blijkt ook uit de gegevens betreffende de kap. Een volledige recuperatie van de gekapte bomen vergde 40 à 50 jaar. Voor opgaand hout was een rusttijd van 25 jaar nodig. Dergelijke herstelperioden werden vrijwel nergens bereikt. Omstreeks 1770 werd Groenhout elke 19 jaar gekapt, Vorst elke 16 jaar, Stoel elke 10 jaar, Grote Landwering elke 17 jaar. Alleen Preuss kende een kap om de 24 jaar. In Daelhem waren de cijfers als volgt: Warnoumont kap om de 17 jaar, Neufchateau 12 jaar, Bergbos 20 jaar, Cortenbos 12 jaar, Warsage 18 jaar, Groot en Klein Bovenhout 20 jaar, Cheratte 13 jaar.¹⁹³

In het Hertogenwald kwam een volledige kap elke 25 à 35 jaar voor. In 1771 werd besloten de officiële recuperatietijd van dit bos terug te brengen tot 40 jaar. Voorheen was dat 50 à 60 jaar geweest. Voor de bospercelen langs de landsgrens en vlak bij de dorpen werd de officiële herstelperiode in 1771 gebracht op 20 à 25 jaar.¹⁹⁴ Zoals wij zagen, werden die perioden bij lange na niet gehaald.

Voor Nederlands-Limburg zijn we gedetailleerd geïnformeerd over de toestand der bossen dank zij een onderzoek dat in 1815 door de kwartiermeester-generaal is ingesteld. De uitkomsten vatten wij in tabel II samen, althans voor die gemeenten, waar tenminste enig bos aanwezig was.

Buiten de in tabel II genoemde gemeenten kwam nergens bos voor. Wel waren daar soms aanzienlijke oppervlakten heide. Alleen Vaals en Kerkrade beschikten over bossen van enig aanzien. Het omvangrijke Gulpense complex bleek bij nadere detaillering helemaal uit slaghout te bestaan. Maar ook in de twee gemeenten, die tezamen bijna de helft van de Zuidlimburgse boscomplexen binnen hun grenzen hadden, waren er problemen. Het Kerkraadse bos behoorde aan de abdij Rolduc en was aangelegd voor het winnen van mijnhout. Uit Vaals kwam een mededeling dat er zeer weinig timmerhout was. In hoofdzaak werd uit de bossen hout gehaald voor verwarming van huizen en ten behoeve van de nijverheid. De toestand van de bossen in de Belgisch-Limburgse

¹⁹² Goblet, o.c., II, p. 198 en 214.

¹⁹³ Goblet, o.c., II, p. 198 en 201-202.

¹⁹⁴ Goblet, o.c., II, p. 207.

Tabel II. *Bos- en heidebestanden in Zuid-Limburg in 1815.*¹⁹⁵

naam der gemeente	oppervlakte bos in ha	oppervlakte bos in % van de oppervlakte der gemeente	oppervlakte heide in % van de oppervlakte der gemeente
Amby	12	1,9	13,0
Amstenrade	3	1,1	1,5
Berg en Terblijt	25	3,0	20,1
Borgharen	19	6,1	8,3
Brunssum	7	1,5	19,6
Cadier*	13	3,2	6,4
Geulle*	34	4,7	14,1
Gulpen	90	4,0	11,6
Heer en Keer*	9	0,1	3,6
Itteren	15	3,3	5,6
Kerkrade	145	6,8	4,9
Meerssen*	30	2,3	11,3
Ryckholt**	24	17,0	
Schin op Geul**	25	8,3	
Sittard	18	1,2	16,5
Spaubeek	27	5,5	4,7
Ulestraten	24	3,0	3,6
Vaals	± 200	32,1	7,3

* deels gedegeneerd

** geheel gedegeneerd = hakhout

lössgebieden was nog slechter dan die aan Nederlandse zijde. Slechts een vijftal gemeentebesturen uit de Haspengouw maakte gewag van de aanwezigheid van bossen, die nimmer meer dan 1% van de totale oppervlakte van de gemeente omvatten.

Alle factoren overwegend, leidt het geen twijfel dat zowel in het oude hertogdom Limburg als in het lössgebied in Nederland op diverse plaatsen complexen bos- en heidegrond gedurende vele eeuwen nooit als cultuurland in gebruik zijn geweest. Oorspronkelijk omvatten deze complexen vooral bos; geleidelijk is dit echter sterk gedegeneerd. De verdeling van het grondgebruik in cultuurland en bos- of heidegrond is voortgekomen uit de bodemkundige omstandigheden. De meeste bos- en heidecomplexen lagen op terreinen, die moeilijk in cultuur te brengen waren. De degeneratie der bossen is vooral door economische

¹⁹⁵ A.R.A. Den Haag, Archief van het Ministerie van Oorlog, Archief van de Kwartiermeester-Generaal en de Generale Staf, nr 220-223.

omstandigheden veroorzaakt. Dat heeft gevolgen gehad voor de samenstelling der bossen: een aantal boomsoorten, zoals eik en beuk, kwam steeds minder voor, terwijl het struikgewas in omvang en variëteit toenam. Het overmatig gebruik van bossen heeft ook gevolgen gehad voor de kwaliteit van de bodem: de omvang van de schraallanden is toegenomen. Op zijn beurt had de kwaliteitsvermindering van de bodem weer economische gevolgen: de schrale bodem was steeds minder bruikbaar. Deze vicieuze cirkel werd pas in de 19e eeuw door een systematische herbebossing doorbroken.

KRANTENSTRIJD IN MAASTRICHT, 1944-1949¹

IS ER NOG PLAATS VOOR NEERLANDIA?

Vóór de tweede wereldoorlog was de Limburger Koerier de grootste krant in Maastricht. Het blad heeft jarenlang een belangrijke rol gespeeld in het maatschappelijk leven van de stad. Vanwege de houding tijdens de bezetting was die rol na de bevrijding van Maastricht, september 1944, uitgespeeld. Ook leek het er op dat de uitgeverij van het blad, de Utrechtse N.V. Uitgeversmaatschappij Neerlandia, haar invloed in de Limburgse hoofdstad had verloren.

Aan de vooravond van de tweede wereldoorlog was het Neerlandia-concern de grootste en rijkste katholieke dagbladuitgever in Nederland. Met de Limburger Koerier in Maastricht en het Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland in Breda als grootste bladen, bezat het concern een monopoliepositie in de zuidelijke provincies. Zo was de Limburger Koerier de grootste gewestelijke katholieke krant in Nederland — de oplage bedroeg begin 1939 49.000 exemplaren — en was de oplage van het Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland — ruim 34.000 exemplaren in 1939 — twee maal zo groot als die van welk ander Brabants dagblad ook. Neerlandia gaf voorts de Utrechtsche Courant uit, het enige gewestelijke katholieke dagblad in de provincie Utrecht met in 1939 een oplage van ruim 10.000 nummers.²

Voorgeschiedenis

Voor de oorsprong van de Limburger Koerier moeten we teruggaan tot het jaar 1846, lange tijd voordat het blad in handen van Neerlandia kwam. Op 2 januari van dat jaar verscheen het eerste nummer van het

¹ Dit artikel is een onderdeel van een omvangrijke doctoraal-scriptie, tot stand gekomen bij de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Nijmegen, februari 1982. Titel: 'De Perszuivering in Nederland, 1944-1951. Een toetsing van de problematiek aan de ontwikkelingen bij de N.V. Uitgeversmaatschappij Neerlandia te Utrecht'. Het gedeelte over Maastricht is voornamelijk gebaseerd op de archieven van de Stichting Veritas en van Ir F. C. M. Wijffels, beide aanwezig in het Sociaal Historisch Centrum. Het archief van Neerlandia konden we niet achterhalen. Een gewijzigde versie van de scriptie zal over enige tijd verschijnen bij Unieboek te Bussum.

² L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 4, mei '40-maart '41, 's-Gravenhage 1972, p. 623.

Weekblad van Heerlen, een uitgave van de Heerlense boekdrukker Hermann Weyerhorst. Ruim een jaar later, op 3 april 1847, veranderde hij de naam van zijn blad in De Limburger Courier. Aanvankelijk was er nogal variatie in de wijze van verschijning. Bovendien verscheen het blad nu eens grotendeels in het Nederlands, dan weer in het Duits, hetgeen hoofdzakelijk afhing van het feit of Weyerhorst een Nederlandse of een Duitse redacteur voor zijn uitgave had weten te vinden. Vanaf 1848 verscheen het blad onder de verantwoordelijkheid van de weduwe van Weyerhorst, Margaretha Herff, die in 1859 het bedrijf overdeed aan haar zoon Karel.

Voor een belangrijk deel dankte De Limburger Courier zijn bloei aan Karel Weyerhorst, die tijdens de Frans-Duitse oorlog gebruik ging maken van postduiven bij het verzamelen van nieuwsberichten. Op deze wijze was hij de berichtgeving door grote kranten vaak voor, hetgeen leidde tot een voor die tijd ongekend grote verspreiding van De Limburger Courier. Vanaf 1872 verscheen het blad twee maal en vanaf 1878 zelfs drie maal per week, totdat het in 1882 een dagblad werd. Niet alleen de verschijningsfrequentie nam toe, maar ook de oplage. Telde het blad in 1878 precies 3.093 abonnees, in 1895 waren het er al 27.458.³

In 1899 begon een nieuwe periode in de geschiedenis van De Limburger Courier, qua spelling in 1890 gewijzigd in Limburger Koerier. Omdat een opvolger ontbrak, verkocht Weyerhorst zijn bedrijf aan de gebroeders Pieter, Ignace en Johan van de Weijer uit Utrecht. De schatrijke katholieke familie Van de Weijer ontplooidde tal van activiteiten op uitgeversgebied. De nieuwe eigenaars vonden overplaatsing van het blad naar de gewestelijke hoofdstad Maastricht noodzakelijk voor verdere uitbreiding. In 1901 verhuisde de Limburger Koerier van Heerlen naar Maastricht, waar een pand aan de Wolfstraat werd betrokken. Daarna vond een enorme groei plaats onder de commerciële leiding van F. Herold en de redactionele leiding van hoofdredacteur Jac. P. van Term.⁴

De N.V. Uitgeversmaatschappij Neerlandia, opgericht op 1 januari 1908, was een bundeling van de vennootschappen die in de loop der tijden in het bezit waren gekomen van de Van de Weijers. Artikel 45 van de oprichtingsakte luidde:

³ M. van Meerdervoort, *Het bolwerk van den blinden pionier*, Hilversum 1936, p. 67.

⁴ Zie voor de geschiedenis van de Limburger Koerier onder andere: Buitengewoon nummer Limburger Koerier, oktober 1925; N. Eussen, Stichting en stichter van de Limburger Koerier te Heerlen, in: *Bulletin het Land van Herle* 21 (1971); M. van Meerdervoort, a.w.

‘Uitgaven door de vennootschap te exploiteeren of te onderne-
men, (. . .) zullen nimmer strijdig mogen zijn met de geloofs- of
zedeleer der Roomsch-Katholieke Kerk.’⁵

Het katholieke karakter zou steeds een van de belangrijkste uitgangspunten blijven voor Neerlandia. Haar dagbladen besteedden elke dag ruimschoots aandacht aan het katholieke nieuws. Vrijwel elke redevoering of uitspraak van de geestelijke hoogwaardigheidsbekleders werd kritiekloos weergegeven.

Om er zeker van te zijn dat de bladen katholiek zouden blijven, trokken de commissarissen van Neerlandia uitsluitend vooraanstaande katholieken aan om de sleutelposities in het bedrijf te bekleden. Ze benoemden Dr A. van de Poel en H. van den Broeck, twee voormalige Vlaamse activisten, die tot Nederlander waren genaturaliseerd en beiden werkzaam bij het katholieke dagblad *De Tijd*, tot hoofdredacteur van respectievelijk het *Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland* en de *Limburger Koerier*. J. Bruna werd belast met de hoofdredactie van de *Utrechtsche Courant*.

In de jaren dertig steunden de hoofdredacteurs steeds het episcopaat. Een gevolg hiervan was ook een openlijke veroordeling van de Nationaal Socialistische Beweging (N.S.B.) van Mussert. Zo schreef de *Limburger Koerier* op 9 juni 1936:

‘Katholieken met een juist staatkundig inzicht waren, zijn en blijven van zelf tegenstanders van de N.S.B. Ook zonder bisschoppelijk verbod was en is o.i. de partij van den heer Mussert een beweging, die katholieken niet behooren te steunen.’⁶

Hoewel Van den Broeck in 1937 als een van de weinige Nederlandse journalisten de Duitse remilitarisatie van het Rijnland toejuichte, liet de *Limburger Koerier* zich geregeld kritisch uit over nazi-Duitsland. Op 12 april 1939 schreef het blad nog:

‘de reeks van woordbreuken, door het Derde Rijk begaan (. . .) is te bekend dan dat die hier niet opnieuw behoeft te worden opgesomd.’⁷

⁵ Naamloze Vennootschap Uitgevers-Maatschappij ‘Neerlandia’ te Utrecht, p. 16-17, in: *Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant van 31 januari 1908*, no. 16.

⁶ *Limburger Koerier*, 9 juni 1936.

⁷ A.v., 12 april 1937.

De concernleiding trachtte vanuit Utrecht de eenvormigheid van haar bladen te handhaven. De hoofdredacteuren vergaderden regelmatig met directeur-generaal Herold en de president-commissaris Mr E. van de Weijer. In 1936 was bepaald dat de drie hoofdredacteuren geregeld onderling contact zouden onderhouden over de inhoud van de bladen. Afspraak was dat geen van de hoofdredacteuren enige tekst zou opnemen die op bezwaren van de anderen zou kunnen stuiten. Afgezien van het regionale nieuws vertoonden de drie Neerlandia-bladen dan ook een sterke gelijkenis, waar het redactionele artikelen betrof.

De Limburger Koerier in bezettingstijd

Direct na de capitulatie trad er al verdeeldheid op binnen de Neerlandia-pers. Hugo van den Broeck ging meteen een eigen koers varen. Op 16 mei 1940 schreef hij — zonder vooroverleg met zijn collega's — in de Limburger Koerier:

‘Het gordijn der geschiedenis is gevallen over een oude wereld. De toekomst vinde ons tot opbouw van een nieuwe wereld bereid.’⁸

Het artikel leidde tot veel reactie en enkele honderden lezers, vooral intellectuelen, zegden hun abonnement op. Niet alleen als reactie hierop, maar vooral ook uit vrees dat de oude situatie zou terugkeren, waarin elke hoofdredacteur zijn eigen stokpaardjes bereed ten aanzien van de landspolitiek, reageerde Herold op Van den Broeck's solo-optreden. Als Van den Broeck zich niet zou houden aan de gemaakte afspraken, zou hij worden ontslagen.

Dit conflict werd uiteindelijk bijgelegd, maar Van den Broeck bleef in woord en daad de Duitse bezetter steunen. De directie verzette zich hier weliswaar formeel tegen, maar liet na krachtdadig op te treden; het bleef slechts bij dreigementen. Bijgevolg geraakte de Limburger Koerier steeds meer in nationaal-socialistisch vaarwater. Jaarlijks terugkerende nationaal-socialistische evenementen, zoals de verjaardag van Hitler en de herdenking van de ‘Machtübernahme’, werden telkens uitvoerig en opvallend verslagen. Redevoeringen van Hitler verschenen vrijwel zonder uitzondering integraal op de voorpagina. De rubriek ‘Uit de pers’ bevatte opvallend veel citaten uit nationaal-socialistische bladen, zoals Volk en Vaderland en Het Nationale Dagblad. Vanaf mei 1940 verschenen er artikelen van Van den Broeck met een oproep tot samenwerking met de bezetter.

⁸ A.v., 16 mei 1940.

Het blad besteedde uitgebreid aandacht aan de oorlogsgebeurtenissen. Zo werden bijvoorbeeld ten tijde van de luchtslag om Engeland de Duitse vorderingen verheerlijkt en de nederlaag van de Britten onvermijdelijk geacht. Ook werd herhaaldelijk gewezen op de negatieve effecten van de geallieerde acties voor de burgerbevolking, bijvoorbeeld na de bombardementen van Eindhoven en Nijmegen. Toen het tij voor de Duitsers keerde, bleef de Limburger Koerier de vorderingen van de geallieerden bagatelliseren en de Duitse daden schromelijk positief overdrijven.

Met de Duitse inval in Rusland, in juni 1941, begon in de Limburger Koerier een ware stortvloed van artikelen, gericht tegen 'het verderfelijke bolsjewisme'. Het anti-communisme bleef een van de belangrijkste onderwerpen in de berichtgeving. De gruweldaden van het Russische leger werden breed uitgemeten en de strijd tegen het bolsjewisme werd gezien als een heilige plicht. Van den Broeck: 'De strijd tegen de Sowjet-Unie is een strijd voor het Christendom der geheele wereld . . .'.⁹

In de eerste bezettingsjaren liet de Limburger Koerier zich nog niet erg positief uit over de N.S.B. Pas in december 1941, bij het tienjarig bestaan van deze partij, publiceerde het blad voor het eerst propagandistische artikelen. De redevoeringen van Mussert – een jaarlijks terugkerend verschijnsel – stonden integraal, in opvallende druk, op de eerste pagina's.

Behalve de anti-semitische taal in redevoeringen van hooggeplaatste personen, komen we in eigen commentaren anti-Joodse uitlatingen tegen. Kenmerkend is de berichtgeving over een tweetal gebeurtenissen in februari 1941, te weten de moord op de W.A.-man H. Koot in Amsterdam en de Februaristaking. De krant opende met een opvallend bericht, waarin de Joden werden beschuldigd van de moord en werden afgeschilderd als minderwaardig, ja zelfs als beesten. 'Een jood beet als een wild dier om zich heen . . .'.¹⁰ Het blad beweerde dat de Februaristaking was georganiseerd door Joodse 'ophitsers'.

Naast oproepen tot meer begrip voor de nieuwe orde stond het afwijzen van alle verzets- en sabotagedaden. Aanvankelijk volstond de Limburger Koerier met de vermelding van ter dood veroordeelde verzetsstrijders, maar geleidelijk werd in eigen commentaren het plegen van verzet afgeraden. Het blad sprak van grenzeloze onbezonnenheid.

In de regionale verslaggeving was er ruime aandacht voor het kerkelijk

⁹ A.v., 25 juni 1941.

¹⁰ A.v., 27 februari 1941.

nieuws. Daarnaast verschenen er herhaaldelijk verslagen van bijeenkomsten van plaatselijke en regionale N.S.B.-afdelingen.

Vanaf medio 1941 werden dagelijks wervingsadvertenties voor organisaties als de Waffen-S.S., het Vrijwilligerslegioen en later ook voor de Nederlandse Arbeidsdienst, de Landstorm en de Landstand, geplaatst. Deze oproepen waren vaak opgesierd met foto's. Opvallend waren ook de dagelijkse slogans tussen het nieuws op de eerste pagina. Enkele voorbeelden: 'V = Victorie = Duitschland wint op alle fronten'; 'Geen woorden maar daden! Meldt U aan bij de Waffen-SS, het Legioen of het Wachtbataljon'; 'Germaansche Landdienst. Jeugd van Nederland, helpt mede Europa's korenschuur te vullen!' en 'Flinke kerels voor den strijd tegen het bolsjewisme'.

Opgemerkt dient te worden dat de greep van de bezetter op de pers vanaf mei 1940 geleidelijk groter werd. Zo moesten bepaalde berichten letterlijk worden overgenomen of kreeg de hoofdredactie opdracht een 'positief' artikel te wijden aan een onderwerp. De redactie kon zich daaraan moeilijk onttrekken. De Limburger Koerier verzette zich niet tegen de richtlijnen en ging zelfs verder dan de bezetter vroeg. Het blad kon dan ook rekenen op de onvoorwaardelijke steun van de bezetter en kreeg een voorkeursbehandeling. Door maatregelen van de Duitsers waren concurrerende bladen – onder andere het Limburgsch Dagblad en De Zuid Limburger – verdwenen. De Limburger Koerier daarentegen kon de oplage sterk vergroten. In mei 1942 was het aantal abonnees met ruim 10.000 gestegen tot 60.000 en in april 1944 tot 85.800.¹¹

Het pro-Duitse karakter van de krant was ook de bisschoppen niet ontgaan. Eerst in juli 1944 namen ze echter openlijk stelling in een herderlijke brief, die in alle kerken werd voorgelezen. De Limburger Koerier – evenals de beide andere door Neerlandia uitgegeven dagbladen – werden niet langer meer als katholiek beschouwd.¹² Alle leidinggevende functionarissen en redacteuren dienden meteen ontslag te nemen. De persautoriteiten weigerden echter de ontslaaanvragen te honoreren.

Centraal in het beleid van de Neerlandia-leiding gedurende de bezetting stond de voortzetting van de bladen en het behoud van het katholieke karakter, welk laatste doel – gezien de uitspraak van de bis-

¹¹ Oplagecijfers Neerlandia-bladen, in: Archief Commissie voor de Perszuivering, doos 34-II map 00. Dit archief bevindt zich in het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam.

¹² S. Stokman OFM, *Het verzet van de Nederlandsche Bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tirannie*, Utrecht 1945, p. 290-292.

schoppen – niet werd bereikt. Wel slaagde de leiding er in de gehele onderneming heelhuids door de oorlog te slepen. Daartoe waren concessies gedaan, waaronder het handhaven van Van den Broeck. Uit vrees voor represailles van de bezetter had men Van den Broeck gehandhaafd. Het steeds verder afglijden van de Limburger Koerier trachtte de leiding te compenseren door haar bladen in Breda en Utrecht zo veel mogelijk te vrijwaren van nationaal-socialistische invloeden.¹³ Dit lukte tot op zekere hoogte; deze bladen waren echter niet geheel ‘smetteloos’ van inhoud.

Over Van den Broeck's motieven voor zijn houding dient gezegd, dat hij zichzelf niet als nationaal-socialist beschouwde. Hij is nooit lid geweest van de N.S.B. Met de Duitse overheersing van Europa was voor hem de tijd aangebroken om oude idealen die hij koesterde, zoals een autoritair staatsgezag en het anti-bolsjewisme, te propageren, daar deze frappant aansloten bij het nationaal-socialisme. De Duitsers op hun beurt maakten dankbaar gebruik van Van den Broeck's steun.

Weg met de Limburger Koerier

In februari 1942 legden enkele medewerkers van Neerlandia hun functie neer, omdat ze zich niet meer konden verenigen met de inhoud van de bladen. Ze begonnen onmiddellijk plannen te maken om na de oorlog een dagblad van formaat te gaan verzorgen. Voor hen was het duidelijk dat er in Limburg na de bevrijding geen plaats meer zou zijn voor de Limburger Koerier.¹⁴

In juni 1942 belastte generaal-majoor b.d. J. Jans, gewestelijk commandant van de Ordedienst (O.D.), twee van bovengenoemde voormalige Neerlandia-medewerkers, H. Jussen en S. Kleijn, samen met F. Tuinstra, leraar te Maastricht, met de voorbereiding van de persreorganisatie in Limburg voor het uur ‘U’, het moment van de bevrijding. Vastgesteld werd dat in Limburg meteen na de bevrijding verschillende regionale dagbladen zouden verschijnen onder de titel Mededeelingenbladen van den Ordedienst. Deze zouden worden gedrukt op de persen van de Limburger Koerier, het Limburgsch Dagblad te Heerlen, de Nieuwe Koerier te Roermond en de Nieuwe Venlosche Courant. Elk blad zou onder redactioneel toezicht komen te staan van een districts-perscommandant, terwijl Tuinstra zou gaan optreden als hoofdredac-

¹³ C. J. van der Pol, *‘Neerlandia’. Relas over drie kranten*, Amsterdam 1946, p. 7-11.

¹⁴ Het waren S. Kleijn, hoofdredacteur van Neerlandia's Geïllustreerde Pers, W. Goldschmitz, waarnemend hoofdredacteur van de Limburger Koerier, P. Bultjes, redacteur en H. Jussen, chef buitendienst Midden- en Noord-Limburg.

teur van de gezamenlijke Limburgse bladen. Deze regeling zou van kracht blijven zolang de staat van beleg gold en eenheid in berichtgeving noodzakelijk was. In een later stadium zou de regering moeten bepalen wanneer en door wie de oude Limburgse bladen zouden worden voortgezet.¹⁵

Naast de O.D. hield ook het illegale blad *De Patriot*, dat in Maastricht verscheen tussen maart en oktober 1944, zich intensief bezig met de problemen van de na-oorlogse pers in Limburg. Het blad, waarvan F. Brunklaus, voormalig medewerker van de *Limburger Koerier*, en L. Roumen, aalmoezenier van Sociale Werken te Maastricht, de belangrijkste medewerkers waren, stond bijna geheel in het teken van aanvallen op het Neerlandia-concern, spottend aangeduid als 'Germaniapers'. Over de toekomst was *De Patriot* heel duidelijk:

'Laat het U vandaag kort en krachtig gezegd zijn: Na den oorlog geen Neerlandia-pers meer in ons gewest.

Na den oorlog geen Limburger Koerier meer in onze steden en dorpen.'¹⁶

Een derde groep voerde eveneens in het laatste oorlogsjaar maandelijks besprekingen over de toekomst van de pers in Limburg. Deze gesprekken vonden plaats ten huize van L. Moonen, de secretaris van het bisdom Roermond. Tot de deelnemers behoorden de reeds genoemde L. Roumen, K. Roncken, hoofdaalmoezenier te Heerlen, Mr Dr L. Regout, directeur van de Porseleinfabriek Mosa te Maastricht, Mr L. Schreinemacher, later wethouder van Sociale Zaken te Maastricht en J. Ensink, voorzitter van de Katholieke Arbeidersbeweging te Maastricht. Tijdens deze bijeenkomsten werd het initiatief genomen tot het uitgeven – direct na de bevrijding – van een nieuw blad, genaamd *Veritas*. Deze krant diende in de eerste plaats Limburgs én een uitgesproken katholiek dagblad te zijn. De naam was ontleend aan het vanaf 1932 door Neerlandia, op wens van de katholieke geestelijkheid van Maastricht, uitgegeven apologetisch veertiendaags periodiek *Veritas*. Aalmoezenier Roumen had gefungeerd als hoofdredacteur tot het blad in 1941 door de Duitsers was verboden.¹⁷

Op donderdag 14 september 1944, vrijwel meteen nadat de eerste

¹⁵ H. Jussen, *De maat is vol... Het moeras van de Nederlandse perszuivering*, z.p. 1946, p. 3.

¹⁶ *De Patriot*. Artikelen verschenen in het *Illegale Blad 'De Patriot' te Maastricht tijdens de Nazi-Duitse bezetting*, Maastricht 1944, p. 12.

¹⁷ *Dagblad Veritas*, 25 september 1944.

Amerikaanse troepen de buitenwijken van Maastricht hadden bereikt, begon V. Willems, directeur van de Limburger Koerier, in opdracht van de centrale directie van Neerlandia met de sanering van de redactie van de Limburger Koerier. Per bulletin, dat Willems voor het raam van het gebouw van de Limburger Koerier hing en tevens in de stad verspreidde, maakte Neerlandia het ontslag bekend van Van den Broeck en de redacteur J. Jacobs. Jac. P. van Term, die tot 1934 hoofdredacteur van de Limburger Koerier was geweest, zou tijdelijk optreden als waarnemend hoofdredacteur. De Limburger Koerier zou weer onmiddellijk in de 'zuiver nationalen en katholieken geest van weleer verschijnen', aldus het bulletin.¹⁸

Dit plannetje van Neerlandia, waarvoor De Patriot al herhaaldelijk had gewaarschuwd, werd echter verijdeld. W. Goldschmitz, de districts-perscommandant van de O.D., kwam Willems al snel medelen, dat op grond van het door de Nederlandse regering in Londen afgekondigde Tijdelijk Persbesluit 1944 de Limburger Koerier niet langer mocht verschijnen. De drukkerij werd in beslag genomen en op de persen moest — met medewerking van het Neerlandia-personeel — het blad Mededelingen van den Nederlandschen Orde Dienst worden gedrukt. Kapitein P. Sijmons van de O.D. bevestigde deze maatregel.¹⁹ Van 15 tot 23 september 1944 verscheen het mededelingenblad dagelijks. De eerste dagen was de oplage klein, omdat door gebrek aan electriciteit de persen niet op volle toeren konden draaien. W. Goldschmitz was hoofdredacteur.

Op 22 september kwam de vertegenwoordiger van het Militair Gezag (M.G.), dat de zaken in bevrijd gebied voor de Londense regering voorlopig moest waarnemen, vanuit Brussel in Maastricht aan. Hiermee was de taak van de O.D.-persdienst, die het vacuüm tussen het vertrek van de bezetter en de komst van de regeringsvertegenwoordigers moest opvullen, beëindigd. Als gevolg daarvan mocht het mededelingenblad niet meer verschijnen. Het M.G. achtte het echter noodzakelijk dat er in Maastricht een dagblad verscheen en vond het goed dat Tuinstra, Goldschmitz en hun naaste medewerkers zich met deze taak belastten. Het probleem was echter dat er, volgens het Tijdelijk Persbesluit 1944, geen nieuw blad mocht worden opgericht. De oplossing kwam van aalmoezenier Roumen, die voorstelde om het blaadje Veritas te doen

¹⁸ Jac. P. van Term, *Klachten over kranten. Een kijkje achter de schermen*, Maastricht 1946, p. 3.

¹⁹ Rapport 'Optreden Nederlandse Ordedienst', p. 1, in: Archief Wijffels, inv.no. 152.

uitgroeien tot een dagblad.²⁰ Majoor H. Vullings, Militair Commissaris voor Limburg, ging accoord met dit voorstel en vaardigde een bevel uit, dat inhield:

‘dat de inbeslaggenomen eigendommen en bezittingen, toebehoorende aan de Uitgevers-Maatschappij ‘Neerlandia’, welke zich bevinden in de provincie Limburg, ter beschikking worden gesteld tot nader te bepalen datum aan de Directie van het blad ‘Veritas’.

dat het personeel van de N.V. Uitgevers-Maatschappij ‘Neerlandia’ zoowel technisch, redactioneel, administratief alsmede den buitendienst, voor zoover dit personeel door de Directie van ‘Veritas’ wenscht te worden overgenomen, voorloopig ter beschikking dient te staan van het blad ‘Veritas’ voornoemd . . .’²¹

Nadrukkelijk werd hieraan toegevoegd, dat deze maatregelen slechts een tijdelijk karakter droegen.

Het eerste nummer van het dagblad Veritas verscheen op 25 september 1944.²² Op 27 september vond de eerste bestuursvergadering van Veritas plaats. Volgens de statuten was de doelstelling van het blad het verdedigen en verspreiden van katholieke beginselen op alle gebieden ‘en meer in het bijzonder de bevordering eener principieel juiste voorlichting in Nederlandschen zin van de Limburgsche bevolking’.²³

De eerste moeilijkheden

Veritas zag zich al snel voor problemen gesteld. Zo beweerde het Limburgsch Dagblad eind september 1944 in verschillende hoofdartikelen, dat de Mededeelingen van den Nederlandschen Orde Dienst en Veritas

²⁰ Rapport ‘Optreden Militair Gezag’, p. 1, in: Archief Wijffels, inv.no. 153.

²¹ Bevel Militair Commissaris in Limburg, 29 september 1944, in: Archief Wijffels, inv.no. 152.

²² Notulen bestuursvergadering Veritas, 27 september 1944, in: Archief Wijffels, inv.no. 190. De redactie werd gevormd door een groot aantal ex-Neerlandia medewerkers. F. Tuinstra en W. Goldschmitz waren respectievelijk hoofdredacteur en waarnemend hoofdredacteur. M. Berden, F. Brunklaus, M. Duyzings, S. Kleijn, R. Renckens, J. van Term jr., J. Jonkers, P. Bultjes en J. Wintraecken waren redactieleden. H. Jussen was waarnemend directeur.

²³ Voorzitter van het bestuur van Veritas was Mr Dr L. Regout, gedelegeerd bestuurder was L. Roumen, terwijl G. J. Kuiper, directeur van de Middenstandsbank te Maastricht, optrad als financieel-economisch adviseur. Andere bestuursleden waren J. Ensinck, Drs L. A. H. van Eyseren, directeur van de N.V. Maastrichtsche Spijkerfabriek, L. Franssen, directeur van de Fa. Gebr. Franssen en M. Schreinemacher. Allen waren vooraanstaande katholieken.

slechts een verkapte voortzetting waren van de Limburger Koerier.²⁴ Deze beschuldiging, die veel deining teweeg bracht bij het publiek, was niet geheel en al onbegrijpelijk, omdat Veritas gebruik maakte van de outillage, het personeel, het verspreidingssysteem en de bezorgers van de voormalige Limburger Koerier.

Veritas haastte zich deze aantijgingen te weerspreken met de steun van de dekens van Maastricht en van Wijk, I. Ingendael en D. Schoenmaeckers, die in een ingezonden brief in Veritas verklaarden dat er geen sprake was van enigerlei verbondenheid met Neerlandia.²⁵ Dat de beschuldigingen inderdaad niet juist waren, zou in de loop van de tijd herhaaldelijk blijken: in Veritas werden namelijk met de regelmaat van de klok aanvallen gelanceerd op Neerlandia en in het bijzonder op de Limburger Koerier.²⁶ Na overleg met Veritas erkende het Limburgsch Dagblad het bij het verkeerde eind te hebben en staakte zijn actie.²⁷ De onderlinge verstandhouding tussen de twee bladen werd hierna aanzienlijk beter.

Ook van de zijde van Neerlandia kwamen al snel felle protesten tegen de beslissing van het M.G. Veritas als dagblad te laten verschijnen, temeer daar al snel duidelijk werd dat dit periodiek als dagblad hoe dan ook zou worden voortgezet, ook als Neerlandia nog toestemming zou krijgen de Limburger Koerier of een ander dagblad in Limburg uit te geven. Op 23 september 1944 wees Willems in een gesprek met vertegenwoordigers van het M.G. op het feit dat Veritas, gezien de in 1932 gesloten overeenkomst met de Maastrichtse geestelijkheid, nog steeds eigendom was van Neerlandia. Alleen Neerlandia zou zijns inziens kunnen beslissen over het al dan niet verschijnen van Veritas als dagblad, terwijl hij het bezwaarlijk achtte dat het Neerlandia-personeel moest meewerken aan de uitgave van Veritas. Volgens Willems was het Veritas er enkel om te doen een eventueel door Neerlandia uit te geven dagblad onmogelijk te maken. Tenslotte toonde hij zich onthutst over het feit dat de geestelijkheid, met name de dekens van Maastricht en van Wijk, zich openlijk achter Veritas had geschaard. Majoor Schurmann, de secondant van majoor Vullingsh, wees er echter op dat het onmogelijk was om de Limburger Koerier of een blad onder een andere

²⁴ *Limburgsch Dagblad*, 22, 26 en 27 september 1944. Eén kop luidde: 'De Limburger Koerier verschijnt niet meer, maar de Neerlandia-pers herleeft!'

²⁵ *Dagblad Veritas*, 27 september 1944.

²⁶ Zie bijvoorbeeld: *Dagblad Veritas*, 28 september 1944: 'Na vier jaar nazi-dienst'.

²⁷ Rapport 'Optreden van aalmoezenier Roumen', p. 1-2, in: Archief Wijffels, inv.no. 156.

naam door Neerlandia te laten uitgeven. Over de interne aangelegenheden van Veritas liet hij zich niet uit. Ingrijpen door het M.G. was alleen mogelijk, aldus Schurmann, wanneer de veiligheid of het nationaal belang in gevaar dreigde te komen. Omdat het M.G. had beslist dat het gehele Neerlandia-apparaat voorlopig ter beschikking werd gesteld van Veritas, achtte hij het de beste oplossing, dat beide partijen in onderling overleg hun problemen zouden oplossen.²⁸

Tijdens de daarop volgende onderhandelingen – met een uiterst fel karakter – verklaarde Willems zich uiteindelijk bereid toe te stemmen in de verschijning van Veritas als niet door het Neerlandia-concern uitgegeven dagblad. Als voorwaarde stelde hij dat dit geen afbreuk zou doen aan het eigendomsrecht van Neerlandia voor de toekomst. Bovendien zegde hij de technische medewerking toe van Neerlandia, nadat hem van Veritas-zijde nadrukkelijk was verzekerd dat de belangen van Neerlandia niet zouden worden geschaad.²⁹

Tijdens de eerste bestuursvergadering van Veritas, op 27 september, werd besloten dat Veritas een vertegenwoordigend blad voor heel Limburg en tevens streekblad voor Maastricht moest zijn. De naam Veritas zou echter slechts worden gevoerd zolang de overgangstijd duurde. Het drukken van Veritas werd beschouwd als een drukorder aan Neerlandia. Het personeel van de drukkerij bleef dan ook in dienst van Neerlandia. Willems zou namens Neerlandia de technische en administratieve zaken regelen met Veritas. Met betrekking tot de financiële verplichtingen aan Neerlandia zou later, in overleg met de overheid, een definitieve regeling moeten worden getroffen.³⁰

Al snel bleek dat Veritas zich niet hield aan de met Willems gemaakte afspraak en toch negatieve artikelen over Neerlandia opnam. Protesten hiertegen van Willems bij het M.G. en bij Veritas leverden geen resultaat op. Alleen H. Jussen, de waarnemend directeur van Veritas, bleek begrip te hebben voor de moeilijke positie van Neerlandia. Hij legde op 7 oktober 1944 zijn functie neer, omdat hij niet langer wilde meewerken aan de – volgens hem – scheve verhouding tussen beide partijen. Het bestuur aanvaardde Jussen's ontslag en benoemde S. Kleijn, die al lid van de redactie was, tot directeur.³¹ Jussen zou zich in de komende jaren

²⁸ Rapport 'Het ontstaan van Veritas. Verhouding Veritas tot Neerlandia', p. 1-2 en Rapport 'Optreden van Jussen', p. 1, in: Archief Wijffels, inv.no. 154 en 160.

²⁹ Rapport 'Het ontstaan van Veritas. Verhouding Veritas tot Neerlandia', p. 1-2, in: Archief Wijffels, inv.no. 154. .

³⁰ Notulen bestuursvergadering Veritas, 27 september 1944, in: Archief Wijffels, inv.no. 190.

³¹ Notulen bestuursvergadering Veritas, 9 oktober 1944, in: Archief Wijffels, inv.no.

opwerpen als een fanatiek pleitbezorger voor de Neerlandia-belangen.

Het waren niet alleen de openlijke aanvallen in het blad die kwaad bloed zetten bij Neerlandia. Ook het gebruik door Veritas van de administratie van de Limburger Koerier en het stelselmatig ronselen van Neerlandia-personeel leidde tot felle reacties. Voor Willems was het duidelijk dat Veritas, onder sanctie van het M.G. en met steun van de geestelijkheid, misbruik maakte van de noodtoestand om het blad alom bekendheid te geven, daarbij de belangen van Neerlandia volkomen negerend. Anderen noemden deze handelwijze van Veritas 'weinig elegant' of zelfs 'roof op klaarlichten dag', aldus Willems.³² Mr E. van de Weijer, president-commissaris van Neerlandia en in de bevrijdingsperiode als kapitein verbonden aan het M.G., wees het hoofd van de Sectie I, Subsectie Perszuivering en Papiertoewijzing van het M.G., kapitein J. Sikkema, op de, volgens hem, onredelijke wijze waarop Neerlandia in Maastricht werd behandeld.³³ Om zich persoonlijk op de hoogte te stellen van de situatie bezocht Sikkema op 10 november Maastricht. Hij kwam tot de conclusie dat er inderdaad misstanden waren gegroeid. In een gesprek met directeur Kleijn wees hij er op dat Veritas geen gebruik had mogen maken van het abonneebestand van de Limburger Koerier en van het personeel en het agentencorps van Neerlandia. Veritas had, aldus Sikkema, zelfstandig een administratie moeten opbouwen en de exploitatie en bezorging moeten organiseren. Ook verwierp hij het aannemen door Veritas van redacteurs die bij de Limburger Koerier hadden gewerkt, omdat het helemaal niet zeker was dat deze personen na een beoordeling door de zuiveringsinstanties nog journalistiek werkzaam zouden mogen zijn. Kleijn was echter niet bepaald onder de indruk van Sikkema's bezwaren en wees er op dat Veritas geheel op de steun van de geestelijkheid kon rekenen.³⁴ Sikkema stelde zich ook in verbinding met Willems, maar kon hem geen

190. Veritas verspreidde bijvoorbeeld in Maastricht op grote schaal een pamflet onder de titel 'Weg met den Limburger Koerier'.

³² Rapport 'Het overnemen van Neerlandia-personeel door Veritas', p. 1-2, in: Archief Wijffels, inv.no. 162.

³³ De Nederlandse regering te Londen had in september 1944 het Tijdelijk Persbesluit uitgevaardigd. Bladen die ná 1 januari 1943 waren doorverschenen, mochten na de bevrijding niet meer uitkomen. Te zijner tijd zou een perszuiveringscommissie de bladen en hun medewerkers moeten beoordelen. Pas in september 1945 werd de Commissie voor de Perszuivering geïnstalleerd, bestaande uit juristen, journalisten, dagbladdirecteuren en verzetsmensen.

³⁴ Rapport 'Optreden Militair Gezag', p. 2-3 en Rapport 'Optreden van Kleijn', p. 2, in: Archief Wijffels, inv.no. 153 en 157.

toezeggingen doen omtrent een wijziging van de omstandigheden. Aan de ontstane situatie kon hij niets veranderen; het bedrijf van Neerlandia was nu eenmaal in beslag genomen en het was noodzakelijk dat er – om een vacuüm in de nieuwsvoorziening te voorkomen – een dagblad verscheen. Daarvoor moest het apparaat van Neerlandia beschikbaar worden gesteld. Wel wees Sikkema er op dat, wanneer Neerlandia in Limburg weer in haar rechten zou worden hersteld, ongetwijfeld de mogelijkheid zou ontstaan om gerechtelijk op te treden tegen Veritas. In ieder geval was Veritas volledige vergoeding verschuldigd voor de loondruk en voor het gebruik van het personeel en de faciliteiten van Neerlandia.³⁵ Aan de feitelijke situatie in Maastricht veranderde dus vooralsnog niets.

Korte tijd later begon ook Jussen, die – na een paar weken te hebben gewerkt bij Radio Luxemburg – per 1 december 1944 in dienst kwam van het M.G. bij de Subsectie Perszuivering en Papiertoewijzing, zich intensief in te zetten voor de zaak van Neerlandia. Hij liet geen enkele mogelijkheid voorbij gaan om anderen, met name zijn chef Sikkema, te wijzen op de volgens hem schandalige wijze waarop Veritas Neerlandia behandelde.³⁶ Een gevolg van zijn activiteiten was dat in kringen van het M.G. steeds meer begrip ontstond voor de moeilijkheden waarmee Neerlandia te kampen had.

Problemen met betrekking tot oplage, omvang en verspreidingsgebied

Ondanks alle moeilijkheden steeg het aantal abonnementen van Veritas in de eerste maanden aanzienlijk: van ongeveer 30.000 in september 1944 tot bijna 89.000 in februari 1945, dezelfde oplage als waarin de Limburger Koerier in september 1944 verscheen. Door de papiernood zag het M.G. zich al snel genoodzaakt in samenwerking met de Nederlandse Dagbladpers, de vereniging van dagbladdirecties, tot het opleggen van beperkingen met betrekking tot omvang en oplage van de kranten.

Veritas, dat in februari 1945 een stichting was geworden,³⁷ deed verwoede pogingen om te voorkomen dat er voor haar een negatieve regeling uit de bus zou komen. Het mocht echter niet baten. Hoewel het blad Veritas – overigens werd deze naam met ingang van 15 maart 1945 veranderd in *Gazet van Limburg* – méér abonnees telde dan de andere Limburgse dagbladen samen, kwam het M.G. medio maart met een

³⁵ Rapport 'Optreden Militair Gezag', p. 3, in: Archief Wijffels, inv.no. 153.

³⁶ H. Jussen, a.w., p. 4.

³⁷ Stichtingsacte Veritas, 17 februari 1945, in: Archief Veritas, inv.no. 452.

ingrijpende maatregel. Limburg werd daardoor in drie rayons verdeeld, waarbij aan de Maas- en Roerbode Midden- en Noord-Limburg werd toegewezen, aan het Limburgsch Dagblad de Mijnstreek en aan de Gazet van Limburg Maastricht en omgeving. Bovendien mocht de Gazet van Limburg niet meer dan 40.000 abonnees hebben.³⁸

Het bestuur van de Stichting Veritas verzette zich uit alle macht tegen deze beslissing en beriep zich hierbij op artikel 7 van de Grondwet betreffende de vrijheid van drukpers: de lezers behoren zelf te kiezen welk dagblad ze willen lezen! Bovendien hield het bestuur vast aan zijn doelstelling dat zijn blad een uitgave voor heel Limburg moest zijn. Het M.G. was echter niet meer op andere gedachten te brengen en gaf opdracht per 15 mei de oplage van de Gazet te beperken tot 40.000. Ook mocht het blad na die datum geen abonnees meer hebben buiten het rayon Maastricht en omgeving.³⁹

Deze maatregel was niet alleen voor de Stichting Veritas, maar ook voor Neerlandia erg moeilijk te verkroppen. Doordat de Gazet van Limburg nu was gedegradeerd tot een streekblad en de andere bladen zich nu onbelemmerd meester konden maken van de rest van Limburg, voorzag Willems ernstige problemen voor de toekomst. Als Neerlandia in Limburg weer zelf een dagblad zou mogen uitgeven, zou het zich namelijk enorme offers moeten getroosten om het verloren lezersbestand te heroveren. Daarom drong hij er, echter zonder succes, bij het M.G. op aan om te bepalen dat bij een eventuele terugkeer van Neerlandia het Limburgsch Dagblad en de Maas- en Roerbode een oplagevermindering zou worden opgelegd, gebaseerd op de positie van deze bladen van vóór de oorlog.⁴⁰

Onderhandelingen

De controverse tussen Neerlandia en de Stichting Veritas was midden 1945 enorm groot. Beide partijen hadden nog steeds geen sluitende overeenkomst getroffen over het door Veritas te betalen bedrag voor de drukkosten. Bovendien kan niet gezegd worden dat Neerlandia de loondruk erg secuur uitvoerde. Om uit de impasse te geraken, deed Neerlandia al in juli 1945 een toenaderingspoging, omdat het concern verwachtte na een snelle zuivering weer zelf een dagblad in Limburg te mogen uitgeven. Aangezien Veritas hier niet op reageerde, riep Neer-

³⁸ Notulen bestuursvergadering Veritas, 17 maart 1945, in: Archief Wijffels, inv.no. 190.

³⁹ A.v.

⁴⁰ Rapport 'Optreden Militair Gezag', p. 3, in: Archief Wijffels, inv.no. 153.

landia de bemiddeling in van de vicaris-generaal van het bisdom Roermond, Prof. Dr F. J. Féron, die zich bereid verklaarde te proberen de partijen bij elkaar te brengen. Nadat Féron Veritas had verzekerd dat het op de steun van de bisschop kon blijven rekenen, stemde het bestuur er mee in een delegatie van Neerlandia te ontmoeten.⁴¹

Tijdens de bespreking op 9 oktober 1945 bleken de meningen te ver uit elkaar te liggen. Neerlandia was bereid concessies te doen om de geestelijke belangen veilig te stellen, maar verweet Veritas misbruik te hebben gemaakt van de situatie na de bevrijding. Veritas verzette zich tegen elke poging van Neerlandia om zijn plaats te heroveren, daar bij dit concern steeds commerciële doeleinden voorop stonden, terwijl het zelf daarentegen veel meer waarde hechtte aan ideële motieven. Daar de delegatie van Veritas geen beslissingsbevoegdheid had gekregen, konden er geen knopen worden doorgehakt. In de bestuursvergadering van Veritas op 19 oktober werd afgezien van verder onderhandelen; Veritas zou nu en in de toekomst de Gazet van Limburg blijven uitgeven.⁴² Hiermee waren de eerste toenaderingspogingen mislukt.

De verhouding tussen beide partijen werd er niet beter op, toen bleek dat Jac. P. van Term, de vroegere hoofdredacteur van de Limburger Koerier, en H. Jussen ingeschakeld werden bij de uitvoering van de perszuivering in Limburg. Meteen nadat dit bekend was geworden, wees Veritas Dr C. Beekenkamp – hoofd afdeling Perszuivering en Papiertoewijzing van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, dat de zaken op dit terrein van het M.G. had overgenomen – er op dat deze personen ongeschikt waren voor die taak. Ze waren huns inziens in het verleden te vaak opgetreden als belangenbehartigers van Neerlandia. Ook Beekenkamp onderkende deze bezwaren daar ‘... iemand die in de keuken werkt, weleens de gelegenheid heeft in een verkeerd potje te kijken’.⁴³ Daarom adviseerde hij de Minister Jussen te verzoeken zelf ontslag aan te bieden. Minister Beel ontbood Jussen naar Den Haag; deze weigerde echter zelf ontslag te nemen. Hierop werd Jussen met ingang van 31 december 1945 eervol ontslagen.⁴⁴ Van Term wist zich nog enkele maanden te handhaven.

Zowel in de Gazet van Limburg als daarbuiten bleef Veritas nadruk-

⁴¹ Notulen bestuursvergadering Veritas, 19 oktober 1945, in: Archief Veritas, inv.no. 5.

⁴² A.v. en Rapport ‘Ons contact met Veritas’, p. 1, in: Archief Wijffels, inv.no. 191.

⁴³ Notulen bestuursvergadering Veritas, 11 december 1945, in: Archief Veritas, inv.no. 6.

⁴⁴ H. Jussen, a.w., p. 8.

kelijk wijzen op het foute karakter van Neerlandia. Zij kreeg daarbij de steun van de Diocesane Commissie van Samenwerkende Standsorganisaties in het bisdom Roermond en van de Katholieke Centrale Maastricht, twee uiterst invloedrijke lichamen in Limburg. In brieven aan de persinstanties wezen zij er op dat Neerlandia zich vrijwel uitsluitend had laten leiden door commerciële overwegingen, in hun optiek mede de oorzaak van het verderfelijke karakter van de Limburger Koerier tijdens de bezetting. Ze verzochten de persinstanties alles in het werk te stellen om te voorkomen dat Neerlandia in Limburg ooit nog een dagblad zou kunnen uitgeven. Hierbij dient aangetekend dat de voorzitter van de Katholieke Centrale Maastricht, J. Ensink, tevens bestuurslid was van de Stichting Veritas. Ook een aantal vooraanstaande Limburgse katholieken drong bij de autoriteiten aan op passende maatregelen tegen Neerlandia.⁴⁵

Neerlandia zag de houding van Veritas als een duidelijke poging het concern zwart te maken en een vooringenomen stemming te kweken voor de komende behandeling van de zaak Neerlandia door de perszuiveringscommissie. Het concern ging in de tegenaanval. Jac. P. van Term en H. Jussen gaven enkele brochures uit met de voor zich sprekende titels: *Klachten over kranten. Een kijkje achter de schermen* en *De maat is vol. . . Het moeras van de Nederlandsche perszuivering*. Hierin trachtten zij alle aantijgingen aan het adres van Neerlandia te weerleggen en vielen zij het beleid van de Stichting Veritas aan. Deze brochures deden veel stof opwaaien en kwamen in handen van Mr J. Loeff, de voorzitter van de perszuiveringscommissie. Loeff was er niet over te spreken en achtte handhaving van Van Term als medewerker bij de perszuivering niet langer aanvaardbaar, waarop Van Term ontslag kreeg.⁴⁶

Toch een overeenkomst?

Door de beschuldigingen over en weer ontstond een uiterst geladen verhouding. Het bisdom Roermond wenste dat hierin verandering kwam en nodigde beide partijen aan de onderhandelingstafel. Neerlandia reageerde meteen positief; Veritas offerde bezwaren. Het be-

⁴⁵ Zie bijvoorbeeld brief Katholieke Centrale Maastricht aan Persraad, 31 maart 1946 en brief Diocesane Commissie aan Persraad, 15 maart 1946, in: Archief Veritas, inv.no. 12. De Diocesane Commissie van Samenwerkende Standsorganisaties in het bisdom Roermond vertegenwoordigde ruim 60.000 katholieke georganiseerden!

⁴⁶ Rapport 'De Tribunaal-affaire en de Perszuiveringscommissies', p. 8, in: Archief Wijffels, inv.no. 171.

stuur voelde namelijk meer voor het aanknopen van besprekingen met de Limburgia-Pers – een samenwerkingsverband tussen de Maas- en Roerbode, het Limburgsch Dagblad en de Venlosche Courant – over redactionele en commerciële samenwerking. Samen met de Limburgia-Pers zou Veritas sterk genoeg zijn om Neerlandia weerstand te kunnen bieden, zelfs als dat concern weer een eigen dagblad zou gaan uitgeven.⁴⁷ Hoewel de meeste bestuursleden achter dit plan stonden, stemde men toch in met de wens van het bisdom om met Neerlandia rond de tafel te gaan zitten. De stem van de geestelijkheid woog kennelijk zwaar voor Veritas.

Op 4 juli 1946 vond een eerste gesprek plaats tussen delegaties van beide partijen. De delegatie van Veritas had wederom geen beslissingsbevoegdheid, maar na overleg met Prof. Féron kwam er toch een concept-overeenkomst tot stand.⁴⁸

De kern hiervan was dat de uitgave van de Gazet van Limburg zou worden stopgezet wanneer Neerlandia weer een eigen dagblad zou gaan uitgeven in Limburg. In ruil zou de Stichting Veritas een belangrijke stem krijgen in de benoeming van de hoofdredactie, redactie en directie van het door Neerlandia uit te geven blad. Beide partijen waren het er over eens dat twee bladen in Maastricht niet levensvatbaar waren. Neerlandia was ook bereid tot aanzienlijke financiële concessies: het zonder verdere verrekening overnemen van de activa, passiva en lopende verplichtingen van Veritas én het aanbieden van tenminste tien procent van het aandelenkapitaal aan Veritas.⁴⁹ Neerlandia was kennelijk bereid veel op te offeren in ruil voor een eigen dagblad. Waarschijnlijk toonde het die grote toegeeflijkheid ook met het oog op de naderende zuivering: een verklaring in Den Haag dat in Maastricht alles was geregeld, zou alleen maar in het voordeel van Neerlandia kunnen werken.

De partijen besloten een gezamenlijke commissie in te stellen die de voorlopige overeenkomst moest gaan uitwerken. Het college van commissarissen van Neerlandia liet al binnen enkele dagen weten accoord te gaan met de concept-overeenkomst.⁵⁰ Veritas was terughoudender. Weliswaar namen enkele bestuursleden zitting in de overlegcommissie, maar de onderhandelingen met de Limburgia-Pers werden voortgezet.

⁴⁷ Rapport 'Ons contact met Veritas', p. 1, in: Archief Wijffels, inv.no. 191.

⁴⁸ A.v.

⁴⁹ Grondslag van samenwerking tussen Veritas en Neerlandia, in: Archief Veritas, inv.no. 12.

⁵⁰ Rapport 'Ons contact met Veritas', p. 1, in: Archief Wijffels, inv.no. 191.

Veritas werd hierin gesteund door Beekenkamp, die adviseerde tot verder onderhandelen – om tijd te winnen – zonder iets prijs te geven, aangezien hij groot wantrouwen koesterde jegens de bereidwilligheid van Neerlandia. ‘Ik zou mij, wanneer dergelijke heeren dit accepteerden, afvragen: wat zou daar nu weer achter zitten’,⁵¹ aldus Beekenkamp.

Diens advies was niet aan dovemansoren gegeven. Veritas deed alles om een definitieve regeling met Neerlandia uit te stellen en tekende al direct bezwaar aan toen Neerlandia Van de Poel en Jussen voorstelde als zijn vertegenwoordigers in de overlegcommissie.⁵² De aversie tegen Jussen is begrijpelijk, omdat deze was overgelopen van het Veritas-kamp naar Neerlandia. Van de Poel – ex-hoofdredacteur van het door Neerlandia uitgegeven dagblad in Breda – was vanwege zijn houding tegenover de Duitsers in het eerste bezettingsjaar niet geheel gevrijwaard van kritiek. Weliswaar had hij lange tijd in het concentratiekamp Neuengamme doorgebracht en was hij daar ‘bekeerd’ vandaan gekomen, doch zijn zaak moest nog door de zuiveringscommissie worden gewogen.⁵³ Neerlandia zag al snel in dat de keuze van deze personen niet zo heel gelukkig was. De zaak kreeg echter een andere wending, toen Jussen zich in een vertrouwelijk gesprek met J. Lücker, een medewerker van de Gazet van Limburg, zeer negatief uitliet over de Gazet en het daaraan verbonden personeel. Bovendien gaf Jussen te kennen dat, indien de Gazet met de Limburgia-Pers zou samengaan, Neerlandia met een nieuw provinciaal dagblad – uit te geven door een officieel van Neerlandia losstaande stichting – een geduchte concurrent zou worden. Dit was tegen het zere been van Veritas, dat daarop de eisen voor samenwerking met Neerlandia flink opschroefde, zoals volledige zeggenschap inzake benoeming en ontslag en tevens carte blanche voor aansluiting bij het Limburgia-blok.⁵⁴

Medio oktober 1946 liepen de onderhandelingen definitief vast. Veritas stelde geen vertrouwen meer in de leiding van Neerlandia, met name in de personen Herold en De Vink. Voor Prof. Féron was het nu ook wel duidelijk dat er geen eenstemmigheid in het verschieft lag tussen deze

⁵¹ Notulen bestuursvergadering Veritas, 6 augustus 1946, in: Archief Veritas, inv.no. 12.

⁵² A.v.

⁵³ De Jong, a.w., p. 624 en p. 646-647. Over zijn verblijf in Neuengamme schreef Van de Poel: *Neuengamme. Getuigenis over het ongemaskerde nationaal-socialisme van een Duitsch concentratiekamp*, Heerlen 1945.

⁵⁴ Verslag gesprek Féron en Krekelberg, 3 oktober 1946, in: Archief Veritas, inv.no. 11.

twee onwrikbare standpunten. Hij liet weten dat het bisdom zich terugtrok als bemiddelaar en enkel nog als belangstellend toeschouwer de verdere ontwikkelingen wilde gadeslaan.⁵⁵ Terwijl Veritas ondertussen de onderhandelingen met de Limburgia-Pers voortzette, kwam Neerlandia met het reeds door Jussen geopperde plan. Een vertrouwensman van Neerlandia, Ir C. Nicolas uit Heerlen, deed voorkomen alsof het plan aan zijn eigen brein was ontsproten en richtte de Stichting Sint Servaes op. Aan deze stichting zou Neerlandia tijdelijk haar outillage, organisatie en rechten in Limburg overdragen. Met Veritas moest worden onderhandeld over de overdracht van de Gazet van Limburg aan deze stichting. Wanneer Neerlandia weer zelf een dagblad zou mogen uitgeven in Limburg, zou de Stichting Sint Servaes het door haar uitgegeven dagblad stopzetten. Zo trachtte Neerlandia de kloof tot na de perszuivering te overbruggen.⁵⁶

Nicolas zette wel vaart achter de zaak. Hij bood Veritas grote bevoegdheden in de Stichting Sint Servaes in ruil voor de overdracht van de Gazet van Limburg aan deze stichting. Nicolas trachtte voortdurend de schijn weg te nemen dat hij slechts een zetbaas van Neerlandia was, maar slaagde daar niet in. Al tijdens de eerste bijeenkomst met vertegenwoordigers van Veritas bleek dat Nicolas de overeenkomst persé vóór 15 december 1946 rond wilde hebben.⁵⁷ Deze datum was niet puur toevallig, want algemeen werd verwacht dat de zuiveringszaak tegen Neerlandia op 16 december zou beginnen. Een publicatie van een overeenkomst in Maastricht zou de zitting van de perszuiveringscommissie ongetwijfeld kunnen beïnvloeden. Binnen het bestuur van Veritas liepen de meningen over het plan Nicolas nogal uiteen. Om verschillende redenen besloot men toch met Nicolas te gaan onderhandelen: enerzijds was de steun van de bisschop weggefallen, anderzijds verwachtte men grote problemen op financieel gebied bij de uiteindelijke afrekening met Neerlandia. Er moest nu van de situatie gebruik worden gemaakt om er het meeste voordeel uit te slepen. Inmiddels had Veritas al een principe-overeenkomst gesloten met de Limburgia-Pers.⁵⁸

Weliswaar niet vóór het begin van de zuiveringszaak van Neerlandia, maar toch kort nadien, kwam eind december een accoord tot stand.

⁵⁵ Rapport 'Ons contact met Veritas', p. 4-5, in: Archief Wijffels, inv.no. 191.

⁵⁶ A.v.

⁵⁷ Notulen bestuursvergadering Veritas, 26 november 1946, in: Archief Veritas, inv. no. 6.

⁵⁸ A.v.

Belangrijkste punten hiervan waren: er zou geen provinciaal dagblad komen, Sint Servaes zou zich aansluiten bij een te vormen Limburgse Persstichting, Veritas zou twee commissarissen benoemen in Sint Servaes en deze stichting zou alle activa, passiva en lopende verplichtingen van Veritas zonder verdere verrekening overnemen. Gezien de toekomstige overdracht van de uitgave van de Stichting Sint Servaes aan Neerlandia diende ook dit concern zijn goedkeuring te geven. Neerlandia deed dat uiteraard met plezier. Helaas zou er toch weer een kink in de kabel komen. De Persraad, algemeen adviescollege van de regering op persgebied en tevens belast met het verstrekken van verschijningsvergunningen, diende zijn goedkeuring te geven aan een eventuele overdracht van de Gazet aan Sint Servaes. De Persraad zag echter Sint Servaes slechts als een verkapte constructie van Neerlandia. Het verzoek van Sint Servaes om in Maastricht een dagblad te mogen uitgeven, werd opzij gelegd totdat Neerlandia zou zijn gezuiverd.⁵⁹

Teleurgesteld door dit besluit van de Persraad ontbond Nicolas zijn stichting. Er was dus nog niets veranderd: Veritas gaf nog steeds de Gazet uit; Neerlandia trad slechts op als loondrukker. De onderhandelingen van Veritas met de Limburgia-Pers leidden uiteindelijk ook niet tot een bevredigend resultaat, want men kon het niet eens worden over de rayonverdeling. Bovendien was het bestuur van Veritas verdeeld over mogelijke aansluiting bij een Limburgse Persstichting. Enkele leden, onder andere de invloedrijke Ir F. C. M. Wijffels, vonden dat nogmaals getracht moest worden met Neerlandia tot overeenstemming te komen.⁶⁰

Veritas zwicht

De perszuiveringscommissie legde begin 1947 een aantal personen van de Neerlandia-leiding en enkele van haar journalisten straffen op. Ook een aantal commissarissen werd voor enige tijd uitgesloten van leidinggevende functies in het perswezen.⁶¹ Na de zuivering kwam het

⁵⁹ Notulen bestuursvergadering Veritas, 18 december 1946, in: Archief Wijffels, inv.no. 190.

⁶⁰ Ir F. C. M. Wijffels was in december 1944 toegetreden tot het bestuur van Veritas. Van februari tot juni 1945 was hij Minister van Sociale Zaken in het tweede kabinet Gerbrandy; daarna lid van de R.K.S.P.-fractie in de Eerste Kamer en vanaf oktober 1945 voorzitter van de Mijnindustrialeraad.

⁶¹ De uitspraken van de Commissie voor de Perszuivering zijn gepubliceerd in de *Nederlandse Staatscourant*, no. 193, 4 oktober 1950. De beroepsinstantie, de Raad van Beroep voor de Perszuivering, publiceerde zijn uitspraken op 13 oktober 1950 in de *Nederlandse Staatscourant*, no. 200.

concern met een geheel nieuwe raad van commissarissen. Opmerkelijk was dat zich onder hen een bestuurslid van de Stichting Veritas, Ir F. Wijffels, bevond. Deze had als nadrukkelijke voorwaarde voor toetreding tot de raad van commissarissen gesteld, dat Veritas en Neerlandia tot overeenstemming moesten komen. Door zijn bemiddeling werden de onderhandelingen in de tweede helft van 1947 hervat.⁶² Beide partijen waren het er wel over eens dat er in Maastricht onmogelijk twee kranten naast elkaar zouden kunnen functioneren. Veritas dacht er echter niet aan te wijken voor Neerlandia, dat volgens haar enkel het herstel van de vooroorlogse situatie nastreefde. Een flinke dosis regionalisme speelde daarnaast een belangrijke rol: Veritas wilde een Limburgse katholieke krant en niet een blad dat vanuit Utrecht zou worden gedirigeerd. Tenslotte hechtte Veritas, in tegenstelling tot Neerlandia, veel waarde aan samenwerking met andere katholieke dagbladen in Limburg. Kortom, de kloof leek opnieuw onoverbrugbaar.

Veritas was de eerste die de impasse trachtte te doorbreken en kwam in maart 1948 met een geheel nieuw voorstel. Uitgangspunt was de oprichting van een N.V. Limburg door beide partijen. Veritas zou 100.000 gulden, Neerlandia 50.000 gulden als beginkapitaal moeten storten. Veritas wees drie commissarissen aan, Neerlandia twee. Deze commissarissen zouden alle functionarissen van de N.V. Limburg benoemen. Het doel van de N.V. Limburg was het uitgeven van katholieke dag- en weekbladen, vooralsnog alleen de *Gazet*. De Stichting Veritas bleef bestaan ter behartiging van haar oorspronkelijk doel; de N.V. Limburg zou de uitgeefster en Neerlandia zou de drukker worden van de *Gazet* van Limburg. Belangrijkste overweging voor Veritas om een nieuwe N.V. op te richten, was gelegen in de slechte naam van Neerlandia in Limburg, die nu werd omzeild en bovendien bleef in deze opzet het Limburgse karakter van de *Gazet* gewaarborgd.⁶³ Neerlandia verwierp dit voorstel; het wilde zélf uitgever worden van een krant in Limburg. Men was wel bereid het gewestelijke karakter van een door haar uit te geven blad te waarborgen door instelling van een Raad van Advies, bestaande uit prominente personen uit het bisdom Roermond. Een oplossing, waarbij aan het eigendomsrecht op een Limburgse krant van

⁶² Notulen bestuursvergadering Veritas, 27 maart 1947, in: Archief Veritas, inv.no. 6. Wijffels had niet vooraf het bestuur van Veritas geraadpleegd.

⁶³ Voorstel betreffende fundamentele samenwerking, maart 1948, in: Archief Veritas, inv.no. 12.

Neerlandia zou worden getornd, zou het concern nooit aanvaarden.⁶⁴ Ook deze keer kwamen beide partijen dus geen stap dicht bij elkaar. Veritas had uit wantrouwen drie commissarissen tegen twee voor Neerlandia gesteld. Bij deze verhouding vreesde Neerlandia terecht weinig invloed te kunnen uitoefenen. Het bleek geen goede basis om tot overeenstemming te komen. De onderlinge verhouding verslechterde nog meer toen Neerlandia, na dit jarenlang te hebben geweigerd, een totale afrekening voor de drukkosten presenteerde. Het te betalen bedrag bleek schrikbarend hoog te zijn, namelijk 546.928 gulden en 20 cent. Enkele posten waren voor Veritas niet acceptabel, bijvoorbeeld de bijna 200.000 gulden die Neerlandia rekende voor het gebruik van het abonnementenregister en andere delen van de administratie.⁶⁵ Beide partijen stonden onwrikbaar tegenover elkaar. Veritas stelde voor een arbitragecommissie een uitspraak te laten doen. De leden van deze commissie zouden moeten worden aangezocht door het bisdom Roermond, maar Neerlandia zag weinig heil in dit voorstel.⁶⁶ Het concern verwachtte dat het bisdom liever neutraal zou blijven én wilde de zaak niet uit handen geven, een beleidslijn, die Neerlandia al geruime tijd had gevolgd. Zo had het concern steeds geweigerd toe te treden tot de Katholieke Nederlandse Dagbladders – de vereniging van dagbladuitgevers – zolang die in haar statuten een arbitrage-artikel, dat voor de leden bindend was, had opgenomen.⁶⁷

Het bestuur van Veritas was nu ten einde raad. Steeds vaker klonken in de bestuursvergaderingen geluiden die meenden dat Veritas niet tegen een strijd met Neerlandia was opgewassen. Zo'n strijd zou zeker ontwaarden in een commerciële krachtmeting, zo meenden enkele bestuursleden. Met name aalmoezenier Roncken, J. Ensink en H. Schure wensten daar niet aan mee te doen. Voor hen stonden de katholieke en Limburgse belangen voorop. Bovendien stond Veritas er financieel weinig rooskleurig voor. Daarom besloot de algemene bestuursvergadering op 14 januari 1949 de eis van economische medezeggenschap in een coöperatief verband met Neerlandia te laten vallen. Bij hernieuwde

⁶⁴ Verslag bespreking bestuur Veritas met vertegenwoordigers Neerlandia, in: Archief Veritas, inv.no. 6.

⁶⁵ Notulen bestuursvergadering Veritas, 13 augustus 1948, in: Archief Wijffels, inv. no. 190.

⁶⁶ Notulen bestuursvergadering Veritas, 8 november 1948, in: Archief Veritas, inv. no. 6.

⁶⁷ Notulen bestuursvergadering Veritas, 14 januari 1949, in: Archief Wijffels, inv.no. 190.

onderhandelingen met Neerlandia moest worden getracht een zo groot mogelijke invloed op de inhoud van de krant veilig te stellen. Wel gold voor Veritas als minimumeis dat bij Neerlandia twee Veritas-commissarissen zouden worden benoemd en dat Veritas een belangrijke stem in de benoeming van de directeur, de hoofdredacteur en hun plaatsvervangers zou behouden. Veritas wilde zich hierbij wel laten adviseren door Neerlandia, maar bij meningsverschil moest haar stem de doorslag geven.⁶⁸

Door dit voorstel bleek de weg tot een vergelijk weer geopend. Neerlandia opperde nog wel enkele bezwaren: één Veritas-commissaris moest voldoende zijn en benoeming van de hoofdredacteur door Veritas vond men onlogisch. Toch besloten de twee partijen een commissie in te stellen die een aanvaardbaar plan moest uitwerken.⁶⁹

Op 11 februari 1949 kwam deze commissie met een uitgebreid voorstel. Behoudens enkele kleine wijzigingen werd het op 26 september door de aandeelhouders van Neerlandia goedgekeurd. Twee dagen later ging ook het bestuur van de Stichting Veritas hiermee accoord. De belangrijkste punten uit de overeenkomst waren:

- Met ingang van 1 december 1949 draagt Veritas het recht van uitgave van de *Gazet van Limburg* over aan Neerlandia.
- Veritas benoemt een commissaris, die permanent zitting zal hebben in de raad van commissarissen van Neerlandia.
- In het bestuur van Veritas zal permanent een vertegenwoordiger van Neerlandia zijn opgenomen.
- Neerlandia zal de hoofdredacteur benoemen, nadat hierover met Veritas overeenstemming is bereikt. Bij onenigheid zal een permanente commissie, bestaande uit drie vooraanstaande Limburgers, een voor beide partijen bindend advies uitbrengen.
- Veritas zal een redactieraad in het leven roepen, die in samenwerking met Neerlandia onder andere zorgt voor de instandhouding en bevordering van het katholieke en Limburgse karakter van de krant.⁷⁰

Met betrekking tot de benoeming van de hoofdredacteur had Veritas een hoge eis laten vallen. Neerlandia ging zelfs nog verder dan contractueel was overeengekomen. Naast H. Schure als lid van het college van commissarissen, vroeg het Ir Wijffels – die in augustus 1948 zijn

⁶⁸ A.v.

⁶⁹ Verslag bespreking bestuur Veritas met Jacobs, 27 januari 1949, in: Archief Veritas, inv.no. 12.

⁷⁰ Overeenkomst Veritas-Neerlandia, 11 november 1949, in: Archief Veritas, inv.no. 12.

commissariaat bij Neerlandia op aandringen van Veritas had neergelegd – als adviseur van de commissarissen. Dr H. Hermans, de directeur-generaal, werd door Neerlandia in het bestuur van Veritas benoemd. Zowel Neerlandia als Veritas waren tevreden: na een jarenlange strijd was er eindelijk een bevredigende oplossing gekomen. In de jaren vijftig traden nog herhaaldelijk wrijvingen op tussen Veritas en Neerlandia. Neerlandia benoemde in 1956 Dr A. van de Poel tot waarnemend hoofdredacteur van de Nieuwe Limburger, onder welke naam de *Gazet van Limburg* sinds 1955 verscheen. Veritas had moeite met deze persoon; bovendien had Neerlandia geen overleg gepleegd bij de benoeming. Nog in 1959 concludeerde Veritas dat het nog steeds niet tot een cordiale samenwerking was gekomen.⁷¹ Neerlandia van zijn kant ervoer de overeenkomst als een onder curatele stelling: het moest voortdurend rekening blijven houden met Veritas bij het uitgeven van zijn blad.⁷²

Veritas betreurde het, dat het uiteindelijke ideaal niet was verwezenlijkt en overwoog zelfs de overeenkomst te wijzigen. Veritas wilde de Nieuwe Limburger loskoppelen van Neerlandia: als zelfstandige N.V. – weliswaar dochtermaatschappij van Neerlandia – was een terugkeer mogelijk naar de gedachte van een Limburgse krant met een eigen bestuur.⁷³ Neerlandia voelde echter weinig voor een herziening van de overeenkomst en bleef zich er tegen verzetten. De situatie veranderde niet meer totdat het Neerlandia-concern in 1970 met De Gelderlander opging in het Audet-concern: dat betekende het definitieve einde van de invloed van de Stichting Veritas op de Nieuwe Limburger, daar Veritas geen commissaris mocht benoemen in dit nieuwe concern.

Slotsom

Neerlandia heeft steeds hetzelfde standpunt ingenomen: het na de perszuivering weer zelf drukken én uitgeven van een provinciaal dagblad in Maastricht. Aanvankelijk was het concern nog bereid tien procent van het aandelenkapitaal aan te bieden aan de Stichting Veritas in ruil voor de overdracht van de *Gazet van Limburg*. Deze geste moet echter worden gezien in het licht van de toentertijd – in 1946 – snel

⁷¹ Notulen bestuursvergadering Veritas, 16 juli 1956 en 15 oktober 1959, in: Archief Veritas, inv.no. 10 en 12.

⁷² Verslag bespreking bestuur Veritas met directie en commissarissen Neerlandia, 12 april 1957, in: Archief Veritas, inv.no. 12.

⁷³ Notulen bestuursvergadering Veritas, 15 oktober 1959, in: Archief Veritas, inv.no. 12.

volgende perszuiveringszaak; een overeenkomst met Veritas zou hierbij ongetwijfeld positief hebben gewerkt. In de daarop volgende jaren bleef Neerlandia in de onderhandelingen elke deelname in het kapitaal van buitenaf weren. Men was alleen bereid concessies te doen wat betreft de inhoud van het door haar uit te geven blad.

Bij de Stichting Veritas zijn duidelijk fasen te onderscheiden in haar houding. In het begin zag zij zichzelf als opvolger van Neerlandia. Veritas stelde de ideële doeleinden voorop: het verzorgen van een katholiek dagblad voor en door Limburgers. Het krachtige regionalisme van Veritas en de zuiver commerciële instelling van Neerlandia dreven de partijen ver uit elkaar. Veritas dacht er niet aan de Gazet te zijner tijd aan een gezuiverd Neerlandia over te dragen. In deze fase wist Veritas zich in haar streven gesteund door een groot aantal vooraanstaande Limburgse katholieken en het bisdom Roermond, die zich fel verzetten tegen een terugkeer van Neerlandia als dagbladuitgever.

In de jaren 1946-1947 verslechterde de positie van Veritas. Allereerst viel de steun van het bisdom weg; in een conflict tussen twee katholieke partijen wilde het bisdom neutraal blijven. Vervolgens was de kans voor Veritas om minder afhankelijk te worden van de outillage van Neerlandia door een samengaan van de Gazet van Limburg met de Limburgia-Pers verkeken. Wanneer deze kans zou zijn benut, zou Veritas veel sterker hebben gestaan. Veritas bleef echter alleen staan en bleef tevens afhankelijk van Neerlandia. Belangrijker nog was het dreigende gevaar dat Neerlandia na de zuivering in juni 1947 een concurrerend blad op de markt zou brengen. Beide partijen zagen de nadelen van zo'n situatie wel in. Het zou van Neerlandia grote financiële offers vragen en Veritas zou ongetwijfeld het onderspit delven tegen het zeer kapitaalkrachtige concern. Bovendien was het bestuur van Veritas verdeeld over de vraag of zo'n commerciële strijd wel diende te worden gevoerd. Enkele bestuursleden waren voorstander van een overeenkomst met Neerlandia. Dit alles leidde er toe dat Veritas, na aanvankelijk ook economische macht te hebben geëist, genoeg nam met slechts ideële invloed. Later bleek dat die niet al te hoog moest worden ingeschat.

Met de overeenkomst had Neerlandia zijn doel bereikt. Hiervoor had het slechts weinig concessies hoeven te doen. Doorslaggevend zijn geweest de grote kapitaalreserves en de persen waarover het bedrijf beschikte en die door de oorlog en ook door de zuivering nadien onaangetast waren gebleven. Neerlandia had Veritas steeds als een tijdelijk plaatsvervanger gezien; de realiteit bleek niet anders te zijn. Neerlandia kreeg met de overname van de Gazet niet alleen een krant, maar ook het

oude verspreidingsgebied van de Limburger Koerier grotendeels terug. Men kan zich afvragen waarom Veritas nooit rechtstreeks bij de overheid steun heeft gevraagd. Niet dat zo'n stap de problemen meteen zou hebben opgelost, maar op deze manier was het wel duidelijk dat vroeg of laat voor het machtige Neerlandia moest worden geweken. Veritas zou sterker hebben gestaan als bij de perszuivering — als straf voor de houding van de Limburger Koerier tijdens de bezetting — het machinepark van Neerlandia in Maastricht zou zijn onteigend en aan Veritas zou zijn toegewezen. De perswetgeving bood hiervoor een mogelijkheid en een dergelijk advies aan de overheid is er van de perszuiveringscommissie daadwerkelijk uitgegaan. Het is echter bij een advies gebleven. Alleen de duidelijk nationaal-socialistische persondernemingen werden na de bevrijding door onteigening getroffen. Veritas bleef in een erg afhankelijke positie. Duidelijk is dat in Maastricht economische factoren van doorslaggevende betekenis zijn geweest.

Was de krantenstrijd zoals die door Veritas en Neerlandia in Maastricht werd uitgevochten uniek voor het na-oorlogse Nederland? Geenszins; soortgelijke slepende conflicten zien we in verschillende andere plaatsen, zoals Alkmaar, Heerenveen, Breda en Utrecht. De oorsprong er van ligt direct bij de bevrijding, toen zich al meteen het probleem voordeed welke bladen zouden mogen gaan verschijnen. Welke plaats gingen de talloze nieuwe, uit het verzet voortgekomen, illegale bladen innemen? En zouden de bladen die voor de bezetter hadden gebogen — de een meer dan de ander — mogen terugkeren? In eerste instantie mochten alleen de illegale bladen en de vóór 1 januari 1943 opgeheven bladen verschijnen. De na die datum doorverschenen bladen moesten wachten op de beoordeling door een perszuiveringscommissie. De positie van de kranten die wél mochten verschijnen, was echter bijzonder moeilijk, vooral door schaarste aan drukapparatuur en papier als gevolg van verwoesting of roof door de Duitsers. Dit leidde er in vele gevallen toe dat de bladen moesten worden gedrukt op de persen van de tijdelijk gestaakte ondernemingen. We zagen reeds dat het M.G. zorgde dat Veritas op de Neerlandia-persen terecht kon.

Een ander geval, dat meer in de publiciteit is gekomen, speelde zich af in Amsterdam. Daar werd het grote en machtige Holdert-concern, uitgever van De Telegraaf/Het Nieuws van de Dag, verplicht de voormalige illegale bladen Trouw en Het Parool, die nu als dagblad verschenen, te drukken. Ook de Volkskrant kon er tijdelijk terecht. Er waren veel problemen, de kranten stonden er vol van en men sloeg elkaar met

brochures om de oren. Ook elders vormden dergelijke 'samenwoningen' de basis voor ernstige conflicten.

De nieuwe bladen bleven in een afhankelijke positie. Ze waren niet kapitaalkrachtig en men kan zich afvragen waarom de regering geen regeling heeft getroffen zodat ze zelf over apparatuur zouden kunnen beschikken. Zo gauw de gestaakte ondernemingen na de zuivering weer zelf een krant mochten gaan uitgeven, kwamen de 'gasten' – de nieuwe bladen – in het gedrang. Hier stond tegenover dat bladen die wachtten op de zuivering – en dat kon wel twee jaar duren! – in de tussentijd hun verspreidingsgebied verloren aan anderen.

Ook in Maastricht zien we dat Veritas zich aanvankelijk stevig heeft genesteld op de plek van Neerlandia. Geleidelijk verzwakte zijn positie. Hebben de nieuwe bladen wel voldoende reële kansen gekregen om een zelfstandig bestaan op te kunnen bouwen? De morele steun, die de ex-illegale en de nieuwe bladen genoten van regering en bevolking, bleek op langere termijn vaak onvoldoende te zijn. Doordat de overheid slechts regelend optrad bij de verdeling van outillage werden de machtsverhoudingen in het perswezen nauwelijks aangetast. Uit de bonte stoet van nieuwelingen in de pers wisten slechts enkelen – we noemen hier Trouw, Het Parool en Vrij Nederland – het hoofd boven water te houden. Het grootste deel onderging hetzelfde lot als Veritas.

W. JAPPE ALBERTS

BOEKBESPREKING GESCHICHTLICHER HANDATLAS
VON WESTFALEN

Geschichtlicher Handatlas von Westfalen; eerste serie, 11 kaartbladen met 21 meerkleurige kaarten, teksten en daarbij behorende bijlagen en detailkaarten; tweede serie, 12 kaartbladen met 27 meerkleurige kaarten, teksten met bijbehorende bijlagen; formaat 51 × 51 cm., DM 48,— en DM 98,—, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster i/W 1975 en 1983.

Na langdurige voorbereidingen is in 1975 de eerste serie kaarten van de 'Geschichtliche Handatlas von Westfalen' verschenen, in 1983 gevolgd door de tweede serie. In een inleiding geven A. Hartlieb von Wallthor en W. Kohl een overzicht van de voorgeschiedenis van deze omvangrijke en belangrijke onderneming. Tegenwoordig spreekt men van 'project', een woord, dat men in dit geval liever niet gebruikt omdat het hier te lande nog al eens wordt gebruikt in verband met activiteiten van dilettanten en beginnelingen en niet met werkzaamheden van historici, die hun sporen hebben verdiend. Deze onderneming heeft niet alleen ten doel kaarten van staatkundige, rechtshistorische en administratief-rechtelijke aard, maar ook kaarten, die de ontwikkeling van economie, nederzetting en bevolking, volkscultuur en taal in beeld brengen, voor te bereiden en te publiceren, alles binnen het kader van de regionale geschiedenis van Westfalen. Hierbij kan al direct worden vastgesteld, dat — zoals hierna nog zal worden gememoreerd bij de bespreking van enkele afzonderlijke kaarten — verscheidene van de in de atlas opgenomen kaarten zich niet beperken tot Westfalen, maar ook gebieden buiten Westfalen omvatten, m.a.w. dat de grenzen van het in kaart gebrachte gebied niet de grenzen van Westfalen aangeven, zodat grenzen, die in de periode waarop de hier bedoelde kaarten betrekking hebben, niet bestaan of slechts beperkte betekenis hebben, uit het kaartbeeld worden geëlimineerd of als binnengrenzen in het gehele in kaart gebrachte gebied worden aangegeven. Daarmee onderscheiden zich de meeste van de in deze atlas opgenomen kaarten van de historische kaarten, die nog al eens de grenzen van het daarin vervatte kaartbeeld laten samenvallen met de landsgrenzen of grenzen van deelgebieden, zodat het historische verband met gebieden, die aan de andere zijde van die landsgrenzen en grenzen van deelgebieden liggen, wordt

verbroken en in de kaart niet zichtbaar wordt gemaakt. In de meeste van de in deze atlas opgenomen kaarten is dit niet het geval. Het zijn met name de kaarten betreffende de Middeleeuwse gouwen, 800-1100 (A. K. Hömberg en K.-U. Kirchhof), de steden in de Middeleeuwen (L. Schütte), die een groot deel van Gelre omvat, de 16e eeuwse Kreitsindeling (H. J. Behr), de staatkundige en administratieve indeling omtrent 1590 (W. Leesch), de inwoneraantallen van de steden in 1550, 1775 en 1853 (H. Ditt), de staatkundige indeling in 1804, 1809/11 en 1818 (W. Kohl), het grondgebruik omtrent 1956 (H. Ditt), de bevolkingsstructuur in 1871 en 1970, en de bevolkingsontwikkeling van 1818-1965 (S. Reekers), alsmede de gemeentegrenzen in 1897 en in 1965 (S. Reekers), die de samenhang van Westfalen met de aangrenzende streken tot uitdrukking brengen. Hierdoor wordt de atlas ook van belang voor degenen, die zich met de historie van de naburige gebieden bezig houden. De overige kaarten beperken zich krachtens hun aard tot Westfalen. Zij betreffen de bestuursindeling en de Kreitsgrenzen, 1817-1967 (Reekers), de rechterlijke organisatie, de belastingheffing, de openbare werken en de arbeidsbemiddeling in de 19e en de 20e eeuw (W. Leesch).

Elke kaart is voorzien van één of meer tekstbladen van hetzelfde formaat als de kaart. In die tekstbladen zijn opgenomen de voor het ontwerpen en interpreteren van de kaart belangrijke bronnen en literatuur, alsmede bijzonderheden omtrent de gebruikte signaturen en overige elementen van de legenda en voorts mededelingen over de inhoud van de kaart. De kaarten, waaraan duidelijk grote zorg is besteed, vallen op door hun grote leesbaarheid.

De kaart betreffende de Kreitsindeling van 1560 is eigenlijk een kaart van Noordwest-Europa; zij is reeds daarom van bijzonder belang omdat zij de scheiding aangeeft tussen de 'Bourgondische Kreits' enerzijds en de 'Westfaalse, Keurrijnse en Bovenrijnse Kreitsen' anderzijds, zoals die in hoofdzaak tot stand is gekomen krachtens het 'Bourgondische Verdrag' van 1548, welk verdrag in de korte geschiedenis van de Kreitsvorming in het tekstblad merkwaardigerwijze slechts terloops wordt vermeld. De vermelding van het bisdom Utrecht als deel van de Westfaalse Kreits in 1560 zal op een vergissing berusten; Utrecht werd in 1518 uit de Westfaalse Kreits gelicht en in de Bourgondische Kreits gebracht, evenals de abdij Echternach, die in dat jaar uit de Keurrijnse Kreits werd gelicht en sindsdien tot de Bourgondische Kreits behoorde. De talrijke kleine en verspreide Vrije Rijksheerlijkheden in de grensgebieden van de voornoemde Kreitsen zijn slechts bij uitzondering in de kaart opgenomen; terecht, omdat de kaart anders onleesbaar zou zijn

geworden en aan duidelijkheid zou hebben ingeboet. Maar enige nadere vermelding in het tekstblad zou niet overbodig zijn geweest. Een poging de meeste van deze Vrije Rijksheerlijkheden in kaart te brengen, is ondernomen in de spoedig in de 'Historische Atlas van Limburg en aangrenzende gebieden' te publiceren kaart betreffende het Verdrag van Venlo (1543) en het Verdrag van Augsburg (Bourgondisch Verdrag, 1548).

Een niet onbelangrijk deel van de Oostnederlandse en Nederrijnse gebieden is begrepen in de kaart betreffende de Middeleeuwse steden, die uitvoerige en duidelijke — in het tekstblad aangevulde — informatie geeft omtrent de ruimtelijke en chronologische spreiding van de steden in Westfalen en aangrenzende streken, met aanduiding van de stadheren, die in de legende zijn opgesomd. Voor de chronologische ordening is gebruik gemaakt van het Deutsche Städtebuch van E. Keyser en van het werk van C. Haase over het ontstaan van de Westfaalse steden.

Het drietal kaarten, dat H. Ditt heeft vervaardigd betreffende de inwoneraantallen van de steden in Westfalen en aangrenzende gebieden in de jaren 1550, 1775 en 1853, is voorzien van tekstbladen, waarin met name is opgenomen een zeer uitvoerig en voortreffelijk overzicht van bronnen en literatuur met betrekking tot de kaart van 1550. Dit overzicht was noodzakelijk omdat voor dat jaar de gegevens van volkstellingen nog niet beschikbaar waren, maar slechts gegevens van diverse aard, die in voornoemde bronnen en literatuur zijn vermeld. Het is geordend in overeenstemming met de indeling van de 'Staatkundige kaart van Westfalen en aangrenzende gebieden van 1590', zoals die door W. Leesch is gepubliceerd in de eerste serie van deze atlas.

Behalve dit overzicht is in het bij de kaart van 1550 behorende tekstblad nog opgenomen een verantwoording van het gebruik van vermenigvuldigingsfactoren bij het berekenen van de globale inwoneraantallen. Daarbij komt ook het gebruik van kartografische bronnen ter sprake, waaraan hier mogelijk een te grote waarde wordt toegekend: het gebruik van de oppervlakte als grondslag voor het inwoneraantal blijft een riskant karakter houden.

Bijzonder interessant voor de geschiedenis van de beide eerste decennia van de 19e eeuw zijn de drie kaarten, die W. Kohl vervaardigde betreffende de staatkundige situatie in Westfalen en de daaraan grenzende streken. Duidelijk geven deze kaarten een beeld van het opdringen en terugdringen van de staatkundige invloed van het Franse keizerrijk in de genoemde periode.

JAARVERSLAG 1982

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

INLEIDING

Het voorbije jaar is voor het Sociaal Historisch Centrum bevredigend verlopen. 1982 heeft nieuwe perspectieven gebracht. Drie belangrijke ontwikkelingen dienen te worden aangestipt. De ruimtelijke problemen, waarmee elke archief- en bibliotheekinstelling zo nu en dan worstelt, zullen het Sociaal Historisch Centrum niet boven het hoofd groeien. Aan de behoefte aan extra magazijnruimte kan worden voldaan door de zogenaamde St. Andriëskapel als archiefdepot te gaan gebruiken. Dit belangrijke monument, gelegen Achter de Barakken op loopafstand van de kantoren van het Centrum, verkeerde sedert vele jaren in deplorabele staat. Dank zij de medewerking van de Minister van Onderwijs, de Staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, het Provinciaal Bestuur van Limburg, het Gemeentebestuur van Maastricht en de Monumentenstichting Limburg kwam de financiering van het bouwplan rond en kon een aanvang worden gemaakt met de restauratie. Er is goede hoop dat begin 1984 kan worden gestart met de inrichting van het nieuwe depot.

Ook in wetenschappelijk opzicht ontstonden in 1982 voor het S.H.C. nieuwe perspectieven. Op 30 maart 1982 werd een Koninklijk Besluit getekend dat het instituut in de gelegenheid stelt een bijzondere leerstoel bij de Algemene Faculteit van de Rijksuniversiteit Limburg in te richten. In de loop van het jaar werd met het College van Bestuur gesproken over verdere vormen van samenwerking. Een overeenkomst tot het gezamenlijk ordenen van een deel van de Jezuïetenbibliotheek werd getekend. Ook werd een onderzoek voorbereid naar ideeën en gedachten die ten grondslag hebben gelegen aan de totstandkoming van een universiteit in Limburg. Mede op uitnodiging van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen is van mei tot oktober intensief meegewerkt aan het schetsen van mogelijkheden om Rijksuniversiteit en Sociaal Historisch Centrum samen een studierichting geschiedenis van de West-Europese samenleving tot stand te laten brengen. Helaas is de uitvoering van dit plan door de huidige financiële omstandigheden vrijwel onmiddellijk weer in de ijskast geplaatst.

Tenslotte zijn ook enkele personeelsproblemen tot een oplossing gekomen. Dank zij de medewerking van de Minister van Onderwijs en van het Provinciaal Bestuur van Limburg kon overgegaan worden tot het aantrekken van twee medewerkers in het kader van de voor Limburg geldende arbeidsplaatsenplannen. Deze personeelsuitbreiding maakt

het mogelijk de titelbeschrijving van het bibliotheekbestand te automatiseren en het wetenschappelijk onderzoek te intensiveren.

De oplossing van een aantal ernstige moeilijkheden en de reële perspectieven voor de toekomst, die door dit alles zijn ontstaan, wettigen het vertrouwen dat het Sociaal Historisch Centrum ook in de komende jaren zijn taak zal kunnen vervullen. Dat deze ontwikkeling mogelijk is geweest in een tijd van ernstige economische moeilijkheden stemt tot grote dankbaarheid jegens allen die hieraan hun medewerking hebben verleend.

BESTUUR

De heer P. Crijns, vertegenwoordiger van de Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers, trok zich aan het einde van het verslagjaar terug als lid van het bestuur, omdat hij zijn functie bij de vertegenwoordigende instelling had neergelegd. Als zijn opvolger werd de voorzitter van de L.O.Z.O., de heer N. J. J. Beuken, voorgedragen. Het bestuur is de heer Crijns bijzonder erkentelijk voor de grote inzet, waarmee hij de belangen van het Sociaal Historisch Centrum heeft behartigd.

De heren Palmen, Rijk, Dieteren, Linssen, Van Ommeren, Hutschmaekers, Crijns en Tielrooij werden voor een periode van vijf jaar opnieuw tot lid van het bestuur benoemd. De heren Palmen, Dieteren, Linssen en Rijk werden tevens voor dezelfde periode herbenoemd in het dagelijks bestuur in de functies die zij reeds bekleedden. Criteria werden aangegeven voor de benoeming van enkele bestuursleden in bestaande vacatures. Zo zal worden gestreefd naar versterking van de vertegenwoordiging uit de kring der gemeentebesturen, naar vertegenwoordiging uit Noord-Limburg en België en naar een versterking van het vrouwelijk element in het bestuur.

Het algemeen bestuur vergaderde op 13 augustus 1982. Tijdens deze vergadering werd, behalve over de jaarstukken en het investeringsplan, vooral gesproken over de relaties met de Rijksuniversiteit Limburg en over de restauratie van de Andrieskapel. Het bestuur was verheugd over het feit dat op 30 maart 1982 een Koninklijk Besluit is verschenen, waarin aan het Sociaal Historisch Centrum toestemming wordt verleend een bijzondere leerstoel voor de geschiedenis van de Limburgse samenleving in het leven te roepen bij de Algemene Faculteit van de Rijksuniversiteit Limburg. Het algemeen bestuur verzocht het dagelijks bestuur te bevorderen dat deze leerstoel zo spoedig mogelijk zal worden

vervuld. In het College van Toezicht werden benoemd Dr G. C. P. Linssen en Prof. Dr A. M. van der Woude.

Het bestuur nam met bijzonder genoeg kennis van subsidietoezeggingen van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen, van de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van de Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, alsmede van het Provinciaal Bestuur van Limburg en het Gemeentebestuur van Maastricht voor de restauratie van de Andrieskapel. De aankoop van gronden en opstallen voor een bedrag van f 55.000,— uit door particulieren voor dat doel beschikbaar gestelde middelen werd goedgekeurd. Aan het dagelijks bestuur werd opdracht verleend een overeenkomst betreffende deze restauratie te sluiten met de Monumentenstichting Limburg. Deze overeenkomst werd op 14 december 1982 voor notaris Smeets gepasseerd. De feitelijke restauratiewerkzaamheden zijn nog in de loop van 1982 begonnen.

Voorts is uitvoerig gesproken over de mogelijkheden van samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg. De discussie heeft gehandeld over de uitvoering van plannen, waarmee Dr A. Pais, Minister van Onderwijs en Wetenschappen, zich op 30 maart 1981 gaarne accoord had verklaard, alsmede over het door de R.L. en het S.H.C. gezamenlijk opzetten van een studierichting geschiedenis van de West-Europese samenleving, waarvoor het College van Bestuur sedert mei 1982 plannen heeft laten ontwikkelen. De bij deze gelegenheid getroffen besluiten zullen hierna onder het hoofd Samenwerking worden gereleveerd.

Het dagelijks bestuur kwam bijeen op 24 mei, 13 augustus en 23 december. Het dagelijks bestuur hield zich behalve met de voorbereiding van algemene bestuursvergaderingen ook bezig met personeelsaangelegenheden, verbetering van de verzekeringsportefeuille, een overeenkomst met de bankier, het drukken van het Jaarboek en de uitvoering van enkele opdrachten van de Rijksuniversiteit Limburg.

Goede contacten werden onderhouden met Gedeputeerde Staten en vertegenwoordigers van de beide andere grote subsidiënten, het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en de gemeente Maastricht. De contacten tussen voorzitter, secretaris en directie waren frequent. Voor de samenstelling van het bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

BUREAU

In de samenstelling van het vaste personeel zijn in 1982 twee wijzigingen gekomen. Per 1 oktober 1982 kon aan mevrouw M. E. J. Charpentier en aan Drs J. J. F. van den Boogard een aanstelling krachtens de rechtspositieregeling worden gegeven. Hun benoeming is mogelijk geworden doordat in het kader van het voor het herstructureringsgebied Zuid-Limburg geldende 250-arbeidsplaatsenplan twee extra formatieplaatsen aan het Sociaal Historisch Centrum werden toegewezen. De uitvoering van het arbeidsplaatsenplan heeft overigens vele vertragingen opgelopen. De nieuw benoemden waren daarom vóór oktober al enige tijd in dienst van het instituut op grond van tijdelijke arbeidsovereenkomsten. Mevrouw Charpentier is toegevoegd aan de formatie van de bibliotheek ten behoeve van de uitvoering van het zogenaamde Pica-project, een beleidsvoornemen, waarover in het hoofdstuk Bibliotheek nader wordt uitgeweid. De heer Van den Boogard versterkt de afdeling onderzoek.

Alle afdelingen kregen ondersteuning van medewerkers in het kader van de werkgelegenheidsverruimende maatregel en in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening. Daardoor kon een groot aantal werkzaamheden versneld worden uitgevoerd. De bibliotheek kreeg hulp van een zevental personen, die gezamenlijk 2,9 manjaren werkten. Daartoe behoorden drie medewerkers met een voltooide opleiding aan de Bibliotheek- en Documentatieacademie, zodat de helft van de additionele activiteiten door vakbekwaam personeel kon worden verricht. Bij het archief waren zes personen in voornoemde regelingen werkzaam, die tezamen 3,9 manjaren volmaakten. Ook hier kon personeel worden aangesteld, dat deels bij de ordening kon worden ingeschakeld. Overwegend waren zij belast met schoning van archieven en magazijnwerk. De algemene dienst had hulp van zeven personen. Zij werkten 4,0 manjaren. Bij het onderzoek waren vier personen ingeschakeld (3,3 manjaren), waaronder twee met een voltooide academische opleiding. Een van hen werd door de Belgische overheid als 'Bijzonder Tijdelijk Kader' beschikbaar gesteld.

Ogenschijnlijk zijn er bij de bibliotheek en het archief veel mutaties geweest, waardoor de gemiddelde duur van de werkzaamheden gering was. Gelukkig bleek dat niet helemaal het geval te zijn. Slechts een tijdelijke kracht is minder dan een jaar gebleven. De overige korte perioden zijn ontstaan doordat regelingen uit 1981 nog enkele maanden

in 1982 doorliepen of tijdelijke krachten in de tweede helft van het jaar in dienst traden.

Een grote moeilijkheid is, dat het effect van tijdelijk werk voor de geplaatsten sedert 1979 afneemt. Tot dit jaar slaagden zij er bijna steeds in vast werk te vinden direct na de periode, waarin zij bij het Sociaal Historisch Centrum ervaring hadden opgedaan. De steeds toenemende werkloosheid heeft echter tot gevolg, dat de mogelijkheid vast werk te vinden, afneemt. In 1982 kon slechts 30% van de in het kader van de werkgelegenheidsverruimende maatregel geplaatsten binnen zes maanden na afloop van hun plaatsing bij het S.H.C. ander werk vinden. Bijna de helft viel terug op de W.W., ondanks allerlei inspanningen om ook voor hen een arbeidsplaats te vinden. Hoewel uit een onderzoek van de Provinciale Raad voor het Jeugdbeleid Limburg, het Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening in Limburg en de Provinciale Commissie voor de (Jeugd)werkloosheid is gebleken dat het percentage plaatsingen vanuit het Sociaal Historisch Centrum aanmerkelijk hoger is dan het gemiddelde, werkt deze ontwikkeling toch demotiverend. Het wordt moeilijker de jonge mensen het gehele jaar geconcentreerd te laten werken. Hun animo om naast het werk ook nog een cursus te volgen, loopt terug.

Sedert 1 januari 1980 is het bureau georganiseerd in vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Aan het einde van het verslagjaar was de personeelssamenstelling als volgt:

- Drs J. J. F. van den Boogard, onderzoek
- Mevr. M. E. J. Charpentier, bibliotheek
- Mevr. Drs E. C. M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Dr J. C. G. M. Jansen, directeur
- Drs L. H. M. Kreukels, hoofd onderzoek
- W. A. A. Mes, hoofd archief
- Mevr. M. C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. H. H. M. Okrogelnik Nagornik-Willems, bibliotheek
- Mevr. E. M. Schilder, algemene dienst
- Mevr. M. H. H. E. Volkers-Geuskens, bibliotheek
- M. I. M. A. Wijnen, archief
- Mevr. A. M. L. Wijnands-van Someren, archief.

De diverse afdelingen kregen assistentie van de volgende personen:

Algemene dienst : J. H. M. Delzainne, L. J. Frints, H. A. H. Jeukens,
H. E. Monfrance, E. L. G. H. Smeets en N. H. J.
Soeters;

Bibliotheek	: T. M. R. Aarts, J. M. L. Bleeser, J. M. R. Delait, E. L. A. Huinen, A. M. L. G. Janssen, P. H. W. van Kraenburg en G. H. L. Vandenboorn;
Archief	: A. H. Bleeser, J. Cox, G. L. G. Hameleers, M. J. G. M. Mommers, A. M. A. Renzen en J. Vangangel;
Onderzoek	: E. G. J. Boshouwers, H. M. Janssen, M. Kellens, lic. en Drs S. E. Minis.

Een belangrijk deel van de genoemde personen was slechts gedurende een deel van het jaar 1982 bij het Sociaal Historisch Centrum werkzaam. De erkentelijkheid van ons bestuur gaat uit naar de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau en de directeur van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven, die deze arbeidskrachten beschikbaar hebben gesteld. De heren M. H. A. I. Schrammen, L. J. Lucassen en F. G. J. Jacobs verrichtten tijdens het verslagjaar wederom belangeloos talrijke werkzaamheden ten behoeve van archief, bibliotheek en algemene dienst. Dr J. F. R. Philips verricht sedert zijn pensionering onderzoekwerk. Ook naar hen gaat onze welgemeende dank uit.

Wij betreurden het overlijden van M. J. G. M. Mommers op 22 april 1982. Zijn plotseling verscheiden bracht een grote schok teweeg. Ons bestuur herdenkt zijn zorg voor het werk en de inzet gedurende een tweetal jaren met grote waardering.

Voor het personeel was de rechtspositieregeling van de Provincie Limburg van toepassing. De personeelsadministratie werd grotendeels verzorgd door de dienst C.P.O. van de Provincie Limburg. De controle op het ziekteverzuim is opgedragen aan de Districts Geneeskundige Dienst te Maastricht.

SAMENWERKING

Congressen

Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in binnen- en buitenland om zo het contact met collega's in Nederland, België en het Rijnland te intensiveren. Sinds enkele jaren wordt er naar gestreefd dit soort tamelijk passieve contacten om te zetten in meer actieve vormen van samenwerking. Het jaar 1982 heeft wat dit aangaat in het teken gestaan van de voorbereiding van congressen, allereerst het Achtste Internationale Congres over economische geschiedenis, te houden in

Budapest. De op dit congres besproken A en B thema's werden voorbereid middels nationale rapporten.

Voor het thema A1 'Large Estates and Small Holdings', een bespreking van de relatie tussen grondeigenaren en exploitanten van de Middeleeuwen tot de Nieuwe Tijd, heeft Dr Jansen een bijdrage geleverd onder de titel 'Heren en Boeren in Limburg 1150-1800'. De uitkomsten van dit onderzoek hebben mede tot grondslag gediend voor het Belgisch-Nederlands rapport. De bijdrage is in het 27e deel van de 'Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg' gepubliceerd. Voor het Nederlandse rapport over het thema B3 'Les mouvements longs' heeft dezelfde auteur een uitvoerige studie geschreven getiteld 'Lange golven in de economische geschiedenis van Limburg'. De volledige tekst van deze studie is reeds in 1981 verschenen in de 'Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg'.

Ten behoeve van het Engels-Nederlandse Congres over sociale geschiedenis 1982 heeft de heer Kreukels een bijdrage voorbereid. Dit congres is door het Sociaal Historisch Centrum samen met de Vereniging voor Sociale Geschiedenis georganiseerd en van 1 tot 3 april 1982 in Maastricht gehouden. Daarbij bleek dat ook in kringen van Engelse mijnbouwhistorici belangstelling bestond voor de geschiedenis van de mijnbouw in Limburg. Als uitvloeisel daarvan werd de heer Kreukels uitgenodigd een voordracht te houden voor de 16e History Workshop te Sheffield, die van 5 tot 8 november 1982 werd gehouden.

De directeur hield voordrachten voor de samenwerkende rechtshistorische verenigingen van de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit aldaar en in het kader van een lezingencyclus over graanbouw en graanteelt te Tongeren.

Rijksuniversiteit Limburg

De toekomstige samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg heeft veel aandacht van het bestuur gevergd. Er is aanzienlijke voortgang geboekt. In december 1980 hadden het College van Bestuur en de Universiteitsraad in beginsel ingestemd met een nauwe samenwerking tussen Sociaal Historisch Centrum en Rijksuniversiteit Limburg in de toekomst. De plannen zijn daarna voorgelegd aan de Minister van Onderwijs en Wetenschappen. Deze heeft laten weten met waardering kennis te hebben genomen van de plannen en gaarne in te stemmen met de eerste concretisaties. Voorlopig wordt gestreefd naar het vestigen van een bijzondere leerstoel vanwege het Sociaal Historisch Centrum bij de Rijksuniversiteit. De hoogleraar, die deze leerstoel gaat bezetten, zal

zich bezig houden met het terrein van de veranderingen in de samenleving in het verleden in Limburg en de daaraan grenzende gebieden, dat wil zeggen met de geschiedenis van de Limburgse samenleving in interregionaal verband. Bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1982 is toestemming verleend tot het inrichten van die leerstoel. In de loop van 1982 kon het College van Toezicht, dat een benoemingsvoordracht moet doen, worden samengesteld. Dit College bestaat uit de heren Dr G. C. P. Linssen (S.H.C.), Prof. Dr H. Philipsen (R.L.), Prof. Dr P. Thung (R.L.) en Prof. Dr A. M. van der Woude (S.H.C.). Ook konden voorwaarden worden geschapen die een functioneren van een leerstoelhouder in de loop van 1983 mogelijk maken.

Bibliothecaire samenwerking

Bovendien wordt gestreefd naar een harmonisatie van het catalogussysteem van de bibliotheken van het Sociaal Historisch Centrum en de Rijksuniversiteit. Dit zal inhouden dat het Sociaal Historisch Centrum automatische verwerking van de catalogi volgens het zogenaamde Pica-systeem zal invoeren. Dit systeem is ontwikkeld voor bibliotheken van universiteiten, hogescholen en de Koninklijke Bibliotheek en reeds bij de R.L. in gebruik. In 1982 kon in het kader van het 250-arbeidsplaatsenplan een medewerkster worden aangetrokken die met de feitelijke werkzaamheden zal worden belast. Ook werden middelen gevonden voor de bestrijding van de niet-personele kosten, verband houdend met dit project. In de laatste dagen van 1982 konden gelden worden vrijgemaakt voor de aanschaf van de voor dit project benodigde apparatuur. Een overeenkomst met de Rijksuniversiteit en het Pica-bestuur wordt voorbereid.

Intussen heeft de beginnende bibliothecaire samenwerking op ander terrein reeds vruchten afgeworpen. Eind 1982 verzocht het College van Bestuur aan het Sociaal Historisch Centrum hulp bij de ordening van de zogenaamde Jezuïetenbibliotheek, een wetenschappelijke collectie die in 1973 door het Rijk is aangekocht, maar door allerlei omstandigheden vrijwel niet bruikbaar is voor onderzoek. Een aangepaste ordening van deze bibliotheek zal ongeveer 90 manjaren werk vergen. Daarvan kunnen thans 24 jaren worden uitgevoerd op voorwaarde dat het benodigde personeel door het S.H.C. beschikbaar wordt gesteld. Op 23 december 1982 is een overeenkomst tussen het College van Bestuur en ons bestuur gesloten, die het ons mogelijk maakt voor dit doel gedurende drie jaar en drie maanden zeven extra medewerkers aan te trekken.

Studierichting

Op verzoek van het College van Bestuur, dat daartoe op zijn beurt was aangezet door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, is sedert mei 1982 zeer veel aandacht besteed aan het schetsen van mogelijkheden voor een door R.L. en S.H.C. gezamenlijk op te zetten 'Studierichting geschiedenis van de West-Europese samenleving'. In deze studierichting zou een drietal specifieke doelstellingen op historisch-wetenschappelijk, onderwijskundig en arbeidsmarktterrein moeten samenvloeien. Historisch-wetenschappelijk werd vooropgesteld, dat de afgestudeerden inzicht dienden te hebben in de mogelijkheden om de effecten op lange termijn van beleidsbeslissingen uit het verleden te meten. Onderwijskundig diende te worden aangesloten bij de basisfilosofie van de R.L. Op het terrein van de arbeidsmarkt diende te worden gestreefd naar bekwaamheid voor ambtelijke functies, ook in internationaal verband. Het was niet erg moeilijk deze doelstellingen in een 'Schets van een studierichting geschiedenis . . .' te verenigen, zulks vooral dank zij de hulp van Drs J. Beliën, onderwijskundig medewerker van de R.L. De schets kwam eind oktober 1982 gereed. Tengevolge van de bezuinigingen bij het wetenschappelijk onderwijs en de inkrimping van studierichtingen gaf O. en W. echter kort nadien zijn plan, om dit project op korte termijn uit te voeren, op. De verwachting dat dit plan in de komende jaren invloed zal hebben op de samenwerking tussen R.L. en S.H.C. is echter niet ongerechtvaardigd.

M.O. Sittard

Ook in ander opzicht is de samenwerking met het onderwijs verbeterd. Aan de M.O.-opleiding geschiedenis te Sittard verzorgt de directeur van het S.H.C. sinds augustus 1979 eenmaal per twee weken gedurende enkele uren een inleiding in de sociale en economische geschiedenis. Met de Nieuwe Lerarenopleiding te Sittard zijn contacten gelegd die er toe hebben geleid, dat het S.H.C. voor de geschiedenisstudenten van deze instelling mogelijkheden schept voor praktisch onderzoek. De sedert jaren ondernomen pogingen om voor het middelbaar onderwijs een leerproject over regionale geschiedenis op te zetten, werpen steeds meer vrucht af. De afdeling Maastricht van de Vereniging van Geschiedenisleraren werkt intensief mee aan het opzetten van een lesprogram over de geschiedenis van de economische crisis uit de jaren dertig in Limburg. Het lesmateriaal, bestaande uit dia's en tekst, zal in 1983 aan de scholen worden aangeboden.

Historisch onderzoek

Een tweetal historische onderzoeken werd tezamen met landbouwkundigen uit Leuven en Wageningen uitgevoerd. Deze studies zijn vooral van belang voor de geschiedenis van het milieu. In beide gevallen werd door de landbouwingenieurs een beroep op het Sociaal Historisch Centrum gedaan. Ook in adviserende zin is aan onderzoeksprojecten meegewerkt. Zo maakt de directeur deel uit van een begeleidingscommissie voor een onderzoek naar de waarde van munten in het verleden in West-Duitsland, dat aan de Universiteit van Trier onder leiding van Prof. F. Irsigler wordt uitgevoerd. Bij de Rijksuniversiteit Limburg bestaat een commissie 'Historie R.L.', waaraan door het S.H.C. wordt meegewerkt. In opdracht van deze commissie zal in 1983 een onderzoek worden uitgevoerd naar de gedachten en opvattingen, die ten grondslag hebben gelegen aan het totstandkomen en de uitbouw van de Rijksuniversiteit Limburg.

Als voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht heeft de heer Mes de publikatie van een vijftal katernen in de reeks Maastrichts Silhouet bevorderd. De sterke groei van de werkzaamheden van de Historische Reeks leidde er toe dat ook andere medewerkers van het Centrum bij deze werkzaamheden werden ingeschakeld.

Op verzoek en in samenwerking met het 'Institut d'Education/Fondation Européenne de la Culture' van de universiteit van Parijs-Dauphine en het 'European Institute for Work and Society' (Maastricht) wordt door het S.H.C. onder de titel 'The experience of non-employment among workers on forced early retirement' een onderzoek verricht naar de ervaringen, opgedaan met de vervroegde pensionering van mijnwerkers.

Bijzonder verheugend was het dat een initiatief van wijlen ere-gouverneur Dr L. Roppe in uitvoering kon worden gebracht. In samenwerking met het Provinciaal Archief en Documentatie Centrum te Hasselt werd door de heer M. Kellens gewerkt aan de samenstelling van een 'Limburgs Biografisch Repertorium'. De heer Kellens werd daartoe door het P.A.D. tijdelijk bij het S.H.C. gedetacheerd.

Ook op het terrein van archivering en bibliotheekordening werd heel nuttig samengewerkt. Zo is het Sociaal Historisch Centrum vertegenwoordigd in de Archiefcommissie van het Bisdom Roermond. Deze commissie streeft er naar verbetering te brengen in de verzorging van de parochiële archieven. Vervolgens heeft de heer Mes intensief meegewerkt aan de totstandkoming van een acquisitieplan van de gezamenlijke Limburgse archieven. In dit plan wordt een taakverdeling tussen

het Rijksarchief, de gemeente-archieven en het Sociaal Historisch Centrum bij de verwerving van archieven voorgesteld. Een besluitvormingsproces rond dit plan is voor 1983 voorzien.

CONTACTEN EN VERTEGENWOORDIGINGEN

De heer Philips heeft zitting in het bestuur van de afdeling regionale geschiedenis van het Verbond van Historisch Onderzoekers, terwijl de directeur penningmeester is van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis. Bij zijn werkzaamheden als penningmeester werd hij terzijde gestaan door de heer F. G. J. Jacobs. De directeur bleef zitting houden in de adviesraad van het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen. Hij is voorzitter van de afdeling Cultuurconservering van de Culturele Raad Limburg. Deze afdeling behartigt de belangen van archieven, musea, historische verenigingen en van organisaties op het terrein van milieu en landschap. Vanuit deze afdeling nam hij deel aan een Initiatiefgroep Limburgs Dialect Woordenboek, die zich ten doel stelt mogelijkheden te zoeken voor voortzetting van de werkzaamheden aan dit woordenboek. Daartoe ontvouwde plannen zijn inmiddels door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen goedgekeurd. Zij houden in dat het instituut waarschijnlijk ook in de toekomst intensief bij dit project betrokken zal blijven. De heer Mes is lid van de Commissie voor het Archievenoverzicht voor Limburg, voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en lid van de sectie geschiedenis van de Commissie ter Bevordering van de Culturele Belangen te Maastricht. Mevrouw Van Someren is bestuurslid van de Stichting Historische Reeks Maastricht.

Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijsden, Valkenburg, Kerkrade, Beek, Blerick en Meijel voortgezet. De relaties met de universiteiten van Luik, Leuven, Hasselt en Bonn werden ook dit jaar onderhouden. Diverse groepen studenten van middelbare scholen en lerarenopleidingen bezochten het instituut. De heren Kreukels en Jansen hielden enkele voordrachten en lezingen. De samenwerking met pers, radio en televisie was intensief en leidde tot positieve resultaten. De regelmatige contacten met journalisten hadden een verdere toename van de berichtgeving tot gevolg over de werkzaamheden van het Centrum en de Maaslandse Monografieën via de regionale pers en de regionale radiostations in de beide Limburgen. Het bestuur bleef ook in 1982 werktijd van de directeur beschikbaar stellen voor het vervullen van het voorzitterschap van de Provinciale

Raad voor het Jeugdbeleid Limburg. Als zodanig was hij tevens voorzitter van de Arbeitsgemeinschaft Jugend van de Euregio Maas-Rhein, lid van de Provinciale Commissie Planning Sociale Ontwikkeling Limburg en van het Provinciaal Orgaan Onderwijs en Beroepenvoorlichting. De betrokkenheid van de directeur bij deze activiteiten vloeit voort uit een dringend verzoek van Gedeputeerde Staten van Limburg.

FINANCIËN

De financiën van het Sociaal Historisch Centrum hadden een bevredigend verloop. Evenals in 1981 was de exploitatie nagenoeg sluitend. De vermogenspositie onderging een verdere verbetering.

De bijdragen van de grote subsidiënten stemden overeen met de verwachtingen. De provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van f 412.000,—. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bepaalde het Rijkssubsidie wederom op 7/9 van het provinciaal subsidie, waaraan f 91.000,— voor de financiering van de kosten gedurende acht maanden van de extra toegewezen arbeidsplaatsen uit het 250-arbeidsplaatsenplan werden toegevoegd, hetgeen per saldo neerkwam op f 417.000,—. Het Rijk verleende bovendien een investeringssubsidie van f 12.500,—. Dit geld werd aangewend voor vervanging van apparatuur, meubilair en interne verbouwingen. Van de Minister van Sociale Zaken werd bijna f 183.000,— ontvangen als vergoeding voor loonkosten voor tijdelijke medewerkers. De gemeente Maastricht nam 3% van de uitgaven voor haar rekening, waaraan zij, zoals gebruikelijk, een vestigingssubsidie van f 5.000,— toevoegde, zodat het totaal neerkwam op f 30.000,—. De gevolgen van bezuinigingsoperaties bij de diverse overheden bleven beperkt.

De overige inkomsten groeiden opnieuw. In totaal kwamen zij ongeveer f 35.000,— hoger uit dan geraamd. De groei van de particuliere bijdragen was niet helemaal structureel. De gelden zijn voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. Een tamelijk groot aantal opdrachten kon worden uitgevoerd. Daardoor werd op deze post ruim f 10.000,— meer ontvangen dan geraamd. Ook voor 1983 is er een goed gevulde orderportefeuille. Een positief effect hadden ook de afspraken met de bankier. Daardoor daalden de bankkosten tot vrijwel nihil en bleef het bedrag aan ontvangen rentes hoog. Helaas blijft het door de toenemende bezuinigingen bij de overheid onzeker of de financiële injectie die het instituut van particuliere zijde kreeg, voldoende zal zijn om tekorten in de komende jaren te voorkomen.

De financiële administratie vergde dit jaar door de voortgaande groei van het instituut meer inspanningen dan voorheen. Zij werd gevoerd door Mevr. Mommers-Bakker en voldeed geheel aan de daaraan te stellen eisen. De accountantscontrole werd wederom verricht door het Centraal Bureau voor Verificatie en Financiële Adviezen van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. De loonadministratie werd verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de provincie Limburg.

HUISVESTING

Sinds april 1974 is het Sociaal Historisch Centrum gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de stichting en vergt tamelijk veel onderhoud. Gelukkig kan het merendeel der werkzaamheden worden verricht zonder grote kosten. Door de directeur van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven werden twee vaklieden in W.S.W.-verband beschikbaar gesteld. In het verslagjaar werden de onderhoudswerkzaamheden door hen op prijzenswaardige wijze verricht.

Geleidelijk wordt heel het gebouw hersteld. In 1982 is vooral gewerkt aan de entree, het trappenhuis en de gangpartij op de eerste verdieping. Bij die gelegenheid bleek dat talrijke binnenmuren gebouwd zijn zonder gebruik van cement, hetgeen de schade door verkeerstrillingen verergert. Dit euvel kon zonder veel kosten worden hersteld. Voorts bleek de trappartij oorspronkelijk geheel in eikenhout te zijn uitgevoerd. Dit materiaal was in de loop der jaren door verfstoffen, triplexplaten en linoleum aan het oog onttrokken. Het in oorspronkelijke staat herstellen van de trappartij heeft zeer veel uren gevergd, maar een bijzonder fraai resultaat opgeleverd. Ook kon een aantal fraaie eiken deuren en balken zodanig worden hersteld dat zij tot verlevendiging van het geheel bijdragen.

Op de eerste verdieping werd de vergaderruimte van het bestuur grondig gerenoveerd. Ook hier moest grote aandacht worden besteed aan de zorgwekkende toestand van de muren.

Herstel van een geheel versleten dakgedeelte, dat in zink is uitgevoerd, moest worden uitbesteed.

Zeer veel aandacht is besteed aan het tot stand brengen van een nieuw archiefdepot. Enkele grote aanwinsten hebben er toe geleid dat begin 1980 het depot aan de Boschstraat vol is geraakt. Op datzelfde moment werd de huur van het hulpdepot aan de Brusselseweg, dat enige jaren in

reserve was gehouden, opgezegd. Naarstig is toen naar een nieuw hulpdepot gezocht. Het bleek mogelijk in Heer een voormalige koelcel voor groente en fruit te huren, waar een grote hoeveelheid archieven uitstekend beveiligd en redelijk geklimatiseerd enige tijd kon worden opgeborgen. Het hulpdepot kon worden ingericht met stalen archiefrekken, overgebleven uit de voormalige hulpdepots aan de Tongersestraat en de Brusselseweg. De huur is gelijk aan die van het oude hulpdepot Brusselseweg. De capaciteit van het nieuwe hulpdepot is iets groter dan die van het oude.

Op langere termijn biedt een hulpdepot echter geen oplossing. In samenwerking met vele instanties, zoals de Monumentenstichting Limburg, het gemeentebestuur van Maastricht, het Provinciaal Bestuur, de Staatssecretaris van C.R.M. en de Minister van Onderwijs en Wetenschappen, is ons bestuur er in geslaagd plannen te ontwikkelen om in de Andrieskapel, op loopafstand van het kantoor, een tweede archiefdepot te vestigen. Het sterk vervallen pand dient grondig te worden gerestaureerd. De kosten zijn geraamd op f 2.470.000,—, waarvan 1,8 miljoen subsidiabel is gesteld in het kader van de Monumentenzorg. Bij brieven van 18 februari 1982, 20 april 1982 en 11 mei 1982 hebben achtereenvolgens de Staatssecretaris van C.R.M., het College van Burgemeester en Wethouders der gemeente Maastricht en Gedeputeerde Staten van Limburg medegedeeld dat zij bereid waren tezamen in totaal 90% van het subsidiabele bedrag als monumentensubsidie beschikbaar te stellen, op voorwaarde dat de restauratie van de kapel door de Monumentenstichting Limburg in nauw overleg met de Rijksdienst voor Monumentenzorg wordt uitgevoerd. Op 11 juni 1982 berichtte de Minister van Onderwijs en Wetenschappen dat hij de ontbrekende f 850.000,— voor restauratie en aanpassing van de kapel beschikbaar stelde. Voorts stelde deze minister f 150.000,— beschikbaar voor de inrichting.

Daarmee was de gehele restauratie en aanpassing, alsmede de helft van de inrichtingskosten, financieel verzekerd. Voor de inrichting is bovendien een aanmerkelijk bedrag beschikbaar, dat onder het hoofd 'inrichting archiefdepot' op de balans 1981 van het Sociaal Historisch Centrum voorkomt. De inrichting kan eventueel in fasen plaats vinden. Op grond van deze financiële beschikkingen heeft het bestuur aan notaris Mr C. Smeets opdracht verleend over te gaan tot het passeren van een akte tot aankoop van grond en opstallen, waarvoor de Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum sedert 1980 de benodigde fondsen had gereserveerd en tot het passeren van een overeenkomst tussen S.H.C. en Monumentenstichting Limburg, waarin de samen-

werking van beide stichtingen tijdens de restauratie werd geregeld. Langdurige ziekte van de gevolmachtigde van de toenmalige eigenaar der gronden en opstallen heeft het verlijden van deze akten tot 14 december 1982 vertraagd. Op dezelfde dag is de aannemer definitief met zijn werkzaamheden begonnen.

Als restauratie-architect treedt op Ir P. G. H. Satijn. De werkzaamheden zijn aangenomen door de B.V. Hobru te Hoensbroek. Op de toegezegde subsidies zijn in 1982 zodanige voorschotten ontvangen, dat renteverliezen tijdens de bouw voorshands niet zullen optreden. Talrijke tijdens de bouw optredende risico's zijn zorgvuldig afgedekt. De uiteindelijke capaciteit van het depot zal \pm 6.500 m' zijn. Indien de werkzaamheden even voorspoedig blijven verlopen als tot nu toe, kan het tweede archiefdepot einde 1983 beschikbaar zijn. Dan zal de mogelijkheid tot het bewaren van historisch belangwekkend materiaal in totaal op tien kilometer komen, naar wij vertrouwen voldoende voor de rest van deze eeuw.

Opnieuw werd een bedrag ten laste van de exploitatierekening gereserveerd voor toekomstig groot onderhoud, dat niet in eigen beheer kan worden uitgevoerd en te zijner tijd moet worden aangevat.

PUBLIKATIES EN ONDERZOEK

In de voorafgaande jaren is het tempo opgevoerd, waarmee onderzoeken worden verricht door een afdeling onderzoek in het leven te roepen en de medewerkers van deze afdeling voltijds met onderzoekwerk te belasten. Tot maart 1981 bestond de bezetting van deze afdeling slechts uit een gekwalificeerd onderzoeker, een tweetal hulpkrachten die gedurende meerdere jaren ondersteuning verleenden en een tijdelijke kracht, die assistentie verleende voor een project, waarvan de looptijd niet meer dan één jaar mocht zijn.

Medio maart 1981 trad Drs J. J. F. van den Boogard in dienst in het kader van het 250-arbeidsplaatsenplan. Aanvankelijk werd hij op tijdelijke basis aangesteld. Met ingang van 1 oktober 1982 kon hij op een vaste arbeidsplaats worden benoemd. De aanwezigheid van een extra onderzoeker gedurende langere tijd heeft het mogelijk gemaakt een grootschaliger onderzoekproject aan te vatten. Gekozen werd voor de uitvoering van een opdracht die al vele jaren geleden is verstrekt, namelijk tot het schrijven van een studie over de geschiedenis van de landbouw in Limburg gedurende de twintigste eeuw. Omdat een uit-

voeringstijd van drie jaar voor dit onderzoek wat kort leek, is aan de heer Van den Boogard gedurende één jaar in W.V.M.-verband een assistent toegevoegd in de persoon van Drs S. E. Minis.

Per 1 juni 1981 kreeg de onderzoekafdeling nog een tweede uitbreiding doordat M. Kellens, licentiaat geschiedenis, ten laste van de Belgische overheid begon met de uitvoering van een project dat in het kader van de Maaslandse Monografieën was geëntameerd. Hij zal in de komende jaren werken aan het tot stand brengen van een Limburgs Biografisch Woordenboek, waarin korte, goed gedocumenteerde levensbeschrijvingen worden opgenomen van personen uit Nederlands en Belgisch Limburg die in het verleden belangrijke prestaties hebben geleverd.

Tenslotte heeft Dr J. F. R. Philips op basis van vrijwilligheid gedurende het gehele jaar bij het Centrum onderzoek verricht. Deze aanzienlijke versterking van de onderzoekafdeling heeft er toe geleid dat de werkzaamheden veel sneller zijn verlopen dan verwacht. De moeilijkheid, ontstaan doordat de eisen van het management vertragend werkten op de voortgang van het onderzoek, kon volledig worden overwonnen. De opgave, die wij ons in het meerjarenplan hadden gesteld, kon ruimschoots worden gehaald.

Een tiental onderzoeken werd gepubliceerd, aanmerkelijk meer dan in 1981. In volgorde van verschijnen waren dit:

J. F. R. Philips, Een terreinverkenning omtrent de omvang en richting van de migratie in Maastricht en Zuid-Limburg tijdens de achttiende eeuw, *Liber Amicorum. Een bundel studies aangeboden aan de genealoog Drs Edm. M. A. H. Delhougne bij gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag op 8 februari 1982*. Uitgave van de Stichting Instituut voor genealogie en streekgeschiedenis te Roermond, Roermond 1982, p. 137-170.

In deze studie heeft de auteur op basis van gebrekkige bronnen de migratiestromen van en naar Maastricht gereconstrueerd. Met uitzondering van de Nederlands Hervormde migranten waren vestiging en vertrek hoofdzakelijk afhankelijk van de betrekkingen met de directe omgeving.

L. H. M. Kreukels, Social and class consciousness: the dutch miners 1900-1940, *Anglo-Dutch Conference Maastricht, Papers*, Vol. III, paper no. 26, [Leiden 1982], p. 1-12.

Uiteenzetting over klassebewustzijn bij Nederlandse mijnwerkers op een internationale conferentie over klassebewustzijn bij arbeiders en werknemers in de dienstensector in de 20e eeuw.

J. J. F. van den Boogard, *De Percee* (= Maastrichts Silhouet 9), Maastricht 1982, 48 p., geïll.

De Stichting Historische Reeks Maastricht, onder voorzitterschap van de archivaris van het Sociaal Historisch Centrum, publiceert regelmatig korte studies over belangrijke cultuurhistorische objecten in Maastricht. In dit kader beschreef Van den Boogard de planologische veranderingen tengevolge van de doorbraak van de vestinggordel in het stadsdeel Wyck rond 1860.

J. C. G. M. Jansen, Jenever in opmars 1680-1815, *Campus Liber. Bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht, aangeboden aan Mr Dr H. H. E. Wouters, stadsarchivaris en bibliothecaris 1947-1977, bij zijn zeventigste verjaardag*, Maastricht 1982, p. 273-298.

Een studie over veranderende drinkgewoonten in de 17e en 18e eeuw, alsmede over een snel groeiende nijverheid die nauwe relaties met de landbouw had.

J. F. R. Philips, De wijnhandel te Maastricht en het verbruik van wijn in de zeventiende en achttiende eeuw, *Campus Liber. Bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht, aangeboden aan Mr Dr H. H. E. Wouters, stadsarchivaris en bibliothecaris 1947-1977, bij zijn zeventigste verjaardag*, Maastricht 1982, p. 299-312.

Een studie over de stijgende omvang van de consumptie van wijn en over de wijnhandelaren, waaronder enkele bedrijven, die tot de huidige dag worden voortgezet.

J. J. F. van den Boogard, De Belgische omwenteling van 1830. Voor en tegen in de Arnheemsche Courant, *Maar wat is het toch voor eene courant? De Arnheemsche? Opstellen over de Arnheemsche Courant, 1830-1850*, Arnhem 1981, p. 25-46.

Een oudere studie van de auteur over de reacties in de Arnheemsche Courant op de Belgische opstand, die door allerlei omstandigheden pas in het voorjaar van 1982 verscheen.

J. J. F. van den Boogard en E. Clermont, 1848. Het revolutiejaar in Frankrijk gezien vanuit de Arnheemsche Courant, *Maar wat is het toch voor eene courant? De Arnheemsche? Opstellen over de Arnheemsche Courant 1830-1850*, Arnhem 1981, p. 239-256.

Een studie over de reacties in een Nederlandse courant op de revolutie in Frankrijk in 1848.

J. C. G. M. Jansen, *Heren en Boeren in Limburg 1150-1800*, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl. 27, 1982, p. 1-22. De tekst van een bijdrage voor het Internationale Congres voor economische geschiedenis, gehouden te Budapest in 1982. Omvat een studie over de reacties van grondeigenaren, pachters en kleine boeren op de wisselende economische omstandigheden en de afwenteling van moeilijkheden op andere groepen.

J. L. Languesse, *Précis Statistique du Departement de la Meuse Inférieure (rive gauche)*, uitgegeven door J. C. G. M. Jansen, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl. 27, 1982, p. 23-104. Een beschrijving van een deel van het departement van de Nedermaas uit 1815 met uitvoerige informatie over de sociaal-economische toestand in Nederlands en Belgisch Limburg. De informatie is zo opgesteld, dat zij gemakkelijk vergeleken kan worden met een statistische beschrijving uit 1806.

J. F. R. Philips, *Mestreechs Aajt. Geschiedenis van de Maastrichtse brouwers en hun bier*, Maastricht 1982, 80 p., geïll.

Lange tijd is in Maastricht een bier gebrouwen van zeer bijzondere samenstelling en smaak. De gebrekkige houdbaarheid van deze biersoort heeft in de twintigste eeuw bij de concentratie van de brouwerijen in Nederland zoveel moeilijkheden opgeleverd, dat de productie van Mestreechs Aajt moest worden gestaakt.

De auteur heeft bij gelegenheid van een tentoonstelling over deze tak van nijverheid een uitvoerige studie over de brouwerijen van Maastricht gepubliceerd. De uitgave is verzorgd door de Stichting Historische Reeks.

Een publikatie is in druk:

The experience of non-employment among workers on forced early retirement in Limburg, 1965-1980. Opdracht in het kader van het research-program of the culture of unemployment van het Europees Instituut voor Werk en Samenleving. Het deelonderzoek Nederlandse Mijnwerkers is door Drs L. Kreukels uitgevoerd. Het gehele onderzoek staat onder leiding van P. Jallade te Parijs. Andere deelonderzoeken worden uitgevoerd te Milaan, Parijs, Berlijn en Birmingham.

De directeur schreef op verzoek van de redactie een aantal recensies ten behoeve van de Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden. Door de achterstand in de verschijning van de B.M.G.N.

zullen zij gedeeltelijk eerst in 1983 gepubliceerd worden. Drs Kreukels schreef een tweetal recensies in het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis.

Met een aantal onderzoeken zijn aanzienlijke vorderingen gemaakt:

J. C. G. M. Jansen, De omvang van de Joodse gemeenschap in Limburg, 1620-1800.

Studie van de omvang, de vestiging en de mobiliteit van Joden in Limburg in de 17e en 18e eeuw in de huidige Nederlandse en Belgische provincies Limburg. Tekst is gereed gemaakt voor publikatie. Aan de hand van reconstructie van gezinssamenstellingen, overzichten van verblijfsduur, vestigingen en vertrekken van Joden wordt hun aanwezigheid in de Limburgse samenleving tegen de achtergrond van de maatschappelijke ontwikkeling gemeten.

L. H. M. Kreukels, Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse mijnindustrie van 1900-1940.

Dissertatie. Dank zij de omvangrijke hoeveelheid beschikbare bronnen kunnen de arbeidsverhoudingen in de Zuidlimburgse mijnbouw bijzonder goed worden geanalyseerd. Zowel werkgevers als werknemers hebben uitvoerige documentatie beschikbaar gesteld. Het onderzoek is aanvankelijk door de universiteit van Utrecht gefinancierd, later door Z.W.O. overgenomen. De afronding geschiedt via het Sociaal Historisch Centrum. De auteur heeft een groot deel van het concept reeds aan zijn promotor voorgelegd.

J. C. G. M. Jansen en W. van de Westeringh, 'Dat ging over zijn hout'. Overmatig gebruik van bossen in het zuiden van Limburg van de Hoge Middeleeuwen tot in de 20e eeuw.

Bodemkundig onderzoek heeft uitgewezen, dat de bodemvruchtbaarheid van sommige heel oude boscomplexen in Limburg erg tegenvalt. De beide auteurs stellen zich voor dit verschijnsel zowel op historische als op landbouwkundige gronden te verklaren uit overmatig gebruik van de bossen in het verleden.

Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1914-1975.

Opricht L.L.T.B. Ter afronding van de studies over de landbouw in Limburg zal een boek over de geschiedenis van de Limburgse landbouw sinds 1900 worden geschreven, waarin ook de grote veranderingen ten plattelande worden behandeld. Dit project is in 1981 aangevat door Drs

J. J. F. van den Boogard, die in het kader van het arbeidsplaatsenplan kon worden aangetrokken. Hij heeft assistentie gekregen van Drs S. Minis en R. van Drie, doctoraal-student te Utrecht. Minis werkte aan de geschiedenis van de landbouworganisatie; Van Drie heeft de historisch-geografische aspecten voor zijn rekening genomen. Een concept van het gehele boek zal in 1983 gereed komen.

Naar een groene landbouwgeschiedenis.

Dr Ir L. Kempeneers van de landbouwfaculteit te Leuven heeft ons enkele vragen voorgelegd omtrent technische aspecten van de landbouwgeschiedenis, die toevallig met het hier aanwezige archiefmateriaal konden worden opgelost. Het bleek mogelijk op deze wijze inzicht te verkrijgen in de wijze, waarop in een gesloten landbouwsysteem wijzigingen in teelttechniek tot stand kwamen en doorwerkten. De interpretatie wordt in nauw overleg met landbouwingenieurs te Wageningen en Leuven getoetst. Bewerker J. C. G. M. Jansen. Een eerste concept is op 30 november 1982 voorgedragen tijdens een lezing in Tongeren.

Monetaire ontwikkelingen 1450-1790.

Als grensgebied had Limburg te maken met zeer vele soorten munten. De verhoudingen tussen de geldsoorten wisselden voortdurend. Inflatie en deflatie hadden in steden als Roermond, Venlo, Maastricht en Luik een wisselende intensiteit. Een bronnenuitgave met beknopte analyse van deze monetaire ontwikkeling vormt een grondvoorwaarde voor talrijke sociale en economische onderzoeken in Limburg. Een deel van het materiaal is verzameld. Inmiddels is besloten ook gegevens uit Arnhem, Nijmegen en Aken in het onderzoek te betrekken. Duur van het onderzoek 3 jaar. Bewerker J. C. G. M. Jansen. Met Prof. H. van der Wee (Leuven), Dr E. van Cauwenberghe (Leuven) en Prof. F. Irsigler (Trier) werd afgesproken deze studie te coördineren met hun projecten betreffende België en het Rijnland. De Stiftung Volkswagenwerke heeft voor deze samenwerking gelden beschikbaar gesteld. Het bronnenonderzoek is gereed voor wat betreft Venlo, Maastricht en Luik en gedeeltelijk voor Tongeren. De bewerkingen via automatische dataverwerking worden in Trier uitgevoerd. Met de bewerking van het Limburgse materiaal is een aanvang gemaakt.

Vorbereidingen zijn getroffen voor een drietal nieuwe uitvoerige onderzoeken, die in 1983 zullen worden aangevat.

Verzet in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Na het verschijnen van het zevende deel van L. de Jong's Geschiedenis van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog is commotie ontstaan, omdat daarin vooral het geestelijk verzet in Limburg is onderschat. Reeds eerder is daarover een onderzoek door het S.H.C. geprogrammeerd. Doordat inzage in een deel van het documentatiemateriaal niet mogelijk was, is dit onderzoek in 1980 afgevoerd. Nu deze gegevens – zij het onder restrictie – wel kunnen worden geconsulteerd, wordt dit onderzoek opnieuw voorbereid. Van medio 1983 af zal het in ongeveer drie jaar door Drs F. Cammaert worden uitgevoerd.

Ideeën omtrent universiteit en samenleving in Maastricht.

De Rijksuniversiteit Limburg is opgezet volgens een geheel nieuwe conceptie van wetenschappelijk onderwijs. De ideeën omtrent doelstellingen en uitvoering hebben een lange ontwikkeling doorgemaakt. Om vele redenen hecht het College van Bestuur er aan dat dit proces nauwkeurig wordt beschreven. In de loop van 1983 zullen Drs Van den Boogard en Dr Jansen daar een studie aan wijden.

Het ontstaan en de uitgroei van de Spaarbank Limburg.

Drs J. H. A. E. Cornips, oud-direkteur van het S.H.C., stelt zich voor in nauwe samenwerking met ons instituut een dissertatie te wijden aan de ontwikkelingen die zich sedert de tweede wereldoorlog bij diverse Limburgse spaarbanken hebben voorgedaan en waaruit de Spaarbank Limburg is gegroeid. Hij hoopt de ontwikkeling van deze spaarbank tot een middelgrote retailbank te beschrijven. Het project zal in het instituut worden uitgevoerd, waarbij de auteur als vrijwillig medewerker zal toetreden tot de onderzoekgroep.

Het is zeer verheugend dat opnieuw studies met een internationaal karakter konden worden geëntameerd. Het Rijksbeleid betreffende het wetenschappelijk historisch onderzoek benadrukt de noodzaak van internationale samenwerking heel sterk. Het Sociaal Historisch Centrum wil bij de uitwerking van dit beleid een rol blijven spelen. Binnen het kader van dit internationaal vergelijkend onderzoek passen behalve de studie naar de leefwijze van vervroegd gepensioneerde mijnwerkers, het sociaal bewustzijn bij mijnwerkers, het monetaire onderzoek, alsmede een studie over de mogelijkheden om in een gesloten landbouwhuishouding veranderingen in de teelttechniek tot stand te brengen.

BIBLIOTHEEK

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek ook in 1982 selectief te werk bij de collectievorming. De toevloed aan bibliotheekmateriaal is in 1982 geringer geweest dan in het voorafgaande jaar. Zij besloeg desondanks 120 m' plankruimte. Van D.S.M., het K.A.D.O.C. te Leuven en het Provinciaal Bestuur van Limburg werden grote schenkingen verworven.

Door ontubbeling, het aanleggen van strenge selectiecriteria en afstoting naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand worden gereduceerd tot 6%. De omvang van de bibliotheek is thans ongeveer 2.100 m'. De boeken beslaan \pm 290 m', de brochures 130 m', de statistische publikaties 110 m', de naslagwerken, bibliografieën e.d. 70 m'. Het overgrote deel, 1.500 m', komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken e.d.). Door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen wordt gesteld dat de groei van de bibliotheekbestanden in Nederland dient te worden teruggebracht tot nul procent. Er is geen geld om voortdurend nieuwe bibliotheekdepots te bouwen. Ten departemente is ook met ons uitvoerig overlegd over de mogelijkheden de minder frequent gebruikte literatuur onder te brengen in een centraal depot, dat in Amsterdam wordt gebouwd en over te gaan tot ontubbeling van weinig gebruikte collecties, zodat uiteindelijk in Nederland slechts één of twee exemplaren van dergelijke boekwerken overblijven. De besprekingen over deze aangelegenheid hebben een moeizaam verloop gekend. Slechts enkele deelnemers aan het gesprek hebben zich positief opgesteld. Daarom is intussen besloten niet langer te streven naar een landelijk steunpunt, waar minder frequent gebruikte literatuur kan worden opgeslagen, maar naar regionale steunpunten. In Limburg zou de Rijksuniversiteit het voortouw kunnen nemen bij het totstandbrengen van een regionale opvang van minder frequent gebruikte literatuur. Dit nieuwe beleid past in de afspraken die reeds eerder werden gemaakt met de bibliothecaris van de R.L. om te streven naar een gezamenlijk depot in Limburg. Ons bestuur vindt het een goede zaak dat op langere termijn de mogelijkheid ontstaat collecties, die voor het S.H.C. zelf van minder belang zijn, maar die worden bewaard omdat zij in Nederland verder niet aanwezig zijn, door te schuiven naar een regionaal depot.

De gesprekken over centrale bewaring van minder frequent gebruikte literatuur hebben ons bestuur aanleiding gegeven de oude ruilvereenkomsten met bibliotheken in Nederland nog eens kritisch te bekijken.

Tot nu toe werden doubletten doorgestuurd naar andere bibliotheken in Nederland. Het gevolg is geweest dat daardoor juist verdubbeling van weinig gebruikte literatuur ontstond. Daarom wordt thans gestreefd naar ruilvereenkomsten met Belgische en Duitse bibliotheken. Wij krijgen van hen materiaal dat in Nederland ontbreekt en vangen manco's op die in de buurlanden bestaan. De overeenkomst met het K.A.D.O.C. te Leuven functioneert optimaal.

De samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland vereist een deelnemen aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus; als zodanig fungeert het Pica-samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheken van universiteiten en hogescholen. Doordat in 1982 zowel in personeel als in materieel opzicht de middelen werden verworven om aan het Pica-systeem deel te nemen, mag een toetreding van het Sociaal Historisch Centrum op korte termijn worden verwacht. Om allerlei redenen geeft ons bestuur de voorkeur aan een nauwe samenwerking in dit opzicht met de Rijksuniversiteit Limburg boven een zelfstandige toetreding tot Pica, ook al brengt zo'n samenwerking op het moment van de aansluiting enige organisatorische moeilijkheden met zich mee.

De omvang van het bibliotheekpersoneel bij het S.H.C. is relatief heel gering, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel. Gebleken is dat de kosten die hier voor bibliotheekbeheer worden gemaakt slechts één/derde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zulke grote verschillen niet uitsluitend door lage huisvestingskosten kunnen worden veroorzaakt.

Ondanks de bescheiden mogelijkheden is opnieuw een aantal stappen gezet op weg naar een volwaardige wetenschappelijke bibliotheekorganisatie. Het bibliotheekbeheer wordt verzorgd door vier werkgroepen. De eerste, onder leiding van de bibliothecaresse Mevr. Drs Fleré, houdt zich bezig met de integratie van het catalogusapparaat; de tweede, onder leiding van Mevr. Okrogelnik Nagornik, draagt zorg voor het beheer der periodieken en statistieken; de derde wordt geleid door Mevr. Volkers en verzorgt de brochures en jaarverslagen, terwijl de laatste werkgroep de boeken ter hand heeft genomen. Zij wordt geleid door Mevr. Charpentier. De werkgroepleidsters zijn geschoold en volledig gekwalificeerd. Door deze werkwijze wordt de ordening en beschrijving van het gehele bestand geleidelijk op wetenschappelijk niveau gebracht. In het verslagjaar zijn daarbij aanzienlijke vorderingen gemaakt. Door de verbeterde toegankelijkheid is ook de behoefte aan diensten van de bibliotheek toegenomen. Een tweedejaars studente van

de Bibliotheek- en Documentatieacademie in Sittard heeft in 1982 een stageperiode bij het Sociaal Historisch Centrum doorgebracht.

De aanwas kwam – zoals voorheen – hoofdzakelijk tot stand via schenking. De aankoop had voornamelijk betrekking op actuele publicaties, nodig voor het onderzoek. Hieronder volgt een overzicht van de van publicerende instellingen zelf ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's en dergelijke naar sectoren over de jaren 1980-1982.

	1980	1981	1982
volkshuisvesting	6	6	4
handel, nijverheid, bankwezen	24	28	22
arbeidszaken	6	5	4
overheid, incl. openbare nutsbedrijven	34	35	23
transport en vervoer	4	3	3
land- en tuinbouw	1	1	—
onderwijs, vorming	12	8	8
cultuur, recreatie	6	6	10
maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw	2	7	4
gezondheidszorg	9	8	9
uitvoeringsorganen sociale wetgeving en verzekering	3	2	5
archiefdiensten, wetenschappelijke instellingen	21	43	37
vrouwenbeweging	1	1	1
pers en uitgeverijen	—	4	1

Voor de lijst van schenkers zij verder verwezen naar bijlage I. Het bestuur dankt alle schenkers hartelijk voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

De mogelijkheden tot het inbinden respectievelijk kartonneren van bibliotheekmateriaal waren in het verslagjaar iets groter dan in het voorafgaande jaar. Derhalve kon, behalve de wetenschappelijke tijdschriften die normaal voor bindwerk of kartonnering in aanmerking komen, een aantal boeken in betere staat worden gebracht.

ARCHIEF

In tegenstelling tot voorgaande jaren dienden in 1982 weer enige omvangrijke archieven te worden overgenomen. In totaal werden 15 archieven verworven met een totale lengte van 150 meter. Daarnaast werden enige aanvullingen verkregen op reeds aanwezige fondsen. Zij hadden een omvang van 50 meter. De historisch meest interessante fondsen die werden verworven, betroffen de archieven van de papierfabrieken Gelderland-Tielens te Meerssen (1838-1972) en de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek N.V. te Maastricht (1850-1973). Bijzonder spectaculair was de verwerving van de collectie L. M. J. A. van der Grinten (16e-20e eeuw), waarin talrijke autografen van de aarts-hertogin Isabella Clara Eugenia, souverain der (Zuidelijke) Nederlanden uit het begin van de 17e eeuw. Daarnaast verdienen de archieven van de Stichting Groot Limburgs Toneel (1968-1975) en het G.L.Twee (1972-1981) vermelding, alsmede het archief van de E.B.A.D. te Beek (1938-1977) en dat van architect J. J. M. Thurlings te Roermond (± 1945-1980).

Het aanbod van archieven leidde tot grote problemen bij de berging. De beide archiefdepots zijn immers volledig gevuld. Alleen door herschikking en versnelde selectie van vernietigbare stukken was het mogelijk deze aanwinsten te plaatsen. Per saldo steeg het totaal aantal archief-fondsen tot 340 met een totale lengte van 2.500 strekkende meter. De beschikbare ruimte voor de archieven in het depot Boschstraat was op 1 januari 1983 nog slechts enkele meters, zodat alleen kleinere aanwinsten in dit depot kunnen worden geplaatst. Ook het hulpdepot in Heer is volledig gevuld. Om ruimte te winnen voor de plaatsing van aanwinsten moeten de werkzaamheden zo worden georganiseerd, dat selectie en inventarisatie van archiefmateriaal zoveel mogelijk parallel lopen aan de verwerving van aanwinsten. Op deze wijze kan per jaar 50 m' ruimte beschikbaar komen. Om de selectiewerkzaamheden te bespoedigen, zijn in het kader van de werkgelegenheidsverruimende maatregel medewerkers aangetrokken, die vooral met deze taak werden belast.

Met de ordening van de archieven is goede voortgang gemaakt. Voltooid leek in het voorjaar de inventaris van het archief van de Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers en haar voorgangers, totdat bleek dat een aantal hiaten in dit archief kon worden gesloten door toevoeging van een veertigtal strekkende meter archief van deze organisatie, dat bij toeval werd teruggevonden. Het invoegen van dit aanzienlijke bestand vergde nog geruime tijd. De werkzaamheden aan

het L.O.Z.O.-archief zijn verricht door M. Wijnen. Hij werkte verschillende jaren aan deze inventaris.

De heer Mes heeft zich opnieuw op het archief van de K.A.B. gestort. Dit uitermate chaotisch overgedragen bestand heeft in het verleden al meermalen de aandacht opgeëist van voorgangers van de huidige archivaris. Nu alle vreemde bestanden uit dit fonds zijn verwijderd en afzonderlijk geordend, ligt een afronding van de ordening van het K.A.B.-archief zelf in het verschiet.

Mevr. Van Someren slaagde er in de inventarisatie van het archief van de Stichting Hornerheide te voltooien.

Zeer goede voortgang is gemaakt met verbetering van de materiële verzorging van een aantal grote fondsen. J. Cox en A. Renzen slaagden er in de archieven van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg, van de Willem-Sophie en van een aantal vakbonden om te pakken in archiefnormaaldozen en deze van nieuwe etiketten te voorzien. Bijna driekwart van de archivalia, bewaard in het depot Boschstraat, is thans goed verzorgd.

Dank zij de inspanningen van alle archiefmedewerkers is opnieuw een aanzienlijk deel van het archiefbezit goed toegankelijk geworden. Het is verheugend dat dit mogelijk is geweest, ondanks het feit dat veel tijd moest worden besteed aan het vervaardigen van een nieuw overzicht van het archiefbestand, aan advisering omtrent bewaring en ordening van archieven aan een drietal bedrijven en instellingen en aan overleg met de Rijksarchivaris en de gemeente-archivarissen in Limburg over afstemming van de acquisitie.

DOCUMENTATIE

Door de jaren heen is er een steeds groter wordende hoeveelheid documentatie verzameld die noch tot het archief noch tot de bibliotheek van het S.H.C. kan worden gerekend. Een toenemende vraag naar juist dit materiaal was er mede oorzaak van dat de nodige afspraken omtrent de verzorging van deze collectie werden gemaakt.

Van de pamfletten is een trefwoordenlijst samengesteld. Het ordeningssysteem kan eventueel naar behoefte worden aangepast. De vele vaandels zijn in een aparte ruimte opgeborgen. Ons bestuur heeft met vreugde vastgesteld, dat Gedeputeerde Staten het op prijs stellen als deze collectie, die eigenlijk van museale aard is, te zijner tijd in het Museum voor Volkcultuur te Limbricht kan worden bewaard. Een

provinciale voorziening voor de bewaring van textiel, dat met zoveel specifieke zorgen moet worden omgeven, lijkt een blijvende oplossing te bieden voor problemen die instellingen, die slechts een kleine collectie bezitten, gemakkelijk boven het hoofd groeien. Langdurige conservering is dan gewaarborgd. Verder is de verzorging van het beeldmateriaal verbeterd. Alle foto's, affiches, albums en films zijn zorgvuldig geconserveerd. Doordat in 1982 een fotograaf in het kader van de werkgelegenheidsverruimende maatregel aan het werk kon worden gesteld, konden van alle glasnegatieven contactafdrukken worden gemaakt. Het zal vrijwel niet meer nodig zijn de kwetsbare oorspronkelijke glasplaten aan onderzoekers in handen te geven. Sedert enige tijd is ook de beschrijving van deze collectie aangevat. Vooral de toenemende belangstelling voor industriële archeologie en de rol die het Centrum daarbij als documentatie-instelling te vervullen heeft, gaf aanleiding aan de foto's bijzondere aandacht te besteden. De 7.300 foto's worden middels steekkaarten toegankelijk gemaakt en beschreven. Om te voorkomen dat de kwaliteit van de oorspronkelijke foto's door intensief gebruik al te zeer terugloopt, worden van alle foto's negatieven gemaakt. Op de kaart, waarop een beschrijving van de foto wordt gegeven, wordt een afdruk in klein formaat geplakt, op grond waarvan onderzoekers hun selectie uit het fotomateriaal kunnen maken. De aanwezigheid van een negatief voorkomt vervolgens veelal dat de originele foto aan derden ter hand moet worden gesteld. De heren A. Bleeser en G. Hameleers werken met voortvarendheid aan dit project. In de toekomst zal overigens nog heel wat speurwerk nodig zijn om de beschrijvingen van alle foto's te completeren.

JAARBOEK

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een groeiende belangstelling. Hoewel onlangs een verhoging van de minimum-bijdrage moest worden doorgevoerd en de economische omstandigheden tot een aantal opzeggingen leidden, nam ook in 1982 het aantal contribuanten toch nog met enkele tientallen toe. Acties tot werving van contribuanten hebben geleid tot de aanmelding van 85 nieuwe leden. Daarnaast kwam een aantal spontane meldingen voor. Een zestigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. Door het toenemend aantal lezers moest de oplage tot 1.350 worden verhoogd. Aan het einde van 1982 was het XXVIIe deel van de Studies bijna uitverkocht. In dit deel waren twee bijdragen opgenomen. De directeur

publiceerde een studie onder de titel 'Heren en Boeren in Limburg'. Aanleiding tot het instellen van dit onderzoek was een thema voor het Internationaal Congres voor Economische Geschiedenis 1982 te Budapest geweest. Ten behoeve van dit congres zijn nationale rapporten opgesteld. Voor Nederland en België is dit gebeurd door een groep historici onder leiding van Prof. Dr A. van der Woude, hoogleraar aan de Landbouwhogeschool te Wageningen.

Daarnaast werd in het Jaarboek een bronnenpublicatie uitgegeven in de vorm van een statistisch overzicht van de toestand in het departement van de Nedermaas in 1815. Dit merkwaardige document werd door J. L. Languesse onder de titel 'Précis Statistique du Departement de la Meuse Inférieure (rive gauche)' samengesteld in de verwarde maanden tussen het vertrek van de Fransen in 1814 en de vestiging van het Nederlandse staatsgezag in 1815. Languesse's overzicht bleek feitelijk een actualisering van een statistiek van F. A. Cavenne uit 1806. Mede daardoor bevat zij uitermate bruikbaar historisch materiaal.

Aan het Jaarboek werd toegevoegd het Jaarverslag 1981 van het Sociaal Historisch Centrum. Het Jaarboek werd typografisch verzorgd door Drukkerij H. van der Marck & Zn. te Roermond. De omvang was 171 pagina's, hetgeen overeenkwam met de gewenste omvang.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren zoals gebruikelijk aanzienlijk. In de reeksen, die door deze stichting worden uitgegeven, verschenen twee boeken. Ook de belangstelling voor de uitgaven nam toe. Het aantal vaste afnemers naderde de 1.600. In de reeks Maaslandse Monografieën verscheen in juni als deel 35:

Ton Meyknecht, Bartholomeus van Maastricht († 1446) monnik en conciliarist, Assen 1982, XVIII + 132 p.

In dit boek wordt aandacht besteed aan de theoloog Bartholomeus van Maastricht, prior van de Karthuizers te Roermond, die in de 15e eeuw een belangrijke rol speelde in de discussie over de vraag of de leiding van de Kerk bij de Paus of bij een concilie berust. Deze discussie heeft vooral in de tijd van het Westers Schisma de gemoederen beroerd. Omdat het vraagstuk zo tijdgebonden was, zijn de werken van Bartholomeus nimmer gedrukt. Meyknecht voorzag in deze leemte door een tekstuitgave van het tractaat 'Vicus Modestia' in zijn boek op te nemen.

In november verscheen deel 36 in de reeks:

W. Jappe Alberts, Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn, dl II, 1288-1500, Assen 1982, X + 233 p.

In 1979 publiceerde de auteur het eerste deel van deze studie, waarin de periode vóór 1288 werd behandeld. Ook in dit tweede deel ligt het accent op de politieke en economische historie van het gebied tussen Nijmegen, Keulen, Aken en Maastricht. In de periode, die in het tweede deel wordt behandeld, komt vooral de belangrijker wordende rol van de wereldlijke landheren naar voren. Zij voerden in het algemeen een anti-Bourgondische politiek, die in de 15e eeuw vruchten afwierp en leidde tot versterking van de huismacht van deze kleine vorsten.

Twee/derde van de oplage was eind 1982 bij kopers terecht gekomen.

De samenstelling van de Redactie en de Raad van Advies onderging geen wijzigingen. Drs M. K. J. Smeets trok zich uit het Bestuur terug. Hij werd vervangen door Drs J. H. M. Wieland. Ook ons bestuur hecht er aan de heer Smeets dank te zeggen voor zijn niet aflatende inspanningen ten behoeve van de Maaslandse Monografieën. De heer Smeets maakte sedert de oprichting van de stichting deel uit van het bestuur. De Raad van Advies vergaderde eenmaal, Bestuur en Redactie viermaal.

De dames M. Mommers-Bakker en E. Schilder en de heren L. Frints en J. Delzainne verwierven zich ook dit jaar bijzondere verdiensten door alle gepubliceerde werken persklaar te maken en de proeven te controleren. Mede dank zij de administratieve hulp, verstrekt door de heer N. Soeters, verliep de afwerking der activiteiten vlot en was de verkoop van publikaties bevredigend.

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

Er wordt regelmatig gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. Speciaal de faciliteiten van de studiezaal worden gewaardeerd. Het aantal bezoekers wordt in onderstaande tabel gespecificeerd.

Jaar	Aantal bezoekers
1975	118
1976	153
1977	176
1978	172
1979	195
1980	181
1981	196
1982	204

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studie-zaal en aan gegevens van de bibliotheek. Telefonische en schriftelijke informatie zijn daarin niet begrepen.

De bezoekers komen de laatste jaren vaker terug. De frequentie, die in 1976 en 1977 nog slechts twee bedroeg, nam sedert 1978-1979 toe tot vier bezoeken per gebruiker. In 1982 is het tot 4,3 bezoeken per gebruiker gekomen. De begeleiding vergt daardoor aanzienlijk meer tijd en inspanning dan voorheen. In de studiezaal dient continu een toezicht-houdend ambtenaar aanwezig te zijn. Het is daarom verheugend dat Mevr. Wijnands-Van Someren haar archivistische werkzaamheden weet te combineren met de dienstverlening in de studiezaal. Als archiefmedewerkster is zij in staat wetenschappelijke vragen snel te verhalen naar de historische documentatie, die hier aanwezig is. Mede daardoor kon de dienstverlening in de studiezaal op het gebruikelijke hoge niveau worden gehouden.

In overleg met het personeel is een rooster van werktijden opgesteld, waardoor het mogelijk is de studiezaal ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Deze uitbreiding van de dienstverlening is vooral van belang voor de bezoekers, die van ver komen. Dit is het geval met ongeveer de helft van de gebruikers.

Overigens is het verheugend dat het aantal incidentele bezoekers afneemt ten gunste van de groep die hier langere tijd onderzoek doet. Een direct gevolg van deze verandering is immers dat het gebruik van de archieven intensiever wordt. De wetenschappelijke betekenis van het verrichte onderzoek is daardoor toegenomen. De gebruikers maken minder gebruik van bibliotheekgoed, dat geleend kan worden en meer van uniek archiefmateriaal, waarvoor een langdurig verblijf in Maastricht nodig is. Diverse studenten maken grote kosten voor een langdu-

rig onderzoek in Maastricht, ver van de universiteitsstad, waar zij studies volgen. Ook daaruit blijkt de stijgende belangstelling voor het hier bewaarde materiaal. De gebruikersgroep kan in een aantal categorieën worden onderscheiden.

	1980	1981	1982
studenten en medewerkers van universiteiten of hogescholen	73	80	75
opleidingsinstituten voor onderwijsgevenden	—	—	52
andere instellingen van onderwijs	51	72	33
instellingen en bedrijven	22	14	19
privé-belangstellenden	31	24	20
onbekend	4	8	5
totaal	181	196	204

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft sedert 1981 enige wijziging ondergaan tengevolge van de start van een studierichting geschiedenis aan de N.L.O. te Sittard. Bijna 80% van de bezoekers is studierend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt sterk de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan instellingen van hoger beroepsonderwijs. Gemiddeld behoorde in de jaren tussen 1980 en 1982 39% van de bezoekers tot de categorie studenten en medewerkers van universiteiten en hogescholen. Tot de 36% van de gebruikers die aan andere instellingen van onderwijs studeert, behoort een toenemend aantal jongeren dat avond- of dagonderwijs volgt aan een lerarenopleiding. Het aandeel van de 'liefhebbers' daalt langzaam. Het beliep nog 13%. Deze groep is iets groter dan die van diegenen, die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengen. Het volgende overzicht geeft een beeld van de gebruikersgroep naar woonplaats.

	1980	1981	1982
Maastricht	33	23	45
overig Limburg	68	69	79
overig Nederland	76	94	73
buitenland	4	10	7
totaal	181	196	204

De categorie studenten en medewerkers van universiteiten, hogescholen en M.O.-opleidingen maakt ongetwijfeld het meest intensief gebruik van onze diensten. Veelal bereiden zij een scriptie of dissertatie voor. Het leek derhalve zinvol speciaal voor deze categorie de herkomst en het studievak na te gaan. Zes instellingen waren met één bezoeker vertegenwoordigd, te weten de universiteiten van Bonn, Luik, Leuven, de V.U. te Amsterdam, de L.H. in Wageningen en de H.T.P. te Heerlen. Ongetwijfeld kwam dit omdat de specialisatie van onze bibliotheek niet aansluit bij de wetenschappelijke activiteiten van deze centra. De universiteit van Leiden en de Katholieke Hogeschool in Tilburg leverden twee bezoekers, de R.L. te Maastricht vier. Van de Universiteit van Amsterdam kwamen twaalf bezoekers, van Utrecht achttien en van Nijmegen eenendertig. De diverse instellingen voor hoger beroepsonderwijs leverden tweeënvijftig bezoekers, merendeels van lerarenopleidingen te Sittard, Tilburg en Groningen.

Het leeuwedeel van de gebruikers, afkomstig uit de sector van het H.B.O. en wetenschappelijk onderwijs, studeerde geschiedenis. Naast vierenveertig historici kwamen nog twaalf geografen, vijf kunsthistorici en enkele juristen, economen, bouwkundigen, sociologen, landbouwkundigen en gezondheidkundigen. Diverse andere disciplines, zoals tandheelkunde, volkskunde, andragogie en landbouwwetenschap, zorgden voor telkens één bezoeker.

De onderwerpen, waarover gegevens worden gezocht, vertonen steeds meer spreiding. De eenzijdige oriëntatie op de mijnbouw, de herstructurering van Limburg en de daarmee samenhangende sociale problematiek, die kenmerkend was voor het begin van de jaren zeventig, neemt af. Thans overwegen onderzoeken, waarin de eerste helft van de 20e eeuw aan de orde komt. Speciaal de belangstelling voor volkshuisvesting en ruimtelijke ordening, voor emancipatievraagstukken, waartoe ook de vrouwenbeweging is gerekend, voor industrialisatie, vormen van nijverheid, onderwijs en persgeschiedenis neemt toe. Onderstaande tabel geeft daar een gespecificeerd overzicht van.

	1979	1980	1981	1982
vakbeweging	20	18	16	11
arbeidsvoorwaarden	5	8	4	3
onderwijs en pers, vorming, jeugd	5	13	9	14
emancipatie van bevolkingsgroepen	—	8	7	6
gezondheidszorg	—	2	2	4
arbeidsmarkt	4	7	3	8
overige sociale geschiedenis	10	12	6	6
geschiedenis van de mijnindustrie	12	15	12	16
overig bedrijfsleven	16	9	29	8
industrialisatie en herstructurering Zuid-Limburg	14	3	3	17
handel en prijzen	—	—	6	2
landbouw en ambacht	7	5	7	5
industriële archeologie	5	3	5	3
verkeer en vervoer	5	1	4	9
volkshuisvesting en ruimtelijke ordening	6	6	18	18
politieke partijen en stromingen	8	10	8	12
verzet Nederland tweede wereldoorlog	4	4	4	5
kunst en cultuur	7	9	5	6
biografie en genealogie	5	7	4	5
historische geografie	2	2	6	5
kerkgeschiedenis	8	9	6	5
lokale geschiedenis	16	14	15	10
historische demografie	7	6	8	4
algemene onderwerpen	7	9	8	14
onbekend	4	9	5	8

In het najaar heeft het Centrum een exemplaar ontvangen van een zevental scripties:

‘Nu wordt het tijd dat gij te huis blijft’: een onderzoek naar vrouwenarbeid in de aardewerk- en glasfabriek van Regout te Maastricht in de tweede helft van de negentiende eeuw / [door] Brigitte Lentz [en] Ingrid Berben. — [S.l. : s.n.], [ca. 1981]. — 43 p. : tab. ; 29 cm. — Lit.opg.: p. 42-43
Kandidaatsscriptie soc. ec. gesch. Nijmegen

De woningvoorziening in de Limburgse mijnstreek als sociaal beheersinstrument, 1900-1940 : een onderzoek naar anti-socialistische tendensen in de huisvestingspolitiek van roomskatholieken en mijnen / [door] Eric van Royen. — [S.l. : s.n.], 1981. — 191 p. ; 30 cm. — Graf.: p. 185-186, lit. opg.: p. 187-191, tab.: p. 168-184
Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht

De mijnwerkersvakbonden en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in het mijnbedrijf 1945-1947 / [door] Iris Steen. — [S.l. : s.n.], 1982. — 91 p. : schema's, tab. ; 30 cm., met bijl., lit. opg.: p. 88-91
Doctoraalscriptie Utrecht

De reacties van de inwoners van Vaals en Valkenburg op de politiek van Willem I en de Belgische opstand: 1815-1840 / [door] E. C. J. G. Thewissen. — [S.l. : s.n.], 1981. — 116 p. ; 30 cm., bijl.: p. 69-87, literatuur: p. 107-116
Doctoraalscriptie Utrecht

De afbraak van de Limburgse mijnstreek (1965-1981) : gehoorzaam zonder tegen te spreken / door Jo Schoormans. — Maastricht : [s.n.], 1981. — 101 p. : tab. ; 29 cm., lit. opg.: p. 85-101
Scriptie Universiteit Amsterdam

De Limburgse mijnstreek tussen 1900 en 1920 : een streek op drift / door Jo Schoormans. — Amsterdam : [s.n.], 1981. — 86 p. : tab. ; 29 cm., lit. opg.: p. 73-78
Scriptie Universiteit Amsterdam

Schaesberg van mijnzetel tot ligstoel : studie van de veranderde leefomstandigheden in een Limburgse gemeente / door Frank Hamers en Jan Zonjee. — Utrecht : [s.n.], 1982. — 82 p. : krt., tab. ; 30 cm., lit. opg.: p. 77-81.

Het was verheugend dat opnieuw een aantal onderzoekers bereid bleek het resultaat van hun onderzoek hier te deponeren. De aanwezigheid van een groot aantal scripties remt het voortdurend herhalen van feitelijk hetzelfde onderzoek door verschillende personen af. Dit verschijnsel nam in de jaren zeventig, parallel met de explosieve groei van het aantal studenten bij de opleidingsinstituten, nogal toe.

BESLUIT

Het jaar 1982 was voor het Sociaal Historisch Centrum voorspoedig. In meerdere opzichten werden nieuwe perspectieven geopend. Het meest belangrijk was ongetwijfeld de intensivering van de samenwerking tussen het Sociaal Historisch Centrum en de Rijksuniversiteit Limburg. Ook het begin van de restauratie en de aanpassing van de Andrieskapel en de uitbreiding van het personeelsbestand via structurele arbeidsplaatsen, toegewezen in het kader van het regionaal economisch beleid, stemmen tot erkentelijkheid.

Velen in Limburg en daarbuiten waren bereid het instituut in deze tijd van bezuinigingen financieel te steunen. Dank zij hun inspanningen kon het jaar ook in materieel opzicht voorspoedig worden genoemd. Graag spreekt ons bestuur daarvoor zijn dank uit. Ook het werk vlotte. De groei van bibliotheek en archief was overeenkomstig de verwachtingen. Er kon worden ingelopen op achterstanden bij ordening, beschrijving en documentatie van het verzamelde materiaal. Het aantal publikaties was groot. De blijvende interesse, die derden aan de dag legden voor de hier aanwezige bronnen, wettigt bovendien de verwachting dat ook in de toekomst nog menige publikatie tot stand zal komen, waaraan het instituut een werkzaam aandeel heeft. Al met al was 1982 een jaar waar wij met plezier op terugzien.

BIJLAGE I

SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1982

Provinciale Bibliotheek	Hasselt
Katholiek Documentatie- en Onderzoekcentrum	
K.A.D.O.C.	Leuven
Stadtbibliotheek	Mönchengladbach
Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (A.B.P.)	Heerlen
Centrum voor Sociale Woningbouw	Heerlen
D.S.M.	Heerlen
Stichting Beheer Pensioenfondsen A.Z.L.	Heerlen
Economisch Technologisch Instituut Limburg (E.T.I.L.)	Maastricht
Medisch en Maatschappelijk Informatiecentrum (M.E.M.I.C.)	Maastricht
Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Provinciale Planologische Dienst	Maastricht
Sint Matthiasparochie	Maastricht
Stichting Historische Reeks Maastricht	Maastricht
Federatie Jeugd- en Jongerenwerk	Roermond
Limburgse Werkgeversvereniging	Roermond
Provinciaal Orgaan Welzijnsbevordering Limburg	Roermond
Gemeente Vaals	Vaals
Prof. Dr E. Hélin	Luik
Prof. Dr H. van der Wee	St. Pauwels (Waas)
J. Kau	Düsseldorf
Prof. Dr F. Irsigler	Trier
Dr R. Metz	Trier
Drs W. J. M. Klaassen	Alphen a/d Rijn
Drs A. Kappelhof	's Hertogenbosch
Prof. Dr W. Jappe Alberts	Voorst
A. P. Dalm	Heerlen
D. W. Jacobs	Heerlen
H. van Hertem	Horn
Mevr. N. Janssen	Horst
Mevr. M. Castermans-Lommen	Maastricht
Drs J. H. A. E. Cornips	Maastricht
J. H. J. Gulikers	Maastricht

Drs H. K. F. ten Horn
Dr J. F. R. Philips
Drs P.J.M. Teeuwen
F. Schols

Maastricht
Maastricht
Venlo
Weert

BIJLAGE II

LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1982

- 895 Stichting Jeugdwelzijn Midden-Limburg te Roermond, 1969-1977. (bestuur). 8 mtr.
- 896 Federatie van Jeugd- en Jongerenwerk te Roermond, en voorgangers, ca. 1968-1977. (bestuur). 6 mtr.
- 897 Stichting Bevordering Studiebegeleiding en Individueel Aangepast Onderwijs (S.I.A.O.) te Heerlen, 1976-1981. (Mr G. van Soerland te Heerlen). 5 mtr.
- 898 J. J. M. Turlings jr., architect te Roermond, ca. 1945-1980. (Mevr. M. H. C. Turlings-Manders, J. J. C. M. Turlings). 30 mtr.
- 899 A. M. A. van Gool te Venlo, 1947-1981. (A. M. A. van Gool). 2 mtr.
- 900 Katholieke Plattelandsjongeren (K.P.J.), afdeling Simpelveld, 1937-1976. (bestuur). 1 ds.
- 901 Gelderland Tielens Papierfabrieken N.V. en voorgangers te Meerssen, ca. 1838-1972. (K.N.P. te Maastricht). 16 mtr.
- 902 Vereniging G.L.Twee te Maastricht, 1972-1981. (bestuur). 3 mtr.
- 903 Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek N.V. te Maastricht, 1850-1933. (K.N.P. te Maastricht). 25 mtr.
- 904 N.V. Eerste Beeker Autobusdienst (E.B.A.D.) te Beek, ca. 1938-1977. (P. J. Maessen te Heerlen). 30 mtr.
- 905 Stichting Groot Limburgs Toneel te Maastricht, 1968-1975. (bestuur). 12 mtr.
- 906 Stichting Regionaal Instituut voor Maatschappelijke Dienstverlening Noordelijk Limburg (R.I.M.) te Venray, 1967-1977. (bestuur). 8 mtr.

- 907 Stichting Regionaal Jeugdcentrum Noordelijk Limburg te Venray, 1966-1978. (bestuur). 8 mtr.
- 908 Stichting Samenlevingsopbouw Noordelijk Limburg te Venray, ca. 1957-1977. (bestuur). 16 mtr.
- 909 Dr G. C. P. Linssen, stukken van de Regionale Raad voor de Arbeidsmarkt, 1971-1979. (Dr G. C. P. Linssen te Roermond). 7 ds.
- 910 L. M. J. A. van der Grinten te Utrecht, 16e-20e eeuw. (H. C. de Wit te De Bilt). 1 mtr.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

MR P. M. M. C. PALMEN, voorzitter (1968)	Heerlen
DR G. C.P. LINNSEN, vice-voorzitter (1973)	Roermond
DR REMIGIUS DIETEREN OFM, secretaris (1949)	Maastricht
DRS J. H. A. E. CORNIPS, penningmeester (1954)	Maastricht
P. C. A. 'T HOEN (1961)	Maastricht
MR A. A. RIJK (1973)	Valkenburg aan de Geul
DRS J. H. M. WIELAND (1979)	Valkenburg aan de Geul

ALGEMEEN BESTUUR

N. J. J. BEUKEN (1982)	Berg en Terblijt
J. BREMMERS (1960)	Sittard
MR N. W. J. G. BRONZWAER (1980)	Weert
M. DEBATS (1972)	Maastricht
J. H. ENSINCK (1965)	Maastricht
DRS L. J. C. HORBACH (1975)	Roermond
DRS A. J. HUTSCHEMAEKERS (1953)	Roermond
DRS J. J. C. HUYBEN (1980)	Kessenich (B)
DRS P. J. C. LEBENS (1949)	Born
G. J. LOOS (1962)	Maastricht
L. J. LUCASSEN (1975)	Meijel
DRS B. C. M. E. NIESSEN (1979)	Maastricht
DRS H. R. VAN OMMEREN (1972)	Meerssen
MR E. G. G. M. RUTTEN (1961)	Maastricht
DR IR J. STUFFKEN (1973)	Heerlen
DRS P. C. TIELROOIJ (1967)	Sittard
J. M. WEIJERS (1952)	Heerlen
PROF. DR A. M. VAN DER WOUDE (1979)	Wageningen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Baaxem (1973)	Baaxem
Gemeentebestuur Beek (1950)	Beek
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Gennep (1961)	Gennep
Gemeentebestuur Grathem (1977)	Grathem
Gemeentebestuur Gulpen (1951)	Gulpen
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Heythuysen (1977)	Heythuysen
Gemeentebestuur Horst (1961)	Horst
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Kessel (1962)	Kessel
Gemeentebestuur Landgraaf (1982)	Landgraaf
Gemeentebestuur Maasbracht (1954)	Maasbracht
Gemeentebestuur Maastricht (1950)	Maastricht
Gemeentebestuur Margraten (1976)	Margraten
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Meijel (1956)	Meijel
Gemeentebestuur Nuth (1950)	Nuth
Gemeentebestuur St. Odiliënberg (1976)	St. Odiliënberg
Gemeentebestuur Posterholt (1976)	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1972)	Roggel
Gemeentebestuur Schinveld (1951)	Schinveld
Gemeentebestuur Simpelveld (1951)	Simpelveld
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Stramproy (1955)	Stramproy
Gemeentebestuur Swalmen (1950)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Vaals (1950)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1953)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentebestuur Venray (1956)	Venray
Gemeentebestuur Voerendaal (1951)	Voerendaal
Gemeentebestuur Weert (1951)	Weert
Gemeentebestuur Wittem (1972)	Wittem

Bedrijven

Aannemersbedrijf Gebr. Theunissen C.V. (1982)	Maastricht
Aannemersbedrijf Jongen B.V. (1978)	Schaesberg
Aannemingsbedrijf J. Geraedts en Zonen B.V. (1978)	Swalmen
Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Algemene Bank Nederland N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Ankersmit's Chemische Fabrieken B.V. (1978)	Maastricht
Arbed s.a. (1978)	Roermond
Bartels' Bouw- en Betonbedrijf, J.C. (1958)	Roermond
Bates-Cepro B.V. (1958)	Maastricht
Beaumont's Handel & Industrie B.V., De (1978)	Heerlen
Bierbrouwerij 'De Leeuw' B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Boekhandel 'Veldeke' (1961)	Maastricht
Boekhandel Winants (1975)	Heerlen
Bouwcoördinatiekantoor Drs Ruijters B.V. (1978)	Sittard
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Bouwmaatschappij Gebr. Janssen B.V. (1962)	Venray
Brouwerij 'De Ridder' B.V. (1957)	Maastricht
C en A Nederland (1978)	Maastricht
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Demy B.V. (1978)	Geleen
Drukkerij H. van der Marck en Zonen B.V. (1978)	Roermond
D.S.M. (1978)	Heerlen
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Eurohal Maastricht B.V. (1978)	Maastricht
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hahmes C.V., Fa. P. (1949)	Maastricht
Hepworth-N.G.I. B.V. (1978)	Belfeld
Hobru Hoensbroek B.V. (1978)	Hoensbroek
Hostellerie 'De Hamert' B.V. (1979)	Wellerlooi
Industriemaatschappij J.C. Bamford (N.W.E.) N.V. (1978)	Meerssen
Ingenieursbureau Jongen-Laura B.V. (1978)	Maastricht
Kleiwarenfabrieken Gebr. Laumans B.V. (1978)	Tegelen
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wylré
Koninklijke Fabriek van Tabakspijpen Elbert Gubbels & Zonen B.V. (1978)	Roermond
Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken N.V. (1949)	Maastricht
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Limburgse Kaarsenfabriek C.V., Van de Weyer en Zn. (1958)	Maastricht
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie	
Limagas N.V. (1958)	Heerlen

Maasgrind- en Zandexploitatie 'Juliana', v/h Louis Muyres (1949)	Urmond
Maastrichtse Spaarbank (1958)	Maastricht
Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Maison Louis Kledingmagazijnen N.V. (1958)	Maastricht
Meij's Expeditiebedrijf (1959)	Maastricht
Mora Snacks B.V. (1978)	Maastricht
'Mosa' B.V. (1949)	Maastricht
Muyres Algemene Bouw B.V., Marcel (1959)	Sittard
Natronchemie B.V. (1950)	Roermond
Nederlandse Credietbank N.V. (1958)	Maastricht
Nelissen Aannemingsbedrijf B.V., J.P.A. (1978)	Venray
Nunhems Zaden B.V. (1978)	Haelen
Papierfabriek 'Gennep' N.V. (1958)	Gennep
Pieters-Dortu N.V. (1958)	Heerlen
Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij N.V. (1949)	Maastricht
Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Rank Xerox Manufacturing B.V. (1978)	Venray
Roosmalen's Transport en Handel Mij B.V., Van (1961)	Maastricht
Sekisui Alveo B.V. (1978)	Roermond
Slavenburg's Bank N.V. (1978)	Maastricht
Stienstra Roermond B.V. (1978)	Roermond
Technisch Bureau Vromen B.V. (1958)	Amsternrade
Teewen B.V. (1958)	Tegelen
Uitgeversmaatschappij De Limburger B.V. (1949)	Roermond
Verenigd Streekvervoer Limburg (1958)	Heerlen
Verfindustrie Jac Eyck B.V. (1978)	Heerlen
Vissers' Wegenbouw- en Aannemingsbedrijf C.V. (1961)	Drunen
Volvo Car Productie Born B.V. (1969)	Born
Wagemans & Van Tuinen N.V., Artifort N.V. (1958)	Maastricht
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Westland-Utrecht Hypotheekbank N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Zinkwit Nederland B.V. (1953)	Eijsden
Zuid Nederlandse Aannemers Vereniging (1979)	Heeze
Zuid-Ooster Autobusdiensten N.V. (1978)	Gennep

Organisaties en instellingen

Adviesburo voor Ruimtelijke Ordening	
E. H. Starren B.V. (1974)	Maastricht
Adviesgroep Partners B.V. (1974)	Maastricht
Algemeen Rijksarchief (1972)	's-Gravenhage
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Bakker, Versteegh en Co. Accountants (1974)	Maastricht
Bibliotheek- en Documentatieacademie (1976)	Sittard
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk College (1958)	Sittard

Bisschoppelijk College voor Atheneum en HAVO (1978)	Echt
Broeklandcollege voor HAVO en MAVO (1978)	Hoensbroek
Buro voor Stedebouw Maastricht Hoen-Ubachs- Roomans B.V. (1970)	Maastricht
Centrum voor Sociale Woningbouw C.S.W. B.V. (1961)	Heerlen
College 'Sancta Maria' (1977)	Kerkrade
'Collegium Carolinum' der Paters Oblaten (1961)	Valkenburg aan de Geul
Culturele Raad Limburg (1959)	Maastricht
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
'Europahuis in Nederland', Stichting (1978)	Bemelen
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
F.N.V.-Limburg (1961)	Heerlen
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen (1967)	Venray
Franciscanessen (1979)	Maastricht
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België (1976)	Brussel (B)
Gemeentelijke Archiefdienst (1979)	Maastricht
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Hamont-Achel (B)
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentelijke Openbare Bibliotheek (1979)	Maasmechelen (B)
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick
Heemkring Heidebloemke (1979)	Genk (B)
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	St. Odiliënberg
Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (1982)	Lomm
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (BRD)
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogere Technische School (1960)	Heerlen
Hogeschool voor Theologie en Pastoraat (1958)	Heerlen
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industriebond F.N.V. (1981)	Amsterdam
Industrieschap Oostelijk Mijnegebied (1964)	Heerlen
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Jongerencentrum 't Vloot (1978)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen

Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Katholieke Economische Scholengemeenschap, afd. MEAO-St. Servaascollege (1978)	Maastricht
Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1970)	Hoensbroek
Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek, Stichting (1964)	Schaesberg
Katholieke School voor MAVO Koningin Gerberga (1978)	Meerssen
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's-Gravenhage
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempen (BRD)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Lagere Technische School De Hamert (1978)	Wellerlooi-Bergen
LEAO-School (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgs Landschap, Stichting Het (1982)	Venlo
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
MAVO-School Maria Regina (1978)	Blerick
MAVO St. Jacobus voor Born en Omstreken (1978)	Born
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Middelbare Landbouwschool (1978)	Roermond
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Minderbroeders (1960)	Maastricht
Minderbroeders, Provinciaal (1959)	Utrecht
Missionarissen van het H. Hart (1979)	Bree (B)
Montfortanen (1959)	Valkenburg aan de Geul
Museumvrienden van Rekem (1979)	Rekem-Lanaken (B)
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Arnhem
Normaalschool Humaniora, Zusters Kindsheid Jesu (1979)	Hasselt (B)
Openbare Bibliotheek (1979)	Venlo
Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)	Hulsberg
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray
Openbare Werken (1957)	Maastricht
Opleidingen voor Middelbare Akten (1965)	Tilburg
Oudheidkamer Horst e.o., Stichting (1978)	Horst
Oudheidkundige Dienst gemeente Heerlen (1979)	Heerlen
Pedagogische Academie Dr Van Gils (1966)	Roermond
Peutz Architecten B.V. (1974)	Heerlen
Procuratuur P.P. Augustijnen (1960)	Venlo
Provinciale Bibliotheek (1979)	Hasselt (B)
Provinciale Bibliotheek Centrale Limburg (1978)	Roermond
Provinciale Inspectie Gemeente Archieven (1973)	Maastricht
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer in Limburg (1960)	Valkenburg aan de Geul

Provinciale Waterstaat in Limburg (1962)	Maastricht
Provinzialinstitut für Westfälische Landes- und Volksforschung (1967)	Münster (BRD)
Rafaëlschool voor MAVO (1978)	Maasbracht
Rooms-Katholiek Gymnasium 'Rolduc' (1978)	Kerkrade
Rooms-Katholieke Huishoudschool St. Anna (1978)	Stein
Rooms-Katholieke MAVO Pius XII (1975)	Kerkrade
Rooms-Katholieke MAVO-School Bergen (1978)	Bergen
Rooms-Katholieke MAVO-School Het Wormdal (1978)	Ubach over Worms
Rooms-Katholieke Middelbare Landbouwschool (1961)	Horst
Rooms-Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1958)	Heerlen
Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St. Ursula voor Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)	Horn
Rijksarchief in Limburg (1964)	Maastricht
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's-Hertogenbosch
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijksopleiding voor Onderwijzers (-essen) (1978)	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg (1977)	Maastricht
Samenwerkende Bouwverenigingen Eigen Haard, Gezond Maastricht en St. Servatius (1977)	Maastricht
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Geleen
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO St. Antonius Doctor College (1978)	Kerkrade
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Scholengemeenschap voor Atheneum, HAVO en MAVO 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen
Scholengemeenschap voor Gymnasium, Atheneum en HAVO van het Bisschoppelijk College Schöndeln (1978)	Roermond
Sociale Academie (1978)	Sittard
Stadsacademie voor Toegepaste Kunsten (1978)	Maastricht
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht (1958)	Maastricht
Stedelijk Lyceum en HAVO (1979)	Maastricht
Stedelijke MAVO-School (1978)	Maastricht
Streekarchief Zuid-Oost Brabant (1974)	Eindhoven
Telefoondistrict Maastricht (1958)	Maastricht
Universitätsbibliothek (1982)	Münster (BRD)
Universiteitsbibliotheek Economisch-Historisch Seminarium (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
Vastelaovesgezelschap JOCUS (1979)	Venlo
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
Ziekenhuis 'De Goddelijke Voorzienigheid' (1960)	Sittard

Persoonlijke contribuanten

Aalbrecht, W. C. L. G. (1977)
Aalsma, P. R. A. J. (1981)
Aardening, Chr. J. M. W. (1981)
Abrahams, A. G. J. (1979)
Acker, B. M. J. van (1981)
Admiraal, Mr W. A. M. (1979)
Adriaens, Drs F. H. M. C. (1960)
Aelmans, A. G. (1979)
Aerts, Mevr. M.-L. (1979)
Alers, F. H. P. (1979)
America, Dr G. G. J. (1973)
Aretz, J. A. W. (1980)
Arts, A. J. M. (1974)
Augustus, Drs L. (1975)
Backbier, H. A. M. (1974)
Baerts, M. W. P. te (1973)
Baeten, Mr A. M. I. H. (1958)
Bakker, L. B. (1983)
Baltis, C. H. J. M. (1974)
Baltus, C. J. (1975)
Bastiaansen, Drs J. C. A. (1977)
Becker, Drs H. J. G. (1982)
Beckers, J. J. (1974)
Beckers, P. B. H. (1982)
Beek, Chr. W. ter (1974)
Berden, Drs J. V. C. M. (1977)
Berebrouckx, H. A. R. (1979)
Berger, Mr E. A. (1974)
Bergers, H. (1981)
Bergh, J. E. van de (1979)
Bergmans, N. H. M. (1974)
Bertens, Drs J. W. (1975)
Bertrand, C. (1979)
Betteray, Mevr. J. J. H. van (1979)
Beugels, J. J. P. (1982)
Beijers, Drs J. G. Th. M. (1979)
Biggelaar, J. C. van den (1977)
Billekens, G. (1979)
Bisschops, H. J. (1979)
Bleus, J. (1981)
Block, Ed. J. (1982)
Bloemen, H. A. C. (1966)
Bloemen, M. (1979)
Blok, Prof. Dr A. (1974)
Boelens, F. P. (1966)
Boersma, H. J. L. M. (1976)
Boersma, M. Th. L. W. (1982)

Nieuwstadt
Roermond
Beek
Maastricht
Heerlen
Heiloo
Horn
Heerlen
Munsterbilzen (B)
Roermond
Amstenrade
Ubach over Worms
Roermond
Heerlen
Vessem
Brunssum
Maastricht
Rotterdam
Sittard
Rosmalen
Maastricht
Maastricht
Ubach over Worms
Heerlen
Venray
St. Geertruid
Ekeren (B)
Ottersum
Maastricht
Beek
Haelen
's-Gravenhage
Wylré
Haarlem
Amstenrade
Melick
Wintelre
Venlo
Dedemsvaart
Broekom (B)
Kerkrade
Zeist
Kaulille (B)
Soest
Oldenzaal
Eijsden
Valkenburg aan
de Geul

Boesten, H. M. P. L. B. (1979)
 Bogman, B. (1974)
 Bokken, H. L. M. (1979)
 Bollen, G. (1979)
 Bonnet, J. J. (1979)
 Bönninghausen, Dr Jur. A. Freiherr von (1974)
 Boom, Th. M. P. M. (1982)
 Boonstra, B. P. A. (1970)
 Bos, Dr R. W. J. M. (1974)
 Bosman, Prof. Dr H. W. J. (1969)
 Bosmans, Dr J. L. J. (1974)
 Botman, S. G. J. M. (1974)
 Bots, Dr A. C. A. M. (1976)
 Bouwens, J. G. T. (1967)
 Boven, J. H. H. van (1981)
 Bovens jr., Th. (1979)
 Brasse, Ch. J. P. (1973)
 Brassée, J. H. J. (1958)
 Bremmers, M. J. (1974)
 Broens, J. W. (1974)
 Bronzwaer, Mr N. W. J. G. (1960)
 Brorens, F. M. C. (1960)
 Brouwer, Ir J. F. H. (1979)
 Brouwer, G. M. A. de (1979)
 Brouwers, E. H. (1974)
 Brouwers, J. L. A. (1970)
 Brouwers, P. C. M. (1975)
 Buchem, G. J. van (1981)
 Bult, C. van de (1974)
 Can, Drs A. J. M. L. van (1959)
 Castermans, W. P. (1979)
 Chambille, Ing. H. (1974)

Cillekens, Drs C. M. H. (1978)
 Claessen, W. Q. J. G. (1981)
 Claessens, Ir J. M. M. (1979)
 Claessens, Drs Th. J. A. H. (1960)
 Claessens, V. Th. J. (1982)
 Clermonts, Drs E. (1982)
 Closset, Drs P. L. J. L. (1982)
 Cluitmans, Drs J. H. (1958)
 Cobben, Drs Ing. N. P. (1976)
 Coenen, Drs H. L. M. (1973)
 Coenen, L. W. (1958)
 Cohlst, J. M. F. (1982)
 Collen, J. V. A. (1979)
 Colsen, J. H. M. (1959)
 Coops, H. Th. (1980)
 Cornelissen-Janssens, Mevr. (1979)

Buchten-Born
 Brussel (B)
 Thorn
 Maasmechelen (B)
 Maastricht
 Willich-Anrath (BRD)
 Roermond
 Rosmalen
 Berg en Terblijt
 Tilburg
 Nijmegen
 Sittard
 Nijmegen
 Eijsden
 Nuth
 Maastricht
 Waubach
 Oirsbeek
 Roermond
 Roermond
 Weert
 Munstergeleen
 Heythuysen
 Maastricht
 Klimmen
 Maastricht
 Utrecht
 Mheer
 Ransdaal
 Roosendaal
 Maastricht
 Valkenburg aan
 de Geul
 Maastricht
 Steyl
 Maastricht
 Dommelen
 Wamel
 Leunen
 Maastricht
 Swalmen
 Maastricht
 Moergestel
 Hoensbroek
 Vaals
 Hasselt (B)
 Venray
 Heerlen
 Brasschaat (B)

Cornips, J. H. A. (1979)	Breda
Cornips, Drs J. H. A. E. (1982)	Maastricht
Corten, Alb. J. A. M. (1960)	Heerlen
Courstens, Dr N. G. M. (1974)	Maastricht
Cox, Drs G. W. H. (1958)	Goirle
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Creemers, P. L. W. B. (1982)	Weert
Crolla, A. A. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A. M. G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousen, Dr A. M. F. B. (1960)	Venlo
Crutzen, F. (1979)	Simpelveld
Crijns, Ir A. W. N. J. (1967)	Bunnik
Custers, M. H. (1979)	Leiden
Daamen, J. (1979)	As (B)
Daems, J. G. (1973)	Maastricht
Daniëls, A. L. M. J. (1977)	Maastricht
Darley, W. (1968)	Maastricht
Debats, M. (1974)	Maastricht
Debets, Drs R. M. C. (1974)	Haarlemmermeer
Defesche, H. F. H. G. (1981)	Goirle
Defesche, Mr H. J. M. (1974)	Venray
Delissen, Th. M. J. (1958)	Bocholtz
Derickx, J. W. M. B. (1982)	Venray
Derx, Th. J. F. (1979)	Venlo
Dewez, Dr J. Th. M. (1960)	Sittard
Diedereren, Drs J. A. M. (1958)	Zaandam
Diederiks, Dr H. A. (1973)	Amsterdam
Dierick, C. (1979)	Hechtel-Eksel (B)
Dierick-Van Loo, Mevr. M. C. G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J. W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P. E. M. (1982)	Ubach over Worms
Dingjan, Drs F. C. M. (1982)	Meerssen
Disch, A. J. M. M. (1974)	Maastricht
Dister, H. M. J. (1979)	Roermond
Dittrich, Drs M. J. A. R. (1958)	Meerlo-Wanssum
Dohmen, F. S. (1958)	Heerlen
Donker, Mr J. G. (1974)	Afferden
Dorenbosch, M. K. W. (1975)	Roermond
Dormans, E. H. M. (1979)	Munstergeleen
Drenth, J. H. (1981)	Kerkrade
Driessen, J. A. (1978)	Maastricht
Driessen, M. A. W. (1973)	As (B)
Dupuits, G. (1982)	Heerlen
Dijk-Regout, Mevr. Drs L. van (1965)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eerenbeemt, Prof. Dr H. F. J. M. van den (1968)	Tilburg

Einig, Drs P. C. A. (1974)	Roermond
Engelen, C. F. M. (1979)	Sittard
Engelen, J. P. J. (1975)	Klimmen
Engelen, Drs Th. L. M. (1982)	Cuijk
Engels, G. (1972)	Helden
Ensinnck, J. H. (1958)	Maastricht
Erp, A. F. C. M. van (1974)	Oss
Erps, J. (1979)	Apeldoorn
Esser, Dr J. G. M. van (1981)	Roermond
Essers, H. (1979)	Maastricht
Eussen, J. A. M. T. (1983)	Sittard
Eijck, Drs F. A. (1958)	Maastricht
Faessen, J. H. (1977)	Lomm
Feller, Drs J. C. (1979)	Grubbenvorst
Folbert, J. H. (1981)	Maastricht
Frankort, W. J. M. (1979)	Kerkrade
Franssen, F. S. (1980)	Schinveld
Franssen, Drs G. H. (1977)	Tilburg
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frantzen, J. W. H. (1959)	Sittard
Frantzen, Leon F. J. H. (1983)	Maastricht
Frederiks, Dr P. W. J. M. (1974)	Geleen
Frederix, Drs L. L. M. (1980)	Maastricht
Gadiot, G. M. H. J. L. (1980)	Delft
Gales, B. (1975)	Hulsberg
Geelen, Ch. H. (1974)	Voerendaal
Geelen, Mr J. F. L. (1974)	Kerkrade
Geenen, Drs W. (1982)	Wylré
Gemmeke, Drs Ch. E. A. (1960)	Maastricht
Gerards, A. J. M. (1979)	Sittard
Gerrits, H. P. A. J. (1958)	Blerick
Geurts, A. J. (1977)	Nijmegen
Geurts, J. H. J. (1974)	Nijmegen
Geux, A. J. (1972)	Helden
Ghelen, J. D. (1979)	Neerharen (B)
Giebels, C. P. (1982)	Utrecht
Gielen, Mej. G. F. M. (1973)	Meijel
Gielen, P. M. P. J. (1978)	Nijswiller-Wittem
Giesen, J. J. H. (1979)	Venray
Gieskens, Drs J. H. H. (1960)	Sittard
Gillessen R.A., J. H. M. J. (1979)	Weert
Glaudemans, F. J. T. H. (1982)	Maastricht
Goes, Mej. H. M. (1974)	Maastricht
Gool, A. M. A. van (1964)	Venlo
Goor, P. C. H. van der (1979)	Echt
Goossens, H. M. H. (1979)	Ubach over Worms
Gootzen, P. J. (1969)	Melick
Graus-Koenen, Mevr. A. G. (1979)	Echt
Grimbergen, J. M. (1974)	Lelystad

Groneschild, O. (1979)	Epen
Grotens, A. H. P. (1974)	Nieuwenhagen
Gulikers, J. H. J. (1982)	Maastricht
Gijbels, G. (1968)	Maastricht
Gijsen, Chr. (1958)	Maastricht
Gijsen, Mgr Dr J. M. (1969)	Roermond
Haanen, Drs E. P. H. P. T. (1974)	Swartbroek
Haas, Dr J. A. K. (1963)	Maastricht
Haegen, Prof. Dr H. van der (1971)	Heverlee (B)
Haenen, N. H. V. (1978)	Eijsden
Haffmans, Mr F. M. A. (1958)	Helden
Hall, J. H. M. van (1960)	Eijsden
Hamelers, Ing. H. H. M. (1982)	Bunde
Hanckx, J. Th. F. G. M. (1981)	Maastricht
Hansen, Drs J. H. W. M. (1958)	Roermond
Hardy, L. V. H. (1958)	Heerlen
Hautvast, J. P. G. (1979)	Heerlen
Heggen-Schils, Mevr. M. B. M. (1960)	Maastricht
Hélin, Prof. Dr E. (1975)	Luik (B)
Helsen, J. (1981)	Tongeren (B)
Heltzel, J. J. M. (1974)	Herten
Hendriks, A. J. G. (1975)	Kessel
Hendriks, Th. (1979)	Overpelt (B)
Hendriks, W. Th. M. (1958)	Venlo
Hennekens, Drs W. J. J. M. (1966)	Maastricht
Henrar, A. F. (1975)	Maastricht
Hermens, P. (1982)	Schinnen
Herp, Drs P. J. van (1964)	Treebeek
Hertog, C. G. (1979)	Heerlen
Heunders, J. H. F. S. (1979)	Maastricht
Heus, G. M. de (1974)	Valkenburg aan de Geul
Heijboer, Drs H. J. (1959)	Heerlen
Heijden, P. van der (1978)	Amsterdam
Heyden, R. P. W. J. M. van der (1974)	Maastricht
Heijen, Drs F. J. (1958)	Kerkrade
Heythuysen-Corstjens, Mevr. A. (1979)	Kerkrade
Hillen, A. (1979)	Neer
Hodiamont, Mej. E. (1979)	Maastricht
Hoebers, P. C. M. (1974)	Horst
Hoen, J. G. H. (1975)	Maastricht
Hogesteeger, Drs G. (1974)	Rotterdam
Hommens, Mej. Mr A. H. M. H. (1958)	Maastricht
Hoof, M. H. J. van (1974)	Maastricht
Höppener, Mr R. G. A. (1958)	Roermond
Horn, H. K. F. ten (1981)	Maastricht
Houben, Drs C. J. M. (1974)	Roermond
Houben, G. L. (1982)	Buchten
Houben, Mr H. (1982)	Roermond

Hout, J. H. M. van (1979)	Venray
Hout, Ir L. W. M. van (1974)	Doetinchem
Hövell tot Westerflief, J. G. F. M. G. Baron van (1970)	Ohé en Laak
Hummel, R. P. (1975)	Brunssum
Hupperts, Mr A. J. M. (1982)	Maastricht
Hustinx, Mr F. P. J. (1958)	Maastricht
Huyben, Drs J. J. C. (1975)	Kessenich (B)
Huijs, Drs Th. P. M. (1978)	's-Gravenhage
Huijts, F. L. (1974)	Cadier en Keer
Impe, M. (1979)	Kermt (B)
Jacobs, F. G. J. (1976)	Maastricht
Jacobs, H. M. A. G. (1969)	Hellevoetsluis
Jacobs, J. H. M. (1960)	Geleen
Jaegers, A. P. J. M. (1973)	Schinnen
Jamar, Drs J. T. J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jans, A. (1975)	Oostrum
Jans, L. (1983)	Maastricht
Jans, V. (1979)	Piringen (B)
Jansen, Drs P. C. (1974)	Amsterdam
Jansen-de la Haye, Mevr. A. (1979)	Lanaken (B)
Janssen, B. G. Chr. (1979)	Sittard
Janssen, Mr C. M. J. M. (1958)	Nijmegen
Janssen, E. M. L. (1981)	Heerlen
Janssen, Drs H. A. J. (1966)	Nederweert
Janssen, J. (1979)	Oirschot
Janssen, Drs. J. A. J. (1974)	Nuth
Janssen, J. H. (1960)	Hoensbroek
Janssen, Drs J. P. (1982)	Obbicht
Janssen, J. P. H. M. (1979)	Nijmegen
Janssen, Mr J. W. A. M. (1974)	Nijmegen
Janssen S.J., Prof. Dr L. H. (1974)	Tilburg
Janssen, Mej. P. L. F. (1975)	Meterik-Horst
Janssen, R. (1979)	Dilsen (B)
Janssen, W. P. M. (1980)	Maastricht
Jenniskens, Drs A. H. (1975)	Maastricht
Jennissen, H. H. (1976)	Meers-Elsloo
Jetten, J. M. A. (1982)	Sittard
Jong, Pater Dom. de (1968)	Borkel en Schaft
Jongen, H. (1979)	Zichen-Zussen- Bolder-Riemst (B)
Jongen, J. M. G. (1979)	Heerlen
Jongh, A. de (1974)	Maastricht
Jonkergouw, A. E. L. (1979)	Sittard
Joosten, J. (1979)	Echt
Joosten, J. J. J. G. (1979)	Venlo
Jorritsma, H. H. M. D. (1976)	Amsterdam
Jurriëns, Drs R. (1971)	Overijse (B)

Kamm, J. V. P. (1960)	Maastricht
Kappelhof, Drs A. (1977)	's-Hertogenbosch
Kellen, I. (1979)	Hasselt (B)
Kempeneers-Bosmans, Mevr. R. (1979)	Hasselt (B)
Kempkens, P. H. (1979)	Sittard
Kerckhoffs, Drs J. H. H. (1974)	Spaubeek
Kerkhoffs, J. H. L. (1974)	Maastricht
Kerkhofs, M. (1979)	Schimmert
Kersten, Mej. A. H. H. M. (1964)	Maastricht
Kessels, F. A. H. (1974)	Venlo
Keijsers, Dr L. L. J. M. (1981)	Maastricht
Keijsers, P. J. A. M. (1965)	Nijmegen
Kirkels, L. (1979)	Meerssen
Klaassen, Drs W. J. M. (1974)	Alphen aan de Rijn
Klaassens, D. H. P. (1979)	Venlo
Klep, Prof. Dr P. M. M. (1978)	Nijmegen
Kleuters, Mej. M. H. (1959)	Roermond
Kleutghen, A. (1979)	Overpelt (B)
Kleijnen, H. A. J. (1958)	Roermond
Klomp, J. A. H. M. (1974)	Kerkrade
Knapen, Drs J. G. J. (1975)	Uden
Knipschild, W. A. (1982)	Maastricht
Knoors, H. J. (1979)	Roermond
Knoors, J. A. (1972)	Grevenbicht
Kockelkoren, J. M. H. (1979)	Haelen
Koelman, Drs J. B. H. (1979)	Heerlen
Kok, G. (1968)	Borkel en Schaft
Kokkelmans, J. J. M. F. (1979)	Eys
Koldewey, J. (1982)	Utrecht
Korsten, Drs H. S. M. (1974)	Venlo
Koster, J. (1976)	Maasbracht
Kreijn, M. H. M. (1960)	Brunssum
Kuypers, Drs H. M. M. (1974)	Heerlen
Lamers, Drs J. (1982)	Maastricht
Lardinois, P. M. J. P. (1975)	Maastricht
Lauwers, P. (1979)	Beringen (B)
Leclercq, R. M. F. M. (1981)	Stein
Leenders, Chr. (1973)	Maastricht
Lem, W. F. Th. (1969)	Maastricht
Lemmens, B. M. P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, W. L. M. (1976)	Poortugaal
Lendfers, J. M. (1972)	Putten
Lendfers, M. J. H. (1977)	Heerlen
Leufkens, Ir J. (1982)	Maastricht
Leunissen, H. J. (1980)	Voerendaal
Leunissen, H. L. (1981)	Gronsveld
Leurs, Ing. C. J. P. (1974)	Venray
Leyen, C. J. M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J. W. V. van (1981)	Jabeek

Limpens, J. (1982)	Maastricht
Linden, Prof. Dr A. S. van der (1981)	Maastricht
Linden, Drs P. R. H. M. van der (1971)	Nuth
Linssen, Mr A. J. C. (1974)	Jabeek
Linssen, Drs C. A. A. (1962)	Zuidhorn
Linssen, Dr G. C. P. (1960)	Roermond
Linssen, H. H. J. (1974)	Weert
Litjens, Dr H. P. M. (1958)	Roermond
Locht, Drs B. J. (1977)	Echt
Loo, A. J. W. van (1982)	Klimmen
Loo, T. F. J. van de (1979)	Venlo
Loontjens, H. (1973)	Maastricht
Lucardie, Drs G. R. E. (1974)	Cuijk
Lucassen, Drs J. M. W. G. (1974)	Gouda
Lucassen, L. J. (1971)	Meijel
Lücker, B. P. L. (1974)	Schaesberg
Luthjens, Ir L. H. (1976)	Delft
Luykx, P. M. (1975)	Nijmegen
Luyn, Drs P. B. N. van (1980)	Limbricht
Maas, P. (1979)	Hoensbroek
Machielsen, F. (1982)	Meerssen
Maenen, Dr A. J. Fr. (1958)	Maastricht
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Maesen, Dr Fr. (1981)	Heerlen
Mandemakers, J. C. M. A. (1981)	Venlo
Manders, W. G. A. (1974)	Meerlo
Mantel, J. L. (1977)	Heerlen
Marres, E. C. W. L. (1969)	Helmond
Martens, Ir A. H. W. (1960)	Simpelveld
Martens, M. E. R. (1981)	Maastricht
Martens, M. J. M. (1979)	Nijmegen
Mast, Drs E. R. J. van der (1974)	Warmond
Mathijssen, Mr H. J. M. E. (1977)	Weert
Matti, Mr J. L. (1979)	Weert
Maussen, Drs M. J. (1972)	Schaesberg
Meerman, M. (1982)	Kerkrade
Meertens, Mgr L. (1974)	Roermond
Meessen, H. L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J. B. R. G. (1974)	Nijmegen
Meiboom, A. (1982)	Nieuwenhagen
Mennens, P. G. H. (1974)	Beek
Mertens, C. G. A. (1958)	Blerick
Mertens, Ir P. A. M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W. H. (1974)	Pey-Echt
Meuwissen, Mr M. P. R. (1975)	Maastricht
Meijer, Ir J. B. M. A. (1961)	Meerssen
Meijsing, Mej. J. C. (1978)	Valkenburg aan de Geul

Michiels, G. (1979)	Lommel (B)
Michiels van Kessenich, Jhr Mr L. M. (1979)	Terhorst
Michiels, J. J. M. (1981)	Geleen
Mingels, A. P. Y. M. (1982)	Maastricht
Minis, Drs S. (1981)	Maastricht
Mobers, H. (1979)	Hoogezaand
Moelaert, J. (1982)	Wijchen
Molemans, Dr J. (1979)	Hechtel-Eksel (B)
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Monna, Drs A. D. A. (1972)	Utrecht
Mooren, L. W. H. (1981)	Linne
Moorer, W. T. (1982)	Brunssum
Mosmuller, Drs J. M. H. (1972)	Voerendaal
Muisenbergh, Mr C. W. F. H. van den (1958)	Goirle
Mulder, Ing. H. E. (1971)	Roermond
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Mijland, H. J. M. (1976)	Oirschot
Narinx, J. M. G. (1979)	Maastricht
Naus, J. H. (1975)	Meijel
Naus, J. M. A. M. (1979)	Sittard
Neer, F. C. J. van (1981)	Geleen
Neer, L. P. G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, Dr R. (1967)	Köln (BRD)
Nicolai, P. (1979)	Duras (B)
Nies, F. F. N. J. W. (1981)	Melick
Niessen, B. (1981)	Bunde
Niessen, H. F. (1974)	Delft
Niessen, Drs L. F. P. (1974)	Oirsbeek
Nieste, H. M. (1982)	Maastricht
Niesten, J. J. C. M. (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M. (1980)	Venlo
Nieuwhof, C. (1960)	Hoensbroek
Nispen tot Pannerden, Jhr Drs H. J. C. M. van (1978)	Roermond
Nissen, P. J. A. (1980)	Nijmegen
Notenboom, Drs H. A. C. M. (1958)	Venlo
Notermans, Drs J. (1960)	Maastricht
Notten, J. G. M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Nouwen, A. M. C. (1974)	Stramproy
Nusteling, Dr H. P. H. (1974)	Bemmel
Offermans, Drs J. P. L. G. (1981)	Sittard
Oldenbeuving, G. L. J. (1980)	Born
Olieslagers, Drs P. J. J. H. (1964)	Maastricht
Ommeren, Drs H. R. van (1973)	Bunde
Ooijen, T. W. A. van (1981)	Klimmen
Oomen, A. J. M. G. (1975)	Valkenburg aan de Geul
Op den Kamp, H. J. (1979)	Munstergeleen

Op het Veld, A. J. G. (1975)	Helden-Panningen
Oppen, Mr M. A. W. van (1960)	Bemelen
Ottenheym, C. J. C. (1958)	Maastricht
Ottenheijm, Dr G. C. J. J. (1974)	Cadier en Keer
Oudshoorn, R. (1980)	Maastricht
Palmen, C. J. M. (1963)	Amstenrade
Palmen, Ir H. M. J. (1974)	Sittard
Palmen, J. Ch. (1963)	Tervuren (B)
Palmen, Mr P. M. M. C. (1958)	Heerlen
Panhuysen, Dr G. W. A. (1964)	Bunde
Panhuysen, J. F. M. (1982)	Beek
Parren, Drs H. P. C. M. (1974)	Heerlen
Parren, J. H. (1979)	Roermond
Patelski, A. S. M. (1982)	Valkenburg aan de Geul
	Maastricht
Paulussen, Mr J. (1958)	Maastricht
Paulussen, J. M. H. H. (1960)	Boxmeer
Peeters, Drs J. G. H. (1958)	Cadier en Keer
Pelt, J. C. M. van (1980)	Maastricht
Pelzer, Dr L. H. (1958)	Holtum-Born
Penners, W. J. A. M. (1982)	Lemiers
Pennings, Dr Ir J. G. M. (1979)	Sittard
Pernot, R. A. J. G. (1982)	Nijmegen
Perry, Drs J. (1976)	Beek
Peters, H. W. J. R. (1976)	Hasselt (B)
Philippe, A. (1979)	Heerlen
Pierey, Drs. L. J. M. (1974)	Stein
Pieters, H. (1981)	Valkenburg aan de Geul
Pluymaekers, L. (1974)	Valkenburg aan de Geul
	Maastricht
Pluijmen, L. J. H. (1979)	Ulestraten
	Tilburg
Poel, A. J. van der (1981)	Tongeren (B)
Poell, Drs W. A. G. (1974)	Utrecht
Poeth, Mej. Y. G. M. J. (1975)	Cadier en Keer
Poncelet, G. (1979)	Rijswijk
Prevaes, P. (1980)	Geulle
Purnot, J. H. M. G. (1982)	Arnhem
Puts, H. P. (1979)	Gouda
Putte R.A., Dr C. P. C. van (1983)	Maastricht
Puijenbroek, Dr F. J. M. van (1974)	Kerkrade
Pijls, V. (1970)	Geleen
Pijpers, Drs J. H. F. (1982)	Genk (B)
Quaedvlieg, Drs N. T. J. (1982)	Maastricht
Quint-Maagdenberg, Mevr. Drs M. J. I. (1983)	Maastricht
Remans-Bollen, Mevr. J. (1979)	Eijgelshoven
Rensch, Mr T. J. van (1975)	
Resoort, A. P. (1981)	
Ritzen, G. L. H. (1978)	

Roberts, P. (1979)	Nijmegen
Roebroeck, Prof. Dr E. J. M. G. (1967)	Utrecht
Roebroeck, J. M. G. F. (1981)	Maastricht
Roebroeks, J. W. M. (1975)	Nijmegen
Roeck, Dr F. (1979)	Zolder (B)
Roemen, Dr H. C. W. (1982)	Maastricht
Roll, J. (1978)	Gulpen
Ronckers, E. M. A. (1979)	Banholt-Mheer
Roomans, N. A. J. (1958)	Maastricht
Roosen, Ir M. H. (1959)	Lanaken (B)
Roost, P. M. (1982)	Ittervoort
Ros, Joh. (1979)	Reuver
Rosenboom, E. (1979)	Zoetermeer
Rouwet, Drs J. P. H. M. (1974)	Kerkrade
Royen, E. J. G. van (1979)	Utrecht
Rutten, Mr E. G. G. M. (1979)	Maastricht
Rutten, F. (1979)	Roggel
Ruys de Beerenbrouck, Jhr Mr G. A. M. J. (1960)	Holtum
Ruyters, Mevr. M. H. (1981)	Berg en Terblijt
Rijcken, R. J. L. M. (1979)	Oirschot
Rijk, Mr A. A. (1973)	Valkenburg aan de Geul
	Cadier en Keer
Saes, Drs J. L. (1964)	Maastricht
Sampers, F. J. W. A. (1960)	Oirsbeek
Sanders, H. (1960)	Weert
Sandt-van de Venne, Mevr. T. van de (1979)	Jutphaas
Santvoord, J. H. M. van (1973)	Maastricht
Scaf, A. (1964)	Maastricht
Scaf, F. (1982)	Maastricht
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Schatorjé, J. M. W. C. (1980)	Horst
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schellinx, Ing. J. H. W. (1979)	Rosmalen
Schimmelpenninck van der Oije, Drs C. O. A. Baron (1975)	
Schippers, R. M. G. (1968)	Ellecom
Schlösser, Ir J. C. (1959)	Amstelveen
Schrammen, M. H. A. I. (1958)	Heerlen
Schreuder, P. F. J. M. (1975)	Maastricht
Schreurs, J. H. S. (1980)	Maastricht
Schreurs, Drs J. J. M. (1963)	Venlo
Schreurs, Mej. Maria J. J. G. (1973)	Heerlen
Schreurs, J. W. J. (1976)	Eindhoven
Schreurs-Obers, Mevr. H. P. R. (1979)	Herten
Schrijnemakers, L. (1979)	Venlo
Schrijnemakers, Prof. Dr M. J. H. A. (1974)	Geleen
Schuffelers, P. (1982)	New York (U.S.A.)
Schümmer, P. C. H. (1976)	Maastricht
	Valkenburg aan de Geul

Schunck-Brouwers, Mevr. J. H. L. M. (1979)	Weert
Schürmann, Fr. A. P. (1974)	Maastricht
Schutgens, Drs C. H. G. (1968)	Spaubeek
Schutgens, N. H. J. (1966)	Maastricht
Schwanen, H. M. M. (1975)	Kerkrade
Schwartz, Drs G. A. H. de (1960)	Stein
Seelen, Drs Th. L. A. M. (1959)	Venlo
Seems, J. H. B. (1974)	Horn
Segers, L. (1983)	Maastricht
Semmeling, R. J. J. (1982)	Maastricht
Severens, J. J. (1979)	Hoensbroek
Sillekens, J. P. H. (1979)	Heerlen
Sillekens, Drs J. Th. (1972)	Nijmegen
Simonis, J. G. C. (1977)	Maastricht
Sliepen, Ing. W. L. A. G. (1960)	Geleen
Slootweg, G. J. (1980)	Limbricht
Smeets, Mr C. G. (1979)	Maastricht
Smeets, H. M. A. A. (1974)	's-Hertogenbosch
Smeets, J. H. (1979)	Kerkrade
Smeets, Ir J. J. W. M. (1982)	Merkelbeek
Smeets, Drs M. K. J. (1967)	Maastricht
Smeets, N. H. (1972)	Maastricht
Smeets, P. J. (1974)	Bocholtz
Smeets, Mr S. H. F. (1971)	Weert
Smeets, V. (1979)	Hasselt (B)
Smeijsters, Drs E. M. A. (1974)	Spaubeek
Smisdorn, R. (1979)	Antwerpen (B)
Smits, F. H. M. (1982)	Amsterdam
Snijders, D. (1979)	Maaseik (B)
Spaan, P. J. M. (1968)	Elsloo
Specker, C. (1968)	Waubach
Speth, L. J. H. (1979)	Maastricht
Spierts, P. J. G. (1968)	Rimburg
Spiertz, L. J. (1974)	Kerkrade
Spiertz, Prof. Dr M. Ph. G. (1972)	Nijmegen
Spitz, E. J. C. (1958)	Maastricht
Sporcken, Prof. Dr C. P. (1981)	Maastricht
Spreuwenberg, H. (1977)	Amsterdam
Stals, L. (1979)	Weert
Standaert, C. M. H. (1982)	Thorn
Stappers, Mej. M. (1982)	Sevenum
Stassen, Mr R. J. (1969)	Roermond
Steeghs, W. J. H. (1982)	Venlo
Steen, F. M. J. van der (1970)	Helden
Steenbakkens, Ing. H. L. W. (1982)	Geleen
Stehmann, Chr. H. (1979)	Cadier en Keer
Steur, A. G. van der (1968)	Haarlem
Stevelmans, F. (1976)	Groningen
Stevens, M. F. M. N. (1981)	Nuth

Stevens-Heinen, Mevr. A. (1975)
 Steijvers, J. L. (1974)
 Stille, Mr A. L. G. A. (1979)
 Stoel, Mej. J. G. M. (1979)
 Stouthart, Drs L. G. M. (1964)
 Stratmans, H. (1974)
 Stratum, Drs J. C. M. van (1965)
 Straus, C. P. L. (1981)

Stroom, A. M. G. G. (1974)
 Stuffken, Dr Ir J. (1978)
 Stuurman, J. A. G. M. (1967)
 Stijnen, P. J. J. (1979)
 Swelsen, J. J. P. M. (1979)
 Switten, M. (1979)
 Systemans, G. H. J. (1979)
 Tagage, Drs J. M. B. (1982)
 Tagage, Broeder S. (1982)
 Teeuwen, Drs P. J. M. (1980)
 Theelen, J. E. (1974)
 Theelen, Drs R. C. C. (1964)
 Thewissen, A. (1979)
 Thewissen, Drs E. J. C. G. (1982)
 Thoelen, J. (1979)
 Thoonen, G. (1979)
 Thurlings, Prof. Dr Th. L. M. (1960)
 Thijs, Drs P. (1975)
 Thijssen, J. H. F. (1979)
 Tilliard, R. (1979)
 Timmermans, H. J. (1979)
 Timmermans, H. J. S. M. (1980)
 Tonnaer, J. J. G. (1958)
 Tonnaer, F. J. G. J. (1981)
 Trier, Dr W. G. J. M. van (1974)
 Tulden, M. van (1977)
 Tummers, Drs P. M. J. E. (1971)
 Turlings, J. (1982)
 Ubachs, Dr J. M. H. (1981)
 Ummenthum-Coppers, Mevr. M. (1979)
 Utens-Hovens, Mevr. M. H. J. (1979)
 Vaessen, J. S. G. (1976)
 Vaessen, J. W. (1972)
 Valk, J. C. de (1967)
 Valk, J. P. de (1982)
 Vallen, Ir J. (1979)
 Vanderbeeken, G. (1979)
 Velzen O.F.M., Drs M. J. van (1974)
 Venner, Drs G. H. A. (1975)
 Venner, J. (1982)

Venray
 Paterswolde
 's-Gravenhage
 Lomm
 Maastricht
 Geldern (BRD)
 Rosmalen
 Valkenburg aan
 de Geul
 Maastricht
 Heerlen
 Hoensbroek
 Nijmegen
 Nijmegen
 Zonhoven (B)
 Maastricht
 Venlo
 Maastricht
 Venlo
 Roermond
 Maastricht
 Maastricht
 Wittem
 Hasselt (B)
 Nazareth (B)
 Wageningen
 Maastricht
 Born
 Hasselt (B)
 Stein
 Meerssen
 Sittard
 Thorn
 Venray
 Roermond
 Arnhem
 's-Gravenhage
 Heerlen
 Well
 Sittard
 Ridderkerk
 Sittard
 Roermond
 Zoetermeer
 Roermond
 Heerent-Winksele (B)
 Kerkrade
 Maastricht
 Grathem

Verbeet, Dr G. J. B. (1960)	Maastricht
Verbong-Giesen, Mevr. A. (1979)	Tegelen
Verhagen, Drs Th. J. P. (1977)	Maastricht
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H. A. J. A. (1974)	's-Gravenhage
Verheggen-Crousen, Mevr. E. W. M. (1982)	Sittard
Verheijen, G. F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, Mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhoeven, L. M. H. (1974)	Venlo
Verkooyen, H. J. G. (1980)	Tilburg
Verlonje, Ir W. E. F. (1979)	Oostende (B)
Vermeulen, E. J. J. H. (1980)	Weert
Vermeulen, L. P. (1975)	Heerlen
Versteeg, J. H. W. (1974)	Maastricht
Veugelers, G. M. (1965)	Heerlen
Veugen, F. L. G. (1982)	Sittard
Vinckenroye, Dr F. van (1974)	Hasselt (B)
Visée, J. (1982)	Heerlen
Vissers, Drs F. A. (1975)	Aerdenhout
Vleeshouwers, J. M. E. (1979)	Munstergeleen
Vlerken, Drs J. P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Voragen, J. (1974)	Nijmegen
Vorbach, A. H. J. (1975)	Venlo-Blerick
Vrencken, Ir J. H. A. M. (1979)	Leidschendam
Vries, Prof. Dr Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G. J. (1975)	Eindhoven
Vroomen, R. J. P. M. (1971)	Echt
Waltmans, Dr H. J. G. (1958)	Oosterhout
Waltmans, R. F. B. (1979)	Klimmen
Wanders, Mr J. W. M. (1968)	Brunssum
Wanders, Mr R. M. H. (1971)	Venlo
Warreburg, W. F. M. van de (1974)	Nederweert
Werf, G. H. F. van de (1981)	Neerbeek
Werf, W. H. E. van der (1974)	Heerlen
Westerhuis, W. A. A. (1968)	Venlo
Wetering, J. L. H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, Mr Drs Nic. J. (1958)	Kerkrade
Wetzels, P. J. M. (1975)	Nijmegen
Weusten, H. A. M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Weijer, J. J. van de (1979)	Maastricht
Weytjens, L. (1979)	Mortsel (B)
Widdershoven, A. (1981)	Heerlen
Widdershoven, A. J. H. (1982)	Susteren
Widdershoven, Drs G. M. J. (1965)	Maastricht
Wieërs, J. L. L. J. (1979)	Hasselt (B)
Wilbers, Drs J. H. M. (1972)	Maastricht
Willems, J. H. (1979)	Beek
Willems, J. J. S. (1966)	Heerlen

Winckers, J. A. A. G. (1964)	Maastricht
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Wintgens, Mej. E. M. A. (1979)	Maastricht
Wolfhagen, A. L. (1979)	Maastricht
Worms, G. (1982)	Oirsbeek-Schinnen
Wijers, Drs J. J. M. (1959)	Brunssum
Wijnands, H. J. G. (1982)	Eijsden
Wijnen, Prof. Dr W. (1981)	Bunde
Wijngaard, Th. (1974)	Maastricht
Wijngaarden-Briërs, Mevr. M. van (1982)	Heerlen
Wynia-Gils, Mevr. J. L. (1982)	Amstelveen
Xhonneux, Ir G. S. J. A. (1982)	Oud-Beijerland
Zanders, Dr H. L. G. (1969)	Lage Mierde
Zeekaf, Ing. J. G. M. E. H. (1962)	Well
Zeguers, Mej. D. P. M. H. (1975)	Nuth
Zeijen, M. P. J. (1982)	Swalmen
Zijlstra, N. (1982)	Maastricht